

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ASYA HUNLARINDA İKTİSADİ HAYAT

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN
Murat ÖZTÜRK

ELAZIĞ-2013

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ASYA HUNLARI'NDA İKTİSADİ HAYAT

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN
Murat ÖZTÜRK

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
2. Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI
3. Prof. Dr. Sadettin TONBUL
4. Doç. Dr. Füsun KARA
5. Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****Asya Hunları'nda İktisadi Hayat****Murat ÖZTÜRK****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Genel Türk Tarihi Bilim Dalı****ELAZIĞ – 2013, Sayfa: XXI+189**

Tarih araştırmalarında, tarihin sosyal ve iktisadi boyutu, yaşanan olayların pek çoğunun sebebi olması bakımından oldukça önemlidir. Toplumların, devletlerin sosyal ve iktisadi yapılarının anlaşılmasıyla, siyasi gelişmelerin sebep ve sonuçları daha iyi görülebilir. Asya Hun Devleti'nin tarihi incelendiğinde, devletin dış politikasının ekonomik temellere dayandığı görülmektedir. Hunların temel iktisadi faaliyet hayvancılıktır. Ancak yapılan tek ekonomik faaliyet bu değildir. Bir toplumun, ihtiyaçlarının tamamını bir tek iktisadi faaliyetle karşılaması mümkün değildir. Hunlar, birçok ihtiyaca cevap verebilen hayvancılık faaliyetinin yanı sıra, ziraat, madencilik, dokumacılık, ticaret gibi farklı iktisadi faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Ancak her toplum gibi Hunlar da yabancı ülkelerin ürettiği mallara ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaçlarını da en başta Çin'den, ticaret, vergi ve yağma yoluyla elde etmeye çalışmışlardır. Hunların dış politikadaki tavrını, yönünü belirleyen en önemli etken, Çin'den faydalanma isteğidir. Bu düşünceyi destekleyen en önemli veri, Hunların Çin ile yaptıkları savaşlardan sonra imzalanan anlaşmaları en çok iktisat ile ilgili maddeleri içermesidir. Bu çalışmada, Hunların uğraştığı ekonomik faaliyetleri detaylı olarak değerlendirerek, devletin, toplumun yapısının ve özellikle dış politikanın nasıl şekillendiğini incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Çin, Ekonomi, Hayvancılık, Ziraat

ABSTRACT**Doctorate Thesis****Economic Life of Asia Huns (Hsiung-nu)****Murat ÖZTÜRK****The University of Firat****The Institute of Social Science****The Department of History****ELAZIĞ-2013; Page: XXI+189**

Social and economic side of history is quite important for being main reasons of political history, in history studies. When social and economic structures of states and societies understood well, reasons and results of political events will be seen more clear. When history of Asia Hun (Hsiung-nu) State examined it is seen that foreign policy of state is founded on economic needs and changes. The main economic activity of Huns is stock raising. But this was not the unique economic activity of Huns. It is not possible that a society can meet all needs of people by just one economic activity. So Huns made other economic activities like agriculture, trade mining, weaving together with stock raising. They could meet most of their needs by stock raising but it was not enough for the Hun society. Like the other societies, Huns need foreign goods. They tried to meet these needs especially from Han China by trade, taxes and plundering. The most important factor that determines foreign policy of Huns is inclination of benefiting from China. The most important data that supports this idea is treaties between China and Huns. Important part of clauses in treaties were about economy. They were about border markets, taxes, trade etc. In this thesis, I have tried to examine how Hun state, society and foreign policy took on a shape by studying economic activities of Huns.

Key Words: Huns, China, Economy, Stock Raising, Agriculture

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
HARİTALAR LİSTESİ	VII
ÖNSÖZ	VIII
KONU VE KAYNAKLAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
I.1. Hun Adı	1
I.2. Hunların Yaşadıkları Bölgenin Coğrafi Özellikleri	3
I.2.1. Hun Coğrafyasının Yeri ve Sınırları	6
I.2.1.1. Dağlar	6
I.2.1.2. Çöller.....	8
I.2.1.3. Tarım ve Turfan Havzaları	10
I.2.1.4. Bozkırlar.....	11
I.2.1.5. Irmaklar	13

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HUN DEVLETİNİN KURULUŞU	18
1.1. Hunların Tarih Sahnesine Çıkışları	18
1.2. Asya Hun Devleti'nin Kuruluşu ve Kısa Siyasi Tarihi	28
1.2.1. Kuruluş	28
1.2.2. Mao-tun Devri (M.Ö. 209-M.Ö. 174)	35
1.2.3. Chi-yü (Lao Shang) Dönemi (M.Ö. 174-M.Ö. 160)	47
1.2.4. Chün Ch'en Dönemi (M.Ö. 160-M.Ö. 126)	49
1.2.5. Yi-chih-hsieh Dönemi (M.Ö. 126-M.Ö. 114).....	51
1.2.6. Wu-wei Dönemi (M.Ö. 114-M.Ö. 105)	52
1.2.7. Wu-shih-lu Dönemi (M.Ö. 105-M.Ö. 102)	54
1.2.8. Chü-li-hu Dönemi (M.Ö. 102-M.Ö. 101).....	55
1.2.9. Ch'ieh-t'e-hou Dönemi (M.Ö. 101-M.Ö. 96).....	56
1.2.10. Hu-lu-ku Dönemi (M.Ö. 96-M.Ö. 85).....	57
1.2.11. Wu-ti Döneminde Çin'de Ekonomik Güçlükler	58

1.2.12. Hu-yen-ti Dönemi (M.Ö. 85-M.Ö. 56).....	60
1.2.13. Hun Devleti'nin Bölünmesi ve Batıda Dirayetli Bir Hun Hakanı Chih-Chih	61
1.2.14. Bozkırın Gücü ve Bu Gücün İdaresi	63

İKİNCİ BÖLÜM

2. BOZKIR EKONOMİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE HAYVANCILIK ...67

2.1. Genel Özellikleriyle Bozkır Ekonomisi	67
2.1.1. Göçebelik Meselesi	69
2.2. Hayvancılık	73
2.2.1. Hayvancılığın Enerji Sahaları: Çayırlar ve Sulak Alanlar.....	73
2.2.1.1. Ekonomik Sosyal ve Siyasi Hayata Yön Veren Kaynak: Çayırlar	73
2.2.1.2. Dinsel Bir Kült Haline Gelebilen Kaynak: Su.....	77
2.2.2. Hunlarda Hayvancılık.....	78
2.2.2.1. Büyükbaş Hayvanlar	82
2.2.2.1.1. At.....	82
2.2.2.1.2. Sığır	92
2.2.2.2. Küçükbaş Hayvanlar	93
2.2.2.2.1. Koyun.....	93
2.2.2.4. Diğer Hayvanlar	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HUNLARDA ZİRAAT.....98

3.1. Tarımın Ortaya Çıkışı ve Tarım Toplumunun Sosyal ve İktisadi Yapısı.....	98
3.2. Orta ve Doğu Asya'da Ziraat.....	107
3.3. Hunlarda Ziraat	111
3.3.1. Hunlar İçin Değerli Tarım Sahası: Çin Türkistanı (Sin-Kiang).....	123

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TİCARET VE VERGİ127

4.1. Ticaret	127
4.1.1. Hunlar ile Çin Arasında Ticaret	130
4.1.1.1. Sınır Pazarları	131

4.1.2. Para.....	141
4.1.3. Uluslar Arası Ticaret Yolları	145
4.2. Vergi.....	148

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. DİĞER EKONOMİK FAALİYETLER.....	153
5.1. Dokumacılık.....	153
5.2. Madencilik	161
5.2.1. Demir	161
5.2.2. Bronz	169
5.3. Ağaç İşleme	175
SONUÇ	178
BİBLİYOGRAFYA.....	184
ÖZGEÇMİŞ	189

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Bugünkü sınırlarıyla Gobi Çölü.	9
Harita 2: Orta ve Doğu Asya	16
Harita 3: Sarı Irmak ve Wei Irmağı (Bugünkü Hali)	17
Harita 4: Bugünkü Moğolistan ve Kuzeydoğu Çin. Haritada koyu renkle yazılmış, koyu üçgenle işaretlenmiş yerler, yapılan kaz çalışmaları neticesinde, Bronz ve Demir Çağı'nda önemli tarım sahaları olduğu anlaşılan yerlerdir. Harita, Nicola Di Cosmo'nun Ancient Inner Asian Nomads adlı makalesinden alınmıştır.	118
Harita 5: Bugünkü Moğolistan ve sınır bölgeleri. Koyu renkle yazılmış, koyu üçgenle işaretli bölgeler, yapılan kazı çalışmaları neticesinde, Hun yerleşim yerleri ve askeri bölgeleri olduğu anlaşılan bölgeleri göstermektedir. Harita, Nicola Di Cosmo'nun Ancient Inner Asian Nomads adlı makalesinden alınmıştır.	121

ÖNSÖZ

Ülkemizde tarih araştırmaları çok uzun yıllardır devam etmektedir. Ancak geçen yıllara rağmen yapılan çalışmaların ağırlığı, siyasi tarih çalışmalarının dışına çok fazla çıkamamıştır. Sosyal tarih, iktisat tarihi, kültür tarihi gibi alanlardaki çalışmaların sayısı ne yazık ki pek azdır. Bu, tarihçiliğimizin genel problemidir. Tarihçiliğimizin bir diğer problemi de eski ve orta çağ Türk tarihine, sanki o dönemin bütün meseleleri halledilmiş gibi, yeterince yönelmemektir. Bu nedenle, Orta ve Doğu Asya’da başlayan Türk tarihinin eski çağı ile bilgilerimiz maalesef çok azdır. Bu duruma bir de genel problemimiz olan siyasi tarih çalışmalarına ağırlık verme eklenince, Türklerin eski ve orta çağlardaki yaşayışları ile ilgili ülkemizde yazılmış kaynak eser bulmak neredeyse imkânsız bin hâl almıştır. Bu durumun sebebi olarak kaynak dillerin bilinmemesi gösterilmektedir. Temel kaynak dil olan klâsik Çinceyi öğrenmek gerçekten zordur. Ayrı bir uzmanlık ister. Fakat bu çalışmaları yapmak için gerekli olan tek dil Çince değildir. Daha XIX. yüzyılda Çin metinlerinin pek çoğu Fransız oryantalistler tarafından incelenmiş ve Fransızcaya çevrilmiştir. Onları Alman ve en sonunda da İngiliz ve Amerikalı tarihçiler izlemiştir. Yani temel üç Avrupa dilinde de kaynak bulmak mümkündür. Burada tabii ki çeviri hataları veya öznel yaklaşımlar olabilir. Ancak Çince metinleri çevirirken, Türk tarihçiler veya sinologlar da hata yapabilir. Bu nedenle, özellikle çevirilerle çalışırken gerek diğer çevirilerden gerekse alanın belli başlı uzmanlarının çalışmalarını da kullanarak karşılaştırmalar yapmanın doğru olacağını düşünüyoruz.

Ayrıca Çin kaynaklarının orijinal halleri de öznedir. Bu kaynakların güvenilirliği de önemli bir tartışma konusudur. Nitekim Rus kaynaklı arkeolojik verilerin pek çok kez yazılı Çin metinlerini yalanladığını çalışmamızın çeşitli bölümlerinde göreceğiz. Özellikle vurgulamak istediğimiz nokta, sadece yazılı Çin metinlerine bağlı kalmanın yeterli olamayacağıdır. Çin kaynakları elbette çok değerlidir ancak sadece bu kaynaklara bağımlı kalmak yanlış değerlendirmelerin ortaya çıkmasına sebep olabilir. Bu sebeple özellikle bölgede yapılan arkeolojik kazıların büyük bölümünü yapan Rus bilim adamlarının çalışmalarını da incelemek gerekir.

Ne yazık ki, Bunun yanında, Rus ve Çin yönetimlerinin yakın zamana kadar dışa kapalı olmaları ve özellikle Türk tarihi ile ilgili topraklarında yapılacak araştırmalara izin vermemeleri de alanımızla ilgili ülkemizde geçmişten başlayıp günümüze kadar

birbirini izleyen, tamamlayana çalışmaların yapılmasını imkânsız kılmıştır. Bu probleme dil bilmemek, coğrafyanın uzaklığı gibi bahaneler de eklenince Türk tarihinin kökleri ile ilgili çalışma yapan akademisyen sayısı, bir elin parmaklarını geçememektedir.

Bu durum, Türklerin İslam öncesi dönemde nasıl yaşadıkları ile ilgili, yani Türklerin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatı ile ilgili çalışmaların da yok denecek kadar az olmasına sebep olmaktadır. Çünkü bu alanda üstün gayret gösteren akademisyenler, sayılarının oldukça az olması sebebiyle, henüz kadim Türk boylarının ve devletlerinin siyasi tarihleri ile ilgili çalışmaları dâhi tamamlayamamışlardır. Siyasi tarih alanı tam olarak aydınlatılmadan kültürel hayatla ilgili araştırmaların yapılması da pek mümkün değildir. Ayrıca ülkemizde üzerlerinde hiç çalışma yapılmamış pek çok Türk boyu mevcuttur. Az sayıdaki bilim insanlarının bu geniş alana yetmesi mümkün değildir. Bu alana daha fazla yönelmek ve alandaki çalışmaların daha fazla desteklenip, teşvik edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Bu sebeplerle, çalışmamıza başlarken aklımızda pek çok soru işareti vardı. Hunların kurdukları devletin tarihi ile ilgili, özellikle son birkaç yılda ülkemizde yapılan çalışmalarla beraber önemli mesafe alındığını görüyoruz. Ancak Hunların ve diğer kadim Türk boylarının sosyal ve iktisadi hayatı ile ilgili, sadece bu konulara yönelmiş çalışmalar yok denecek kadar azdır. Belki satır aralarında bilgiler mevcuttur ancak bunlar da açıkçası çok aydınlatıcı olamamaktadır. Bu sahadaki eksiklik nedeniyle, Hunların ekonomik yapısı üzerine çalışmayı düşündük. Özellikle düşünce aşamasında nereye varacağımızı pek kestiremedik. Ancak planlama ve kaynak tarama sonrası, Hunların iktisadının, zannedilenden daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu gördük.

Her çalışmada eksikler, kurslar vardır. Mutlaka bizim çalışmamızda da gözden kaçan hatalar ve noksan yönler olabilir. Ancak artık tamamladığımız çalışmamızla, ülkemizde toplumların, devletlerin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatları ile ilgili daha fazla esere ihtiyaç duyulduğunu söyleyebiliriz. Çünkü siyasi değişimlerin arkasında din gibi sosyal olgular, kaynak mücadelesi gibi iktisadi hedefler vardır. Veya bir isyanın sebebi, ezilmiş bir kesimin varlığıdır. Kültür tarihi ve sosyal iktisat tarihi alanları daha iyi aydınlatılırsa, siyasi değişimler ve gelişimler daha iyi anlaşılabilir. Siyasi değişimlerin, olayların, savaşların sebepleri kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Bu nedenle, daha aydınlatıcı bilgilere kavuşmak için, bu alanlar ile daha fazla ilgilenilmesi gerekir.

Bu görüşler ışığında başladığımız tezimizin, genelde sosyal ve iktisat tarihi konularına, özelde ise Türklerin eski ve orta çağına olan ilgiyi arttırmasını umuyoruz. Çalışmamın her aşamasında, beni destekleyen ve bana yön veren danışmanım Sayın Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN'a, aynı şekilde beni her zaman destekleyen annem Medine ÖZTÜRK ile babam Mustafa ÖZTÜRK'e, kütüphanelerdeki çalışmalarında bana yardımcı olan ve sık sık gittiğim Ankara'da beni sıkılmadan konuk eden kardeşlerim Burak, Burcu ve Bilge ile tezimin her aşamasında bana destek olan, kahrımı çeken, uyku saatleri de dâhil olmak üzere bütün düzenini bozduğum kıymetli eşim Özge'ye teşekkür ediyorum.

ELAZIĞ-2013

Murat ÖZTÜRK

KONU VE KAYNAKLAR

İktisat tarihinin yeni bir disiplin olarak gelişmesi, özellikle ülkemizde çok yenidir. Tarih ilminin malum kaynak problemleri, haliyle bu alana da sirayet ettiğinden, iktisat tarihi çalışmaları öncelikle yakın geçmişten başlamıştır. Yakın geçmişe dair kaynaklar daha canlı olduğu için daha net tespitler yapmak imkânımız vardır. Ama uzak geçmişe ait belge ve bilgiler tabiatın tahribinden dolayı net değildir. Uzak geçmişe ait tarihlemeleri bile falan dönemin erken veya geç çağı; birinci bin yılların ilk yarısı gibi ifadelerle yapmaktayız. Dolayısıyla uzak geçmişe ait bilgilerimiz kesin kanaatlere ulaşmak için yeterli değildir¹. Bu durumda yeni sayılabilecek bir disiplin olan iktisat tarihi çalışmalarının yakın dönemden başlayarak daha eskiye doğru gitmesini normal karşılamak gerekir.

Ekonomi, insanlığın ilk dönemlerinden itibaren, toplum hayatını ve devletler arası ilişkileri etkileyen en önemli unsurlardan bir olmuştur. Bugün ekonomide olanlar, ekonomik çıkar çatışmaları, ekonomik gücün bir silah gibi kullanılması insanlık tarihinin ilk dönemlerindeki olaylarla, yapıyla temel anlamda büyük ölçüde benzeşmektedir. Bu durumdan hareketle, ilk Türk devletlerinden olan Asya Hunları'nda durum neydi sorusundan yola çıkarak bu çalışmaya başladık. Hun Devleti'nin ekonomik nedenlerle kurulduğunu biliyorduk fakat ilerleyen dönemlerde özellikle Çin ile mücadelelerin hemen hemen tamamının ekonomik temelli olduğunu gördüğümüzde, klasik dönemde de ekonominin devletlerarası ilişkilerde çok mühim bir aktör olduğunu bir kez daha müşahade ettik.

İktisat tarihi, genel tarihin bir alt şubesi olmasından dolayı, iktisat tarihinin kaynakları ve metodu da genel tarihin kaynakları ve metodudur, farklı bir kaynağı veya metodu yoktur. İktisat tarihine dair bilgiler, genel tarih kaynaklarının içinde gizlidir. Genel kaynaklardaki iktisatla ilgili dağınık bilgilerden sistematik bir hale getirip faydalanmak mümkündür.

Tezimizin en önemli amacı, Türklerin ilk siyasî teşekkülü-devleti olan Hunların iktisadî hayat tarzını ana hatlarıyla ortaya koymaktır. İktisadî müesseseler aynı zamanda birer medeniyet unsurlarıdır. Bu suretle kaynakların elverdiği ölçüde Hunların medenî hayatına dair esaslar da tespit edilmiş olacaktır. Öte yandan, tarihin sadece siyasî olayların yekünü olmadığı, tarihi meydana getiren coğrafya, iktisat, sosyal hayat ve ırkî

¹ Öztürk Mustafa; *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s. 62

unsurların da etkili olduğu bir *bütün-kül* olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı bu çalışmamız, aynı zamanda bütüncül-küllî bir tarih denemesidir.

Tezimizin coğrafi sınırları, Asya Hunlarının coğrafi sınırlarıdır. Elbette o dönemde sınırların kesin çizgilerini tespit etmek mümkün değildir. Ama Hunların bilinen sınırları; Çin'in kuzeyini çevreleyen meşhur Çin Seddi'dir ki, Hunların kesin olan sınırları bu sınırlardır. Burada belirtmek gerekir ki Çin Seddi, Çinliler tarafından kuzeyden gelen akınları engellemek için yapılmıştır. Fakat bunun yanında Hunların doğu, batı ve kuzey yönlerindeki sınırları zaman içinde çok değişiklik göstermektedir. Tezin adından da anlaşılacağı gibi, konu Asya Hunları ile sınırlı olup, Avrupa Hunları dâhil edilmemiştir. Zaten yıl itibariyle de Avrupa Hunları daha sonraki dönemlerde tarih sahnesinde görülmüşlerdir.

Çalışmamızın kronolojik sınırlarını belirlerken çalışmamızı, Hun adının Çin kaynaklarında ilk kez büyük bir boy, devlet düzenine yakın bir topluluk olarak zikredildiği M.Ö. 3. Yüzyıldan, yani Mao-tun'un Hun Konfederasyonu ile başlatmayı uygun bulduk. M.S. 150 yılından itibaren artık Hun adı Çin kaynaklarında zaman zaman boy ismi olarak geçmiştir. Bu dönem Hunların Orta Asya'da artık zayıfladığı dönemdir. O nedenle bu tarihte çalışmamızı sonlandırmayı uygun gördük. Esasen Hunların Orta Asya bozkırlarında hüküm sürdükleri yıllar boyunca ekonomik yapılarında zamana bağlı büyük değişimler olmamıştır. Değişimlerin nedeni daha çok Çin ile olan ilişkiler ve tabiat şartlarıdır. Şartlar, ekonomik yapı ve Çin ile sürekli gelgitler yaşayan ilişkiler fazla değişmediğinden de çalışmamızın kronolojik sınırlamasını kesin olarak yapmadık. İktisadi faaliyetler, amaçlar, Hunların her döneminde aynı olmuştur. Ancak, ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız dönem, Hunların ilk bölünmesinden sonra batıda Hunları yeniden diriltmeye çalışan Chih Chih Shan-yü döneminin sonuna kadar olan yıllar olacaktır. Daha sonra Hunlar, özellikle M.S. I. yüzyılda tekrar güçlenmişlerdir fakat iktisadi yapı fazla değişmediğinden, bu döneme siyasi tarih açısından fazla girmedik. Çalışmamızın iktisat bölümleri de Hun tarihinin tamamını kapsamaktadır. Örneğin Hunlar tekrar güçlendikleri dönemde, M.S. 29 yılından itibaren, neredeyse bin yıl öncesinde olduğu gibi yine yağma akınlarına başlamışlardır.

Tezimizin konusu ise; Asya Hunları'nın ekonomik yapısını, yani; coğrafya ve nüfus gibi iktisadın alt unsurlarından başlayarak, her türlü ekonomik faaliyetlerini (ziraat, hayvancılık, ticaret ve ticaret usulleri, ticarî emtia, ticaretin siyaset aracı olarak kullanılması, demircilik, dokumacılık, kerestecilik gibi), savaş ekonomisini, ekonomik

yönleriyle bozkır ve ticaret yolları ile ilgili konuları incelemeye çalışacağız. Bu incelemeyi tek taraflı değil, başta Çin olmak üzere, komşularla olan ilişkiler çerçevesinde de yapacağız.

Araştırmalarımıza başlamadan önce bu veya benzer bir başlık altında Asya Hunları'nın ekonomisi konulu bir eser olmadığını biliyorduk. Çin'in Asya Hunlarının var olduğu dönemlere tekabül eden yıllarına –özellikle Han dönemine- ait ekonomi üzerine yapılmış çalışmalar mevcuttur. Bu noktada yapılmış bize göre en önemli çalışma, Ying Shih Yu tarafından yazılmış *Trade and Expansion In Han China* adlı eserdir. Yu, 2001 yılında Princeton Üniversitesi'nden emekli olmuştur. Bu eseri doktora tezi olup, ilk basım yılı 1967'dir. Han döneminde Çin'in ticareti ve büyümesinin ele alındığı eser, Hun-Çin ekonomik ilişkileri ile ilgili verdiği bilgiler bakımından önemlidir. Ancak tüm çabalarımıza rağmen bu çalışmanın tam metnine ulaşamadık. Sadece eser ile ilgili değerlendirme yapan bir makale bulabildik. Eserle ilgili bilgilerimiz buraya dayanmaktadır. Direkt olarak dönemin ekonomisi ile ilgili bir diğer çalışma, Prof. Dr. Ayşe Onat'ın Belleten Dergisi'nde yayınlanan Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri adlı makalesidir. Dönemin ekonomisi ile ilgili yapılan ilk çalışma olması bakımından önemli bir makaledir. Bu iki eseri, araştırmamızda değindikçe detaylandırmaya çalışacağız. Bunların dışında, Hun ekonomisi ile ilgili kaynak niteliğinde çalışmalara rastlayamadık. Fakat zaman zaman Hun ekonomisine değinen, özellikle Batı kaynaklı çalışmalar mevcuttur. Bu eserlere çalışmamızda sıkça başvurduk.

İşte yukarıda da değindiğimiz nedenlerle araştırmamızı yaparken zorlandığımız en önemli kaynak tespiti ve temini olmuştur. Uzak geçmişle ilgili yukarıda bahsettiğimiz problemler haliyle, alanımız için de geçerlidir. Bunun yanında yaşadığımız en önemli sorunu dil problemidir. Bu konuyu Barthold şu şekilde izah etmiştir: “Bilindiği gibi bir kavmin tarihini anlamak, medeni hayatını öğrenmek için ilk önce o kavmin kendi dilini bilmek gerekir. Hâlbuki Türk tarihini öğrenebilmek için en lüzumlu olan ilk kaynakların çoğunluğu Türkçe olmayarak diğer dillerde yazılmıştır. Bundan dolayı Türk tarihini öğrenen bir mütehassıs, Rus veya Batı Avrupa kavimlerinden birisinin tarih mütehassıslarından tamamen ayrı bir vaziyette bulunuyor. Çünkü Türklerin göçebelik hayatı yaşadıkları zamanki tarihlerini de çoğunlukla medeni (yerleşik) komşularının hikâyelerinden öğrenebilmek mecburiyetinde kalıyoruz. Ve hatta Türklerin fethettikleri medeni memleketlerde bizzat kendileri göçebelikten

yerleşik hayata geçerek kendi sülaleleri idaresi altında medeni memleketler teşkil ettikleri halde bile, yendikleri yerli halkın tesirleriyle edebi dilde ve bilhassa düz yazı dilinde bu mağlup kavimlerin dillerini kullanmışlardır”². Bu durum sadece çalışmamızın da konusu olan Hunlar için değil; Osmanlı Devleti’ne kadar kurulmuş olan pek çok Türk devleti için geçerlidir. İslamiyet öncesi dönemde kurulan Türk devletleri ile ilgili bilgileri Çin kaynaklarından, Selçuklular da dâhil olmak üzere, ilk Müslüman Türk devletleri ile ilgili bilgileri çoğunlukla Arap ve Fars kaynaklarından almaktayız. Bulundukları coğrafyaya göre yazılı kaynakları sürekli dil değiştiren Türk devletleri, kendi dillerinde çok fazla yazılı kaynak bırakmadıkları için, özellikle Türk tarihçilerini zorlamaktadır. Çünkü dil öğrenmek de başlı başına bir çalışma sahasıdır. Hele de bu dil bizim konumuzun bazı kaynaklarındaki gibi klasik Çince ise, iş daha da zorlaşmaktadır. Çin kaynakları, henüz Türk tarihçileri veya dil bilimcileri tarafından tam anlamıyla Türkçe’ye çevrilmediğinden sahamız da diğer alanlara göre daha bâkirdir. Türk tarihçileri tarafından ortaya çıkarılmış, Çin kaynaklarının birinci elden kullanıldığı, büyük emek ürünü bazı çalışmalar mevcuttur ve bunların ilmi değeri çok büyüktür. Ancak bu üstün gayret ürünü eserlerin sayısı oldukça azdır. Bize göre bu noktada, tarihçiler ve dil bilimciler bir araya gelerek, bu kaynakları beraber değerlendirmelidir. Çin kaynaklarının ülkemizde ilk ele alınışı, Prof. Dr. Wolfram Eberhard’ın ülkemize gelişiyle başlamıştır. Esasen Sinolog olan Eberhard, güçlü Çin dili bilgisiyle, muazzam bakış açısını birleştirerek hala aşılamayan, Çin Tarihi, Çin’in Şimal Komşuları adlı eserleri gibi onlarca temel eser ortaya çıkarmıştır. Ve kendi öğrencisi merhum Prof. Dr. Bahaeddin Ögel ile de bu ekolün ülkemizde kendisinden sonra da devamlılığını sağlamıştır. Prof. Eberhard’ın Türkçe yazdığı bazı eserleri mevcuttur. Bu eserlerden başka kendisinin pek az çalışması Türkçe’ye çevrilmiştir.

Çin kaynaklarından sözü açmışken bu meşhur Çin kaynaklarını kısaca gözden geçirmekte fayda görüyoruz. Konumuzla ve Orta Asya’da kurulmuş Türk devletleri ile ilgili Çin kaynakları, sülaleler tarihi şeklinde yazılmış yıllıklardır. Türk kavimlerinden bahseden bu kaynaklara ilk kez Han Sülalesi (M.Ö. 206-M.S. 220) döneminde rastlamaktayız. Hsiung-nu’lar yani Hunlar, Han sülalesi ile beraber, birdenbire mi ortaya çıkmışlardı? Elbette hayır. Çünkü Han devrinden itibaren kavim adlarının ayrı Çin karakterleriyle yazılmaları sebebiyle daha eski kaynaklarda zikredilen adlarla

² Barthold Wilhelm; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Kültür Bakanlığı, Kültür Yayınları, Ankara 1975, s. 3-4

münasebet tesis etmek imkânsızlaşmıştır. M.Ö üçüncü asırda, kaynaklardaki tabirlerin değişmesi sebebiyle eski tarih ve etnik zincirin koptuğu bir devirdir³. İşte bu nedenden ötürü, Çin kroniklerinin tutulmaya başladığı tarih olarak M.Ö. 206 verilmektedir. Farklı tarihçilerin kaleminden çıkmış farklı yıllılar mevcuttur. Bunların içinden tarihçiler tarafından en çok kabul göreni, Ssu Ma-ch'ien tarafından yazılan Shih Chi'dir. Shih-Chi 130 bölümden oluşur. Çin' in en eski devirlerinden yani yarı mitolojik Çin İmparatoru Huang-ti'den başlar ve Han Sülalesi İmparatoru Wu-ti zamanını içine alır ve konuyu bitirir⁴. Shih Chi batı dillerine tercüme edilmiştir. Burton Watson, E. Chavannes, J.J.M. De Groot eserlerinde Shih Chi'den bazı bölümleri tercüme etmişlerdir. Tamamı ise Sinolog William H. Nienhauser editörlüğünde büyük bir ekip tarafından, bazı ciltleri iki bölüm olmak üzere, İngilizce'ye çevrilmiştir. Eser Indiana Üniversitesi yayınları arasında Grand Scribe's Records adı ile yayınlanmıştır. Açıklamalı dipnotlarla desteklenmiş olması ve diğer kaynaklarla karşılaştırdığımızda çevirisinin güvenilir olduğunu gördüğümüz bu yayın, çalışmamızda kullandığımız temel kaynaklardan biridir.

Bunun yanında Bahaeddin Ögel de iki ciltlik *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı eserinde Shih Chi'den büyük oranda faydalanmıştır. Bu eserlerde Hunlar başlığı altındaki 110. Bölüm çevrilmiştir. Geneline baktığımızda ise Shih Chi, Hun Devleti'nin kuruluşundan başlayarak, gerileme çağlarını ve ilk kez Kuzey ve Güney diye bölünmelerine kadar geçen olayları içine almaktadır. Bunlarla ilgili haberler, kaynağın şu bölümlerindeki biyografyalar ile monografyalarında bulunmaktadır: Han Kao-tzu (8), General Meng Ti'en (88), General Liu Ching (99), General Li Kuang (109), Hsiung-nu (110), Chang Ch'ien (123)⁵. Eserin çeşitli nüshaları mevcuttur. Shih-chi ve bahsedeceğimiz diğer Çin kaynakları ile ilgili daha detaylı bilgi, Prof. Dr. Ayşe ONAT'ın atıf yaptığımız makalesinde bulunabilir.

Shih chi'den sonra Hun tarihi ile ilgili en önemli kaynak, Han Shu'dur. İki dönemde incelenen Han Sülalesi devrinin ilk dönemini yani Batı Han Sülalesi (M.Ö. 206-M.S. 25) dönemini incelemiştir. Han Shu, Pan Ku tarafından yazılmıştır. Babası Pan Kiao da tarihe meraklı bir kişi idi. Topladığı tarih belgelerini 65 bölüm olarak Shih

³ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan Önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt VII, Sayı:4 s. 663-679, Aralık 1949, TTK Basımevi Ankara

⁴ Onat Ayşe, *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları Hakkında Notlar*, s. 3, San Matbaası, Ankara, 1978

⁵ Onat Ayşe, *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları*, s.5

Chi'ye eklemiştir. M.S. 54 yılında ölümü üzerine, oğlu Pan Ku, bu tarihi yazma görevini üzerine almış ve babasının eserine ilaveler yaparak eseri genişletmiştir⁶.

110 bölümden oluşan eserin 94. Bölümü Hunlara ayrılmıştır. Bu bölüm üstün bir emekle dilimize kazandırılmıştır. Prof. Dr. Ayşe Onat, Dr. Sema Orsoy ve Dr. Konuralp Ercilasun tarafından yapılan çalışma, Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi adıyla Türk Tarihi Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bunun dışında Hunlarla yakın ilişkilerde bulunan kişilerin biyografyalarında da Hunlarla ilgili bilgi bulmak mümkündür. Han Shu'nun en önemli şekli, yeni ilavelerle 120 bölüme çıkarılan, Yen Shih-ku tarafından hazırlanmış olandır. Tamamının Batı dillerine çevrilmiş şekli yoktur fakat Homer H. Dubs, *The History Of Former Han Dynasty* by Pan Ku, J.J.M. De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, J.J.M. De Groot, *Die Westlande Chinas in der Vorchristlichen Zeit* adlarındaki eserlerde, yazarlar bu kaynağın bazı bölümlerini tercüme etmişlerdir⁷. Bunun yanında Sinolog Burton Watson'ın *Courtier and Commoner In Ancient China: Selections From The History of Former Han By Pan Ku* adlı, sadece Han Shu'dan bölümlerin çevrildiği bir çalışması da mevcuttur. Ancak bu eserde de Han Shu'nun tamamı çevrilmemiştir. Shih-chi ve Han-shu gibi vesikalar, olayların geçtiği zamandan yüzlerce yıl sonra M.Ö. önce I. asır ve M.S. III. asırda kaleme alındığından, belki burada da gerçeklerle hikâyelerin birbirine karışmış olduğunu gözden uzak tutmamak lazımdır⁸.

Bu eserlerden başka, M.S. 3 ve 5. Yüzyıllar arasında Hunların kurdukları Ön Chao, Arka Chao, Kuzey Liang ve Hsia devletleri ile ilgili bilgilerin Bulunduğu Chin Sülalesi tarihini içeren, Chin Shu, yer yer Hunlar ile ilgili bilgiler veren Wei Shuh, Pei Shih adlı detaylı olarak bahsettiğimiz diğer kaynaklara benzer nitelikte eserler de mevcuttur.

Çin kaynakları arasında kronolojik olarak son sırada bulunan ancak tarihçiler için önemli bir kaynak olan bir başka eser daha mevcuttur. Tzu-chih T'ung Chien adlı eser Çin İmparatoru Yin Tsung'un yeni ve toplu bir Çin tarihi çalışması yapılması istemesiyle ortaya çıkmıştır. Halkı Yönetmenin Örnekleri (Tzu-chih T'ung Chien) adı, imparator tarafından verilmiştir. Eser toplam 294 bölümden oluşmakta olup, kaynakta Çin'in Chan-kuo döneminden (M. Ö. 475-M.Ö. 221), Wu tai shih kuo (Beş Dönem On

⁶ Onat Ayşe, *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları*, s.5-6

⁷ Onat Ayşe, *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları*, s.7

⁸ Gömeç Saadettin, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 34

Padişahlık) dönemine (M.S. 907-969) kadar olan 1300 yıllık tarih beyan edilmektedir⁹. 1230-1302 yıllarında tarihçi Hu San-sheng, Tzu-chih T'ung Chien'e ilaveler yaparak notlamış ve bu eserin ilk baskısı Yüan zamanında yapılmıştır¹⁰. Eserde Göktürkler ve Uygurlar gibi Hunlardan sonra kurulan Türk devletleri ile Talas Savaşı gibi Türk tarihinde dönüm noktası olmuş bazı olaylarla ilgili bilgiler de bulmak mümkündür. Bu önemli eserin tamamı Batı dillerine çevrilmemiştir ancak muhtelif bölümlerinin özellikle İngilizce'ye çevirileri mevcuttur. Bunların arasında Harvard Yenching Enstitüsü çalışmalarından yayınlanan, Tzu-chih T'ung Chien'in 69 ve 78 arasındaki bölümlerin çevirisidir. Bunun yanında özellikle Çinli tarihçiler tarafından İngilizce yazılmış, Tzu-chih T'ung Chien'in kaynak alındığı birçok makaleye internet aramalarında ulaşmak mümkündür.

Hun tarihini öğrendiğimiz Çin kaynaklarından kısaca bahsettik. Bu kaynakların birçoğu güvenilir kabul edilse de yine de ihtiyatlı değerlendirmekte fayda vardır. Çünkü Hun Devleti ve Han birbirlerine düşmandı. Her ne kadar objektif tarihçilikten her daim söz etsek de bir tarihçinin düşmanını yermesi, ona hakaret etmesi her zaman beklenmelidir. Çinliler Türk isimlerini yazarken, zaman zaman bu isimlere yerme, hatta hakaret içerikli, ekler ilave etmişlerdir. Örneğin adı *Şapola* olması gereken Türk hakanını, Çin kaynakları *Şapolio* şeklinde göstermektedir. Hâlbuki bunun sonundaki *lio* eki, yağmacı anlamındaki bir tahkir ekidir¹¹. İşte bu gibi nedenlerle Çin kaynaklarını nesnel yaklaşımlarla değerlendiren ve Sinoloji'ye hâkim, alanda söz sahibi araştırmacıların yorumlarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü aynı metin çok farklı yorumlara yol açabilmektedir.

Çin kaynaklarını batıda öncelikle Fransız oryantalistler detaylı olarak incelemeye başlamışlardır. Yavaş yavaş XVIII. yüzyılda başlayan çalışmalar, XIX ve XX. yüzyıllarda nitelik ve nicelik bakımından zirveye ulaşmıştır diyebiliriz. J. Deguignes, E. Chavannes, H. Cordier, P. Pelliot, R. Grousset bu alanda önde gelen Fransızlardır. Rus Gumilev gibi bazı tarihçiler, özellikle Deguignes gibi XVIII. yüzyıl Fransız tarihçilerinin önemlerini yitirdiklerini öne sürmektedirler. Fakat biz bu görüşe katılamamaktayız. Yeni verilerle bazı tezler çürümüş olabilir. Fakat genel anlamda

⁹ Çakan Varis, "Orta Asya Türk Tarihinin Önemli Kaynaklarından Tzu-chih T'ung Chien Hakkında Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* XXIX/4, s. 109-114 Ankara 2009

¹⁰ Onat Ayşe, *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları*, s. 13

¹¹ Dr. Ahsen Batur, Gumilev'in Hunlar adlı eserine yazdığı *Kitap Üzerine Birkaç Satır*'ında bu görüşlere yer vermektedir. L.N. Gumilev *Hunlar*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 10

Fransız ekolünü faydalı bulmaktayız. Bir kere bu çalışmalar, Avrupa'yı, belki bizleri de, Orta ve Doğu Asya'nın eski ve orta çağı ile tanıştırmıştır. Çoğu batılı tarihçi gibi Fransızların da birçoğunda, bugün de olduğu gibi, Türklere karşı bazı ön yargılar mevcuttur. Türk tarihinin derinliğini, Türk medeniyetini görmezden gelmek, yok saymak için, Türk boylarını Moğol, İranlı hatta Cermen ilan eden birçok batılı tarihçi mevcuttur. Fakat bu tip görüşler eserlerin genelini değerini düşürmemelidir. Önemli olan ele alınan her kaynağı dikkatli incelemektir. Böyle yapıldığında, batılı kaynaklar biz araştırmacılar için çok faydalı olabilmektedir.

Batılı tarihçilerin içinde W. Eberhard, R. Grousset gibi eldeki veri neyi gösteriyorsa onu doğru yorumlayarak yazan pek çok tarihçi de mevcuttur. Burada bir örnek vermek gerekirse, Renè Grousset, Bozkır İmparatorluğu adlı eserinde, İskitlerin Rus Türkistanının bozkırlarında yaşayan Kuzey İranlılar olduğunu ileri süren Alman W. Miller'a karşı, İskit kültürünün Hun, Göktürk ve Moğol kültürüne fazlasıyla benzediğini detaylı bir biçimde anlatmıştır¹². Doğruyu, bilerek ya da bilmeyerek, yazmayan tarihçiler ve eserleri de zaman içerisinde unutulmuştur. Bu nedenle ortaya çıkışı hemen hemen 300 yıl öncesine dayanan Fransız ekolünden en çok okunan tarihçiler, yukarıda saydığımız isimlerdir. École Française D'Extreme-Orient Enstitüsü'nde de çalışmış olan Paul Pelliot halen bu alandaki en önemli bilim adamlarından biridir. Doğu ve Güney Asya'nın tarihini ve kültürünü araştırmak üzere kurulan ve halen faaliyette olan bu enstitü Fransız ekolünün alandaki önemini göstermesi bakımından önemlidir. Daha sonra Pelliot ile çalışan E. Chavannes ve H. Cordier'in de bu çalışmalara katkısı büyük olmuştur. Bu üç ismin makaleleri ile Türklerin eski ve orta çağı ile ilgili onlarca değerli makaleyi T'oung Pao adlı dergide bulmak mümkündür. Bu derginin eski sayılarına www.archive.org ile www.jstor.org veritabanlarından ulaşılabilir.

Fransızlardan sonra XX. yüzyılda Türklerin eski ve orta çağı ile ilgili çalışmaları Almanlar yapmışlardır. Alman ekolünün en önemli temsilcileri J. M. De Groot, O. Franke, W. Eberhard'dır. Bu üç değerli Sinolog, Sinoloji birikimlerini Türk tarihine ait kaynakları okuyabilmek için kullanmışlardır. Bu üçlünün çalışmaları Bahaeddin Ögel'e de kaynaklık etmiştir. Franke'nin ismi ülkemizde pek bilinmez ancak kendisi

¹² Grousset eserinin 1. baskısının 24. sayfasında Miller'dan, "*Bunlar (İskitler), İran anavatanı şimdiki Rus Türkistan'ı bozkırlarında göçebe olarak kalmış Kuzey İranlılar olup, daha güneyde İran düzlüğünde yerleşmiş yerleşik soydaşları Medler ve Perslerin kuvvetlice hissettikleri Asur ve Babil maddi medeniyetinin tesirlerinden kurtulabilmişlerdir*". İfadesini alıntı yaparak İskitler konusuna giriş yapmıştır. Devam eden sekiz sayfa boyunca da İskit kültürü ile Türk bozkır kültürünün ortak noktalarını anlatarak, İskitlerin İran unsurları ile olan benzerliğini çeşitli noktalarda %10, %20, %60 gibi oranlarda benzediğini ileri süren Miller'ın tezlerini nazik bir biçimde çürütmüştür.

alanımızdaki çalışmaların öncülerindendir ve ülkemizde de eski ve orta çağımızın öğrenilmesini sağlayan Prof. Eberhard'ın hocasıdır. Franke'nin eserleri henüz dilimize çevrilmemiştir. Bu kadar önemli çalışmaların Türkçe'ye henüz çevrilmemesi büyük handikaptır.

Wolfram Eberhard¹³ kaynaklarımız arasında ayrı bir öneme sahiptir. Ülkemizde Sinoloji çalışmalarını başlatan Eberhard, birçok eserini Türkçe yazmıştır. Çin Tarihi ve Çin'in Şimal Komşuları adlı kitapları Hun tarihi açısından temel eserlerdir. Çin Tarihi adlı eserinde, Hun-Çin ilişkileri ile ilgili detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Çin'in Şimal Komşuları adlı eserde ise Hunların devlet teşkilatına sahip olmadan önceki dönemleri ile bilgiler mevcuttur. Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi'nde de kendisinin Hunlar ile ilgili makaleleri mevcuttur. Derginin web sayfasından bu eski sayılara ulaşmak mümkündür. Yine Belleten Dergisi'nde de birçok makalesi bulunan Eberhard, Türk tarihi ile ilgili bazı belgeleri Sinoloji bölümündeki öğrencilerine çevirterek yayınlamıştır. Bu makaleler de ayrıca değerlendirilmelidir.

Prof. Eberhard'ın Türkçe yayınlanmış veya Türkçe'ye çevrilmiş eserlerinin yanında Almanca yayınlanmış onlarca değerli eseri vardır. Bunların başında *Lokalkulturen im Alten China* adlı çalışması gelir. Daha önce bahsettiğimiz *T'oung Pao* dergisinde 1942 yılında yayınlanan çalışmada bölgedeki bütün kültürler incelenmiştir. Birinci bölüm Kuzey Halkları Kültürü konusunu işlemiştir. Bu bölümde at kültürü, din, günlük hayat, toplum yapısı gibi konularda detaylı bilgiler bulmak mümkündür. İkinci bölüm ise Kuzey Kültürü'nün geç biçimini konu alır. Burada da benzer konular anlatılmıştır. Eserin ilerleyen bölümlerindeki konusu ise Tibet ve Çin kültürleridir. Eski ve Orta Çağ Türk kültürü ile ilgili bu kadar detaylı bir çalışma yoktur. Ancak Eberhard'ın Ankara Üniversitesi'nde çalıştığı yıllarda yayınlanan bu eseri dilimize maalesef çevrilmemiştir. Türk kültür tarihi ile ilgili bu eksikliği, benzer ve biraz daha detaylı bir çalışma olan Türk Kültür Tarihi'ne Giriş ile Prof. Dr. Eberhard'ın öğrencisi olan Prof. Dr. Bahaeddin Ögel bir nebze de olsa kapatmıştır diye düşünüyoruz. Ancak yine de Eberhard'ın eserinin önemi ayrıdır ve dilimize çevrilmesi gerekir.

Alman ekolünün Türk temsilcisi Prof. Dr. Bahaeddin Ögel' in eserleri de çalışmamızda kullanacağımız kaynaklar arasındadır. Özellikle iki ciltlik Büyük Hun İmparatorluğu adlı eseri, bize göre pek çok kaynak içerisinde, Hun tarihi ile derli toplu

¹³ Prof. Dr. Wolfram Eberhard'ın çalışmalarının ve Türk tarihçiliğine katkılarının detayları için bakınız: Murat Öztürk, *Türk Tarihçiliğine Katkıları Yönüyle Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009

veren en önemli kaynaklardan biridir. Çoğunlukla Shih-chi yıllıklarına dayanan eser, çoğunlukla yazılı belgelere dayanması ve Avrupalı tarihçilerin aynı belgeleri okuyuşlarından da örnekler vererek konuyu zenginleştirmesi bakımından kendine has bir yönteme sahiptir. Ögel diğer tarihçiler ile ayrıştığı ve birleştiği noktaları açıkça belirtmektedir. Bu bakımdan, Büyük Hun İmparatorluğu'nu okurken Chavannes, De Groot, Franke, Eberhard gibi isimlerin de düşüncelerini öğrenmek mümkündür. Karşılaştırma yapmak istendiğinde de bahsi geçen eserlerin ilgili bölümlerini kolayca bulup karşılaştırmak mümkündür. Ögel'in bu eseri Asya Hunları ile ilgili tek eserde, derli toplu bilgiler bulmak isteyen amatör okuyucular için de faydalı olacaktır. Ancak eser kronolojik bakımdan biraz karışık ilerlemektedir.

Ögel'in çalışmamızda bize yol gösterecek bir diğer önemli eseri ise, ömrünün tamamlamaya vefa etmediği, dokuz ciltlik *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı eseridir. Yöntem olarak hocası Eberhard'ın *Lokalkulturen im Alten China* adlı eseri ile benzerlikler gösteren çalışmasını Ögel, yirmi cilt olarak planlamış ancak Hakkın rahmetine kavuşması sebebiyle dokuz cildini tamamlayabilmiştir.

Asya Hunları ile ilgili ülkemizde yeni yayınlanmış iki eser daha bize yol gösterici olmuştur. Bunlar Prof. Dr.Saadettin Gömeç'in Türk-Hun Tarihi ve Doç. Dr. Tilla Deniz Baykuzu'nun Asya Hun İmparatorluğu adlı eserleridir. Her iki eser de çalışmamızda, özellikle tam aydınlatamadığımız noktalarda değerlendirmeleri ile yol gösterici olmuşlardır. Bu çalışmaların yanı sıra Prof. Dr. Emel Esin'in sosyo kültürel tarihçiliği ve çalışmaları Orta Asya Türk tarihinin geneli için yol gösterici olduğundan, bizim için de faydalı olmuştur.

Konumuzun sınırlarından, amacımızdan ve temel kaynaklarımızdan kısaca bahsettik. Kısaca değindiğimiz kaynaklarımızdan başka muhtelif eserler de kullanacağız. Bunlarla ilgili açıklamalara konumuz içinde zaman zaman yer vereceğiz.

1. Yöntem

Çalışmamız literatür taramasına dayanmaktadır. Yazım aşamasına geçmeden önce incelediğimiz eserler fişlendi. Tarih araştırmalarında hiçbir zaman, birincil kaynak olsa dahi, tek veya birkaç kaynağa dayanmamak gerekir. Bu nedenle çalışmamızda, ana kaynaklarda bulduğumuz bilgiler de dâhil olmak üzere, ulaştığımız tüm verileri birkaç kaynakla daha karşılaştırarak doğrulamaya çalıştık. Çin kaynaklarının objektif olamaması ve pek çok noktada yetersiz kalması sebebiyle, özellikle arkeolojik verileri

ve bu verilere dayanan çalışmaları da kaynak olarak kullandık. Fakat arkeolojik malzemenin tamamı henüz adlandırılmadığından sadece menşei belli olan malzemeyi esas alan çalışmaları kullandık.

Bunun yanında, temel kaynaklardaki bilgilerin sağlıklı bir biçimde değerlendirilebilmesi için, telif eserlere ve bu eserlerdeki değerlendirmelere sıkça başvurduk. Telif eserlerdeki değerlendirmelerin, birbirleriyle karşılaştırılması da çalışmamızda önemli derecede yer aldı.

Temel kaynak sıkıntısının yanında, karşılaştığımız önemli sorunlardan biri de terimlerde gördüğümüz karmaşa oldu. Hun kavimi, bazı çalışmalarda Hsiung-nu, Xioungnu, şyung-nu gibi farklı şekillerde adlandırılmıştır. Doğrusu, Çinlilerin adlandırmasının okunuşu olan Hsiung-nu’dur ancak bu terim daha çok, Avrupa Hunları’nın Asya Hunları’ndan farklı olduğunu ileri süren batılı araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. İsimlendirmedeki bu farklılaşmanın önüne geçmek amacıyla, yaptığımız alıntılar da dâhil olmak üzere, “Hun” terimini kullanmayı uygun gördük. Bu ad, ülkemizde daha çok kabul görmektedir.

Bunun dışında terimlerin, isimlerin, yer adlarının çeşitli eserlerde farklı biçimlerde yazıldığını gördük. Örneğin Ch’un-wei adı, şun-wei, şungwei gibi farklı şekillerde yazılmıştır. Bu durum, Hun adında da olduğu gibi, okunuşların farklı olmasına dayanmaktadır. Karmaşa olmaması için, ana kaynağımız olan Shih-chi’nin İngilizce evirisindeki adlandırmaları doğru kabul ederek, oradaki yazılışları kullandık. Çünkü bu farklılığın sebebi, yazarların Çince ifadeleri okunuşlarıyla yazmalarıydı. İfadelerimizde karmaşa olmaması için, çalışmanın başından sonunu kadar özel adları ve terimleri aynı şekilde yazmaya gayret ettik.

GİRİŞ

I.1. Hun Adı

Devlet teşkilatı şeklinde ilk olarak M.Ö. 4. Yüzyılda adına rastladığımız Hunlar, bir boy olarak tabii ki bu yıllardan daha önce de Asya bozkırlarında mevcuttardı. Hunlar ile ilgili en önemli Çin kaynağı sayılan Shih-chi Hunlar ile ilgili bölümüne şöyle başlar: Hunlar (Hiung-nu): Onların ilk ataları, Hsia Sülalesi'nin soylarından gelen Chun-wei (bazı kaynaklarda Shung-wei olarak da geçer) adlı birisi idi¹⁴. Hsia Hanedanı yıkılır yıkılmaz, sürgünde ölmüş olan hükümdar Tse-kui' nin son oğlu Ch'un-wei, ailesi ve tebaasıyla birlikte kuzey steplerine göç etmiştir. Klasik Çin tarihi kaynaklarına göre Ch'un-wei, Hyung-nular (Hsiung-nu)'ın ataları olarak kabul edilir¹⁵. Burada görüşlerini aktardığımız Gumilev' e göre bu bilgi yanlış olmalıdır. Çünkü bu durumda Hyung-nu' lar Çinli kabileler ile bozkırlıların karışmasından türemiş olacaktır. Çin kültürü ile Türk kültürü arasındaki derin farklar da böyle bir karışmışlığın vuku bulması ihtimalini çok azaltmaktadır. O halde Hyung-nu' lar Hunların ataları olamaz. Ancak tekrar belirtmek gerekir ki Çin kaynakları Hsia dönemini yarı mitolojik bir şekilde, efsaneleştirerek anlatır. Çin tarihinin tarihçiler tarafından başlatıldığı dönem Shang Sülalesi dönemidir. Wolfram Eberhard Hsia dönemini Hsia Kültürü olarak ele alır. Hsia dönemini devletleşme dönemi olarak kabul etmez. Karanlık Hsia dönemi hakkında fazla bir şey bilmiyoruz fakat yazılı belgelerde de Chun-wei ile ilgili bilgiler mevcutken bu bilgiyi yok saymak pek uygun olmaz. Bu nedenle bu dönem ile ilgili değerlendirmeleri daha dikkatli yapmak gerekir.

Hsia döneminde kuzeyde ve doğuda pek çok kavim mevcuttu. Hsiung-nu'ların bu dönemde kaynaklarda adlarının geçmesi onların sayıca kalabalık ve bölgede etkin bir kavim olduklarını gösterebilir. İlerleyen yıllarda da Hsiung-nu'ların Hunların ataları olduğunu dair bilgilere rastlanmaktaydı. Nitekim M.S. 8. yüzyılda Shih-chi' nin geniş dipnotlarla yayımını yapan ünlü Çin tarihçisi Ssu ma-Chien bile, şöyle diyordu: *Bunlar Çin'de Hunların (Hiung-nu) ataları olarak anılırlar. Hsia Sülalesi'nin soylarından geldikleri ileri sürülür. Herhalde bu da bir gerçek olsa gerekir*¹⁶. Burada Çin'den kuzeye doğru bir göçün olduğu tekrar görülmektedir. Ancak bu bilgilerden, Chun-wei

¹⁴ Ögel Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981. s. 18

¹⁵ L.N. Gumilev *Hunlar*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 30

¹⁶ Ögel, *Hun İmparatorluğu I*, s 19

önderliğinde kuzeye giden insanların boş steplerde yepyeni bir kültür çevresi oluşturduğu söylenemez. Oraya daha önceden yerleşmiş proto Türkler kuzey bölgelerde yaşıyorlardı. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, bu kültürün merkezi bugünkü Shensi ve Kansu eyaletleridir ve bu kültürü yaşatanlar, bilhassa yüksek düzlük yerlerde otururlardı. Onlar ilk göründükleri zamanlar yani, M.Ö. 3'üncü bin yılın ortalarında bile, sonraları da taşıdıkları vasıflara haiz bulunuyorlardı¹⁷.

Bilindiği gibi, bu dönemlerde Çinliler, Türkler, Moğollar ve kısmen de Tibetliler karışık vaziyette bulunmaktaydı. Kimin hangi ırka mensup olduğunu belirlemek için Prof. Eberhard'ın *kültür çevreleri metodunu* kullanmak doğru olacaktır. Buna göre Eberhard, bu kavimlerin yıllar sonra daha da net gözlenebilen kültürlerini ayırarak, Türk, Moğol, Çin ve Tibet kültürlerinin sınırlarını belirlemiştir. Kültür çevreleri metoduna göre kavimlerin birbirinden ayıran bazı karakteristik özellikler vardır. Bu özellikler o kavimlerin, inanç, kültür, yeme içme alışkanlıkları ve günlük yaşayışları ile ilgili davranış biçimlerini verir. Mitolojik değer yargıları da kavimleri biri birinden ayıran en önemli göstergedir. Öte yandan kavimlerin mutfak kültürü de inançlarının bir tezahürü olarak çok önemli bir belirleyici unsurdur. Örnek vermek gerekirse Moğollar domuz besler, domuzların çadırlarına girmelerine izin verirler ve kurban edip yerlerdi. Öte yandan Moğolların türeyiş efsanesi köpeğe dayanırdı. Oysa Türkler, domuz beslemez, yemez ve kurban etmezlerdi. Türklerin türeyiş destanı ise Moğollardan farklı olarak kurda dayanırdı. Buna göre arkaik kavimlerden, türeyişini kurda dayandıranların Türk olma ihtimali Moğol veya Çinli olma ihtimallerine göre çok daha kuvvetlidir. Kısaca değindiğimiz bu yöntemle eski çağda Asya steplerinde iç içe geçmiş yüzlerce boyun kökenini tespit etmek kolaylaşmaktadır.

Zaman zaman Çin'in yönetimini Türk kökenli hanedanların ele alması (Chou dönemi) ya da Türk devletlerinde yönetici zümre olarak Çinlilerin etkili olması (Örnek:Toba Devleti) gibi olayları da gözlemleyince kavimlerin biri birine ne kadar çok karıştığı daha iyi anlaşılmaktadır. Kuzeyde Türk kültürü var iken güneyden Chun-wei önderliğindeki grubun, Çinli olsalar bile, kuzey kavimlerinin arasına girip asimile olmaları beklenebilir. Yani Chun-wei Çinli olsa bile kuzeyde Türkleşmiş olabilir. Çin kaynakları sadece Chun-wei'nin Hunların atası olduğunu ve tebaasıyla birlikte kuzeye göç ettiğinden bahseder. Önceki bölümde Çin kaynaklarını tanıtırken, bu kaynakların Türklerin düşmanı olanlar tarafından yazıldığını ve ihtiyatlı değerlendirilmesi

¹⁷ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 17

gerektiğini belirttik. İşte Chun-wei' nin Hunların atası olarak gösterilmesinin ardında, aslında Çinlilerin Hunların kendilerinden türedikleri şeklindeki gibi bir tezi ileri sürmek istemesinden kaynaklanabilir. Çünkü kesin olarak biliyoruz ki bahsedilen dönemden çok önce kuzeyde, Hun ismiyle olmasa da, proto Türk, kuzey doğuda ise proto Moğol kavimler mevcuttu. Çin kaynakları bu kavimlerden fazla bahsetmese de Chun-wei ile Hunların atalarının aslında kendilerinden biri olduğunu kabul ettirmeye çalışmaktadır. Ancak kültür çevrelerinin bilinmesi ile bu iddialar güçsüzleşmektedir. Biz sonuç olarak Hsiung-nu' ların Hunların atası olarak kabul edildiğini, isimlerinin ilk olarak M.Ö. 300'lerde geçtiğini söyleyebiliriz¹⁸. Bu konuya ve konuyla ilgili görüşlere, birinci bölümde biraz daha detaylı olarak değineceğiz.

I.2. Hunların Yaşadıkları Bölgenin Coğrafi Özellikleri

Coğrafyanın tarihçiler için önemi başlı başına araştırmalara konu olmuş, pek çok üniversitede tarihi coğrafya bir ders olarak ders programlarında yer almıştır. Coğrafi şartları bilmeden, kavimlerin hareket alanları, savaş sebepleri, yaşayış biçimleri, ordu düzenleri, ekonomileri gibi pek çok konuyu anlamak kesinlikle mümkün değildir. Bu durumu herkes bilir fakat coğrafyanın bu etkisinin hangi sebeplerden kaynaklandığını biraz detaylandırmak gerektiğini düşünüyoruz.

Genel olarak coğrafyamız bütün Dünya'dır. Ancak Dünya genel olarak çok cömert olsa da her yerinde aynı cömertliği göstermemektedir. Bu, coğrafyanın farklılaşmasıdır. Coğrafi farklılıklar veya yetersizlikler, yüzey şekilleri, bitki örtüsü, hayvan varlığı, ısı, yağış, nem, yer altı ve yer üstü zenginlikler şeklinde tezahür eder. Dolayısıyla üretim çeşit ve miktarı farklı olacaktır. Coğrafya farklıdır, her yerde ve her zaman aynı özellik ve verimlilikte değildir, ama insanların ihtiyaçları ve istekleri her yerde her zaman hemen hemen aynıdır ve sürekli. İşte bu yüzden insanoğlu ilk günden itibaren coğrafya-tabiat ile mücadele etmiş, üretim, nakliye, ulaştırma, iletişim alanlarında pek çok teknikler geliştirmiştir. Öte yandan aynı coğrafi yetersizliklerden dolayı coğrafyalar arasında göçler, savaşlar, işgaller meydana gelmiştir. Eğer coğrafi farklılıklar olmasaydı, her şey, her yerde her zaman yeterli miktarda ve oranda bulunsaydı, tabiatla mücadele, üretim tekniklerinde, ulaşım ve haberleşmede gelişme,

¹⁸ Prof. Eberhard, Çin Tarihi adlı eserinde, Chou Sülalesi döneminden bahsederken şöyle der: “Buna mukabil kuzeyde “Hun” kabileleriyle savaşlar oluyordu. Takriben M.Ö. 300'den beri ilk defa Hsiung-nu adı geçmektedir”. Diğer birçok tarihçi de Hun veya Hsiung-nu adının bu tarihte ilk kez zikredildiği konusunda hem fikirdirler.

kısacası medeniyet meydana gelmez, hayat durağan olurdu. Coğrafyanın farklı yaratılmasındaki hikmet budur. O halde tarih ve medeniyetin gelişmesinin ilk sebebi bu coğrafi farklılıklar veya yetersizliklerdir¹⁹. Dünya üzerinde büyük değişiklikler yaratan, kıtlık, göç, istila gibi olayların da temelinde en önemli sebep coğrafi yetersizlikler veya farklılıklardır. Ticaret dahi, coğrafyanın farklılaşması sebebiyle ortaya çıkmış ve gelişmiştir. İlk olarak değiş-tokuş ile başlayan ticarete amaç, bireyin veya devletin, kendinde olmayan ve ihtiyaç duyduğu bir malı edinme çabasıdır. Para ekonomisinin gelişmesiyle beraber, ticaretle zenginleşme ve maddi kâr elde etme güdüsü ortaya çıkmıştır. Para ekonomisinde de yine aynı şekilde ticaret, ihtiyaç duyulan ve elde bulunmayan malı edinme amacıyla yapılmıştır. Klasik dönemde ticari faaliyetlerin en önemli sebebi coğrafyanın sunduğu imkânlar ve imkânsızlıklardır.

Bu kadar etkinin yanında coğrafyanın insan karakteri ve toplum yapısı üzerinde de derin etkileri vardır. İnsan Dünya'nın, kuzey kutbu da dâhil olmak üzere, pek çok yerinde varlığını sürdürmektedir. Biri birinden çok farklı coğrafi şartlara uyum sağlayabilen insanın, bu başarısının altındaki sebep nedir? Başarı diyoruz çünkü hiçbir canlının yeryüzünde, insan kadar geniş yaşam alanı yoktur. Tropik kuşakta da, kutup dairesinde de insan toplulukları mevcuttur. İnsan, belki de farkında olmayarak, yüz yıllardır bulunduğu coğrafyalara uyum sağlamıştır. Yani insan toplulukları, yaşadıkları bölgelere göre bir birinden farklılaşmıştır. Tıpkı, bazı hayvan türlerinin yaşadıkları coğrafyaya göre tür içinde farklılaşması gibi. Burada bu ayrışma büyük oranda coğrafya sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Bu ayrışma, karakteristik hale geldiğinde, biri birinden farklı ırklar ortaya çıkmıştır. Bu meseleyi daha iyi anlatabilmek için konumuz olan ekonomiden örnek verelim. Aynı dönemde, Dünya'nın bir bölgesinde karasal bir topluluk göçebe hayat sürerken, deniz kıyısında yaşayan bir topluluk ise denizciliğe ve bunun yan sanayilerine bağlı bir hayat sürmektedir. Bu farklı yaşam şekilleri zamanla, mutfak kültürü, giyim kuşam, değer yargıları gibi kültürün onlarca alt unsurunda bir ayrışma yaratarak farklı toplumları ve nihayet farklı milletleri oluşturur. Yani coğrafyanın insanları zorladığı yaşam şekli, yıllar sonra o toplumun karakteri, daha sonra da milli kimliği olur. Coğrafyanın etkisi bu kadar keskindir.

Burada, inceleyeceğimiz Hun Devleti ile de yakından ilgili olduğu için karasal iklimin insan ve toplum karakteri üzerine olan etkilerinden bahsetmeyi faydalı buluyoruz. Karasal iklim veya daha genel ifadeyle insanların birlikte yaşamak

¹⁹ Öztürk Mustafa, *Tarih Felsefesi*, s. 144-145

mecburiyetinde oldukları iklim şartlarının (bu iklim çöl iklimi de olabilir) sosyal hayata olan tesirleri farklıdır. Böyle iklim şartlarında kişi tek başına yaşayamaz. En azından bu iklimdeki iktisadi faaliyetleri tek başına sürdüremez. Bundan dolayı karasal iklimde, birlikte yaşamak mecburiyeti vardır. Burada kolektif bir hayat tarzı esastır. Kollektif hayat tarzı da şöyle ya da böyle bir lidere (feodal bey, ağa, aşiret reisi) ihtiyaç gösterir. Böylece feodalizm denen sosyal gerçek ortaya çıkar. Burada toplumsal kontrol daha belirgindir. Gelenekçilik, muhafazakârlık, dindarlık, an'anevi değerlere bağlılık daha fazladır²⁰.

Karasal iklim kuşağında yaşayan insanların, varlıklarını devam ettirmek, tabiatla ve düşmanlarıyla mücadele etmek için, daha çok kol gücüne, insan gücüne ihtiyaçları vardır. Bundan dolayı geniş akraba toplulukları büyük önem arz etmektedir. Hatta bu hayat şartlarında geniş aile tipi de yeterli gelmez, kan ve soy bağı ile birbirlerine bağlı olan daha geniş topluluklara ihtiyaç duyulur, bir soy ve nesep bağlılığı geliştirilerek aşiret kavramı etrafında birleşilir. Böylece aşiret-kabile duygu ve düşüncesi gelişir. O halde aşiret-kabilecilik düşünce ve olgusu karasal iklimde, çöl ikliminin hayat şartları karşısında temayüz etmiştir. Oysa sıcak iklim kuşağının nispeten rahat hayat şartlarında insanlar hayatlarını tek başlarına sürdürebilirler, geniş bir akraba, boy-soy topluluğuna ve aşiret yapılanmasına ihtiyaç duymazlar²¹. Bu farklılık da beraberinde, muhafazakârlığı ve ferdi yaşamayı getirir. Karasal iklim kuşaklarında geniş insan topluluklarına ihtiyaç duyulurken, sıcak iklim kuşaklarında insanlar, çok daha küçük gruplar halinde yaşamlarını sürdürebilirler.

Klasik dönemde, karasal iklim toplumlarının en önemli ekonomik faaliyetleri tarım ve hayvancılıktı. İşte bu temel ekonomik faaliyetler insan gücüne olan talebi arttırıyordu. Buharlı makine gücü ortaya çıkmadan önce en büyük güç insan gücüydü. Bu ekonomik faaliyetleri yürüten aileler, faaliyet büyüdükçe aşiret, daha sonra da boy halini almışlardır. Hunların bir devlet halini almalarının temel sebebi de ekonomik faaliyetlerin artması ve bunun sonucunda başta kaynak bulma olmak üzere, ortaya çıkan çeşitli problemlerdir. Bu konuya Hunların kuruluş döneminden bahsederken detaylı olarak değineceğiz.

²⁰ Öztürk Mustafa, *Tarih Felsefesi*, s. 149

²¹ Öztürk Mustafa, *Tarih Felsefesi*, s. 150

I.2.1. Hun Coğrafyasının Yeri ve Sınırları

Hunların yaşadığı coğrafya, Orta Asya'nın doğu kısmını ve Asya'nın kuzeydoğu kesimlerini içine alır. Bu nedenle konumuzun coğrafya bölümünde, Orta Asya'nın sınırlarının dışına çıktığımız görülecektir. Fakat Hunların yaşadıkları bölgelerin büyük kısmı, Orta Asya sınırları içinde yer almaktadır.

Bugünkü Moğolistan ve Sibirya'nın güneyi ile bugünkü Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan ile Afganistan'ın kuzeyi, İran Horasan'ını, Tibet, Sin-Kiang (Xinjiang)²² ve Kansu'yu kapsayan bölge olan Orta Asya dört taraftan yüksek dağlarla çevrilidir²³. Bu nedenle deniz etkisine kapalıdır. Denizlerin ılıman etkisi iç kesimlere giremediğinden karasal iklim en şiddetli haliyle görülür. Dünya' da karasallığın en şiddetli görüldüğü yer olan Orta Asya' da karasallığın bu kadar sert olmasının temel nedeni kıtanın büyüklüğüdür. Dünya karalarının yaklaşık yedide biri olan bölgenin doğu batı arası mesafesi yaklaşık 10.000 kilometredir. İç Asya dâhilinde, uzun mesafelerle ilişki kurmanın en önde gelen yolları, karadan hareketler olmuştur; çünkü yeryüzünde deniz yolu almaşıkları bulunmadığı için, bu kadar karaya kilitlenmiş başka bir bölge yoktur²⁴. Bunun yanında Dünya' nın en geniş karası olan bu bölge, özellikle doğuda dağların pek çoğunun denizlere paralel uzanması sebebiyle nemden yoksun kalmaktadır. Büyüklükle, dağların konumunun birleşmesi sonucu, karasallığın etkisi bir kat daha artar.

Çoğunlukla yüksek, boş bozkırlardan oluşan Orta Asya coğrafyası Kuzey Sibirya ormanlarına kadar uzanır. Bu ormanlarla sınırı Altay Dağları oluşturur. Bu bozkır Sibirya'ya doğru uzanırken bazen yerini tundra veya ormanlara bırakır. Ancak bu alanlar sınırlıdır. Orta Asya çok geniş bir alan olduğundan, tamamının coğrafi detaylarına burada girmeyeceğiz. Konunun detaylandırmak istediğimiz bölümü, Hunların bulundukları ve ilgilendikleri alanlardır.

I.2.1.1. Dağlar

Fiziki Orta Asya haritasına bakıldığında, yüksek ve çok geniş alanları kaplayan dağ kütleleri görülür. Bu görüntü ilk bakışta, bölgenin büyük bölümünün yaşama elverişli olmadığı düşüncesini uyandırabilir. Ancak durum böyle değildir. Örneğin

²² Bugünkü Doğu Türkistan bölgesidir.

²³ Roux Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 22

²⁴ Taaffe Robert N., Coğrafi Ortam, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Mete Tunçay, Editör: Denis Sinor, s. 33-61

Tarım ve Turfan havzaları gibi verimli alanlar, dağların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Orta Asya için dağlar, hayati önem taşımaktadır. Ancak denizlere paralel uzanarak, iç bölgelerin nemden mahrum kalma sebebiyle kuraklaşmasına sebep olan dağlardır. Biri birlerinin devamı ya da türdeşi gibi görünseler de Orta Asya dağları farklı karakterlere sahiptir. Dağların jeolojik yapıları ve yaşları da biri birinden farklıdır.

Bazı istisnalar dışında, bölgenin sıradağları, dolambaçlı ve yer yer kesikli bir kuşak halinde güneybatıdan kuzeybatıya uzanır ve Kafkaslarla Orta Asya'nın güney sınırlarından Sibiry'a'nın kuzeydoğu ucuna kadar gider; bu mihverden ayrılan birtakım büyük dağ zincirleri de, Çin Türkistan'ın, Moğolistan'ın ve Mançurya'nın derinliklerine dalar²⁵.

Orta Asya'nın tüm dağları ile bilgi vermenin konumuzu dağıtacağını düşündüğümüzden, sadece Hun coğrafyasının önemli dağlarından bahsedeceğiz. Bu noktada akla ilk gelen dağlar Altay ve Tanrı sıradağlarıdır. Güneyindeki Pamir'den kuzeydoğu yönüne uzanan Tanrı dağları 7860 metreyi bulan, dört mevsim karla kaplı zirveleriyle ünlüdür. Bu bölgedeki sürekli dağlar kuşağı, Pamir ile Tanrı Dağları'nın bitişikleri yerden itibaren doğu yönünde, Altay Dağları'na varıncaya kadar, önemli koridorlarla biri birinden ayrılan daha küçük sıradağlar halinde yayılır. Ortalama 4800 metre yüksekliği olan Altay silsilesi Batı Moğolistan' a girer²⁶. Haritamızda da görüldüğü gibi Altayların kuzeyinde, yükseklikleri 4200 metrenin altında olan Hanka ve Sayan sislieleri vardır. Bu bölge ile verimli tarım alanlarına kadar olan alanda kuzey-güney yönündeki geçişler nispeten daha kolaydır. Doğu-batı yönündeki geçişler ise 3000-4000 metredeki geçitlerle, Kansu' daki gibi toprağın çökmesiyle oluşan uzun ve dar boğazlarla ya da Turfan çanağını Urumçi' ye bağlayan bir tür çöküntü fayıyla sağlanır²⁷.

Daha doğuda Büyük Kingan (bazı kaynaklarda Hingan olarak da geçmektedir) ve Jehol sıradağları verimli Kuzey Çin ovasına kuzeyden ulaşımı zorlaştırır. Ancak aynı nedenlerle kuzeydeki Mançurya bozkırına da güneyden ulaşmak zordur. Büyük Kingan Dağları' ndaki Liao Vadisi Geçidi ve Kuzey Çin'e çıkan dar kıyı düzlüğü olmasaydı, Mançurya bozkırı şimdikine oranla komşu ülkelere çok daha yalıtılmış kalırdı²⁸.

²⁵ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 39

²⁶ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 40

²⁷ Roux Jean Paul, *Orta Asya*, s. 23

²⁸ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 41

I.2.1.2. ölller

Hazar Denizi' nin doğusundan başlayarak, bugünkü Moğolistan' daki Gobi ve Ordos çölllerinin doğu sınırlarına kadar, Orta Asya' nın önemli bir bölümünü çölller kaplar. Aral gölünün doğu ve güneyindeki Karakum ve Kızılum çölllerinin ortası yılda 4 parmak (10cm) daha az yağış alır. Fakat Orta Asya çöl kuşağının bazı dış çeperlerine, en çok ilkbaharlarda olmak üzere, yılda 8 parmak (20 cm) kadar yağış iner. Ama bu bile, buharlaşma oranının %15' i kadardır²⁹. İşte bu nedenle, Kızıl Kum, Kara Kum, Taklamakan ve Gobi çölleri R. Grousset' nin deyiimiyle, eski çağlardan beri sürekli genişleyen ve otlaklı bozkırları kemiren kanserli hücreler gibidir. Bölgede zaman zaman yaşanan ve büyük tahribatlara yol açan kuraklıklarda bu çöllerin etkisi büyüktür. Kızılum, Karakum çölllerinin yer aldığı batı kuşağındaki çöllerde kışlar genelde kısadır. Bu çöllerin güney kenarlarında, ortalama ısının donma noktasının altına düştüğü sadece bir ya da iki ay olur. Yazlar sıcak geçer; güneyde temmuz ısı ortalamaları 27,5⁰C' tır. Bazı günler ısı 49⁰C' a kadar çıkar³⁰.

Batıdaki çöl kuşağının doğusunda Tanrı ve Altay dağları vardır. Tanrı Dağları' nın doğu ucunda Tarım Havzası vardır ve Tarım' ın da doğusunda Gobi çölü başlar. Doğudaki çölller ile batıdakiler arasında temel bazı farklar vardır. Batıdaki çölller genelde kumlarla kaplı iken, doğu çölleri genelde çakıl ve taşlarla kaplıdır. Doğü çölllerinin bazı bölümlerinde, taşlık ve kumluk alanlar bir arada görülür.

Sadece Asya'nın değil, Dünya'nın en büyük çölllerinden biri olan Gobi Çölü'nün, Baykal ormanları, Orhon ve Kerulen bozkırları ve Kuzey Moğolistan ile Alaşan, Ordos, Çakhar ve Jehol bozkırlarıyla birlikte Güney Moğolistan arasına sıkışması, eski çağlardaki Hunlardan, orta çağlardaki Göktürklerle kadar Türk Moğol imparatorluklarının uzun süre yaşamasını daima engelleyen devamlı sebeplerden biri olmuştur³¹. Gobi çölünün yarattığı bu bölünmüşlük özellikle incelediğimiz Hunlar için büyük problem olmuştur. Hunlar, Çin'in güçlü olduğu dönemlerde çölün kuzeyine itildiklerinde çok güçsüzleşmişlerdir. Çünkü kuzeyde iklim daha serttir ve yeteri kadar otlak bulunmamaktadır. Hunların bu şekilde kuzeye itildiği bir dönemde yaşanan kuraklık da büyük göçler ve Hunların ciddi şekilde zayıflaması gibi sonuçları doğurmuştur. Gobi çölünün bu etkisi büyüklüğünün sonucudur.

²⁹ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 55-56

³⁰ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 56

³¹ Grousset Renè, Bozkır İmparatorluğu, Çev. Dr. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, 6. Basım İstanbul 2010, s. 18

Yerçekillerine bağlı olarak oluşan ve yüksek bir çöl olan Gobi Çölü soğuk bir çöldür. Gobi'nin doğu-batı istikametindeki uzunluğu 1600 km iken, genişliği 480 ile 965 km arasında değişir. Kuzeyde Altay Dağları ile güneyde Sarı Irmak arasındadır. Dünya'nın beşinci büyük çölü olan Gobi Çölü'nün denizden yüksekliği 900 ile 1500 metre arasında değişir. Bu nedenle kışın sıcaklık -40 derecelere kadar iner. Yazın ise 45 dereceyi bulur. Yüzeyinin küçük bir bölümünü kaplayan kum tepelerine karşın, yılda 4 parmaktan (10cm) az yağış alan Moğolistan Gobi'sinin uçsuz bucaksız gibi görünen çöl ovaları, esas itibariyle bir çöl tabanı oluşturan taş ve çakıllarla kaplıdır. Yerdeki kum ve mil, önemli bir ölçüde rüzgar aşındırmasıyla havalandırılıp, anlaşılan Büyük Çin Seddi'nin güneyindeki löslü dağ eteklerine yığılmıştır³². Güneye doğru Gobi, Kansu Koridoru' un kuzeyinde Ala Dağlar çölüyle ve Çin Seddi' nin kuzeyindeki Sarı Irmağın buklümü içinde yer alan Ordos Çölü' yle birleşir. Ala Dağlar' ın batı bölümüne Küçük Gobi denir; burada çok seyrek bitki ve kumla çakıldan oluşan bir taban yüzeyi bulunmaktadır. Ordos Çölü, geniş ölçüde bitki örtüsünden yoksun, çok geniş, hemen hemen kesintisiz bir oturmuş kum ve tepeler yayılımıdır. Bu çöldeki bazı kurumuş çöl yatakları, seyrek bir bitki örtüsü barındıran çöküntüler meydana getirmektedir³³.

Harita 1: Bugünkü sınırlarıyla Gobi Çölü.

³² Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 57-58

³³ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 58

Haritadan da anlaşılabileceği gibi Gobi Çölü, Hunlar ile Çin arasında doğal bir sınır gibidir. Bu geniş çölde yaşam, haliyle mümkün olmadığından bu bölgede kurulan bir devlet ya bu çölün kuzeyinde ya güneyinde bulunmalı ya da Hunların güçlü dönemlerinde yaptıkları gibi çölü içine almalıydı. Hunların zaman zaman bu bölgenin tamamına hâkim olduğunu biliyoruz ancak, Çin'e yenildikleri dönemlerde bu büyük çöl yaşam imkânı vermediğinden daha kuzeye yerleşmişlerdir. Kuzey bölgeler de yeteri kadar otlağa sahip olmadığından ve iklimi sert olduğundan, coğrafi şartlar neticesinde Hunlar, askeri yönden zayıfladıkları yıllarda zor dönemler geçirmişlerdir. Gobi Çölü Hunlar için aşılması gereken bir engel olmuştur. Gobi'nin kuzeyinde kalmak Hunlar için yok olmak demektir. İşte coğrafyanın yarattığı bu sıkıntılar batıya göçün temel nedenlerinden biri olmuştur.

Orta Asya'nın bir diğer önemli çölü de Taklamakan Çölü'dür. Birazdan bahsedeceğimiz Tarım Havzası'nın orta bölümünde bulunan Taklamakan'da bazen yüksekliği 130 metreyi bulan kum tepeleri vardır. Okyanuslardan uzaklığı ve denizlerin üstündeki hava kitlelerinin buraya erişmesini engelleyen dağ sıraları nedeniyle Taklamakan Çölü, yeryüzünün en kuru yörelerinden biridir. Yılda 2 parmak (5 cm) az yağış alır, birçok yıllardaysa buraya hiç yağmur yağmaz³⁴. Ancak Taklamakan Çölü, Gobi gibi aşılmaz bir çöl değildir. Bu nedenle Hunlar için önemli bir coğrafi engel olmamıştır. Bunun yanında çevresinde bulunan vahalar nedeniyle stratejik öneme de haizdir.

I.2.1.3. Tarım ve Turfan Havzaları

Orta Asya çok geniş bir coğrafya olmasına rağmen, verimli tarım yapılabilecek alanlar, büyüklüğe oranla sınırlıdır. Bu durumun temel sebebi, daha önce değindiğimiz karasallığın yüksek etkisidir. Fakat Orta Asya'da bazı bölgeler arasında büyük zıtlıklar da görülebilmektedir. Dağlık bölgelerin etkileri coğrafi çeşitliliği arttırmaktadır. Orta Asya, su kaynakları için dağlara bağımlıdır. Ovalar üstünde pek yağış bırakmayan hava kitleleri, dağların rüzgâr alan yamaçlarına yükselince soğur ve çoğunlukla, bu yamaçlara ve doruklara bol yağış indiren düşük bir doyum noktasına ulaşırlar. Oysa rüzgâr yönünde olmayan taraf az yağış alır. Bu sürecin bir sonucu olarak, yüksek dağ sıraları suların toplandığı ve yazın çözülüp çakıl kaplı eteklerden dağ ırmakları olarak vahalara dökülmek üzere, mevsimlik karlar ve daha kalıcı buzullar halinde stoklandığı

³⁴ Taaffe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 57

depolar olmaktadır³⁵. Vaha topraklarının verimliliği, orografik (dağ kökenli) nemin yanı sıra, genellikle dağ ırmaklarının taşıdıkları tortuların eğim azalınca çökmesiyle oluşan alüvyon ovaları olmalarından ileri gelmektedir. Bir bakıma, dağlara bağımlı vahalar, Çin Türkistanı'nın ve Moğolistan'ın çoğu yerlerinin kuruluşuna karşılık, dört bir yanı dağlarla çevrili bir alan oluşturarak, yerel bir ödül meydana getirmektedir³⁶. Ancak bu ödül bir devlete ya da millete değil, bölgeye bahşedilmiştir. Bu nedenle özellikle Tarım ve Turfan havzaları, Hun Devleti ile Çin' i sık sık karşı karşıya getirmiştir.

Tarım ve Turfan havzalarının bulunduğu alana Çin Türkistanı (Sin-kiang) da denir. Hunların yeni yeni teşkilatlandığı dönemlerde krallık biçiminde 26 küçük devletin bulunduğu bölge tarım için çok elverişlidir. Güneyde yazın 26 dereceyi bulan, kışın ise ancak 8 dereceye düşen, fazla soğuk olmayan, ama çok kuru iklimli, kuzeydoğuya doğru çukurlaşan badem biçimindeki büyük çöküntü bölgesi Tarım Havzasıdır. Çok yüksek dağlara ender rastlanan bu nispeten alçak havzada, yaklaşık 1600 metre yüksekliğinde alçak tepeler ve örneğin Turfan'daki gibi deniz seviyesinin 170 metre altında boğucu çöküntü bölgeleri vardır³⁷. Turfan Havzası da benzer özellikler göstermektedir.

Bu havzalar tarım alanı olmalarının dışında doğudan batıya açılan ticaret yollarının da ilk kapısıydı. Alttaki haritada görüldüğü gibi, bu iki havzanın orta kesiminde Lobnor (Lopnur) Bataklığı görülür. Bugün bataklık olan bu noktada 1970'den önce Lobnor Gölü vardı. Bu gölün kenarında da Mao-tun (Mete) döneminin en önemli ticaret şehri Lou-lan vardı. Bu şehir, Çin'den çıkıp batıya giden ticaret kervanlarının ilk konaklama noktasıydı. Lou-lan'dan sonra yol Takla-makan Çölü'nü geçmek için ikiye ayrılır ve batıya devam ederdi. Lou-lan'ın önemine ve ticaret yollarına ilerleyen bölümlerimizde detaylı olarak değineceğiz.

I.2.1.4. Bozkırlar

Orta Asya'da, kuzeyden güneye sırasıyla, tundra, ağırlıklı olarak iğne yapraklı ağaçların oluşturduğu ormanlar ve son olarak da bozkırlar ve çöller bitki örtüsü olarak görülür.

Tundra ve orman sahalarında avcı-balıkçı kavimler yaşar. Bozkırda ise haliyle ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşan kavimler görülür. Ekonomik faaliyetler bir seçim

³⁵ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 37

³⁶ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 37

³⁷ Roux Jean Paul, Orta Asya, s. 25

midir yoksa coğrafyanın milletleri zorladığı bir sonuç mudur; bu konu tartışılır. Ancak çoğu bilim adamının düşündüğü gibi proto Türkler, kuzeydoğu Asya'nın ormanlarında avcı iken zamanla daha güneye gelerek büyük sürülerin çobanı olmuşlarsa, ekonomik faaliyetler de coğrafya ile şekillenmiştir diyebiliriz. Fakat bu bir genelleme olarak anlaşılmamalıdır. Ve tabii ki coğrafya ekonomik faaliyetlerin şekillenmesinde, yayılmasında tek etken değildir. Aynı coğrafyada hayvancılıkla uğraşana Uygurlar, din değişimi ile birlikte kısa sürede, coğrafyanın da elvermesiyle, yerleşik bir tarım toplumu haline gelmiştir. Bu değişimde, coğrafyanın hemen hemen hiç etkisi yoktur.

Zaten klasik dönemde temel birkaç çeşit ekonomik faaliyet vardı. Bu faaliyetler de öncelikle coğrafyadan etkilenirdi. Türkler de bozkır bölgelerine yerleşince orada yapılacak en uygun faaliyet olan hayvancılığı seçtiler. Türklerin esas başarısı ise hayvancılıkta vardıkları nokta ile atı evcilleştirip, stratejik, düşmanlarını zorlayacak bir savaş aracı ve ticari değeri yüksek bir mal ve haline getirmeleridir.

Orta Asya'dan otoriter ve tarihi seyri değiştiren devletlerin çıktığı bozkırlar, Hazar Denizi'nin kuzeybatısından başlar, eğri büğrü, yer yer araya orman kuşaklarının girmesiyle kesilen bir şekilde doğuya, Büyük Kingan Dağları'na kadar devam eder. Bu bozkırlar genelde otlarla kaplıdır. Rusça ot ve çimen manasını ifade eden istep adı da buradan gelir³⁸. Ancak her bozkır aynı oranda ot miktarına sahip değildir. Stebin deniz seviyesinden yüksekliği aynı seviyede olamadığından iklim tesirleri de bazı bölgelerde başka başka zamanlarda hissedilir. Bunun neticesi olarak da hayvanların otlatılmasına yarayan ot da, tabiatıyla her tarafta çoban ve sürüsünün emrine amade bulunmaz³⁹. İklim, bozkır verimliliğini etkileyen en temel etkidir. Ancak bunun yanında toprak cinsi ve verimliliği, otların kalitesi gibi bazı etkenler de, bozkırlar arasındaki farkları ortaya çıkarır. Kuzeyden ormanlık alanların içine sokulduğu bozkırlar genelde ot açısından verimsizdir. Ağaçlı bozkır alanlarının çoğunda verimi düşük kara topraklar (çernozem) bulunmaktadır. İklimi de, hem orman hem de bozkır bölgeleri iklimlerinin özelliklerini taşır. Kışları soğuk ve kuru, yazları hafif ılıktır. Ağaçlı bozkırların buharlaşma oranı, komşu orman alanlarından daha yüksek, aldığı yağış da bozkırdan daha fazladır: bunların birleşmesi düşük bir efektif nem derecesine yol açar. Ortalama

³⁸ Deer Jozsef, İstep Kültürü, Çev. Şerif Baştav, *Şerif Baştav Makaleler Cilt III*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.-25-52, s.25

³⁹ Deer Jozsef, İstep Kültürü, s. 29

yağış, buharlaşma oranının %60 ila 99' una eşittir⁴⁰. Bozkırlarda Mayıs ayında olgunlaşan otlar, Ekim ayına kadar boldur.

Batı Sibirya'dan Altay Dağları'na kadar uzanan bir şerit içinde son derece verimli kara topraklar vardır. Sonra doğudaki Mançurya düzlüklerinin ortasında önemli bir kara toprak kuşağı yeniden ortaya çıkar. Bozkırın kuru güney kenarlarındaysa açık kestane topraklar başattır⁴¹.

Kutupsal hava kütleleri uzun kış aylarında bozkırlara girer ve özellikle Ocak ayı ortalamalarını kuşağın pek çok yerinde oldukça düşürür. En sert bozkır kışlarıysa, içerilerdeki konumu, dağ sınırları, bulutsuz gökleri ve hep üstündeki yüksek basınç kuşağının getirdiği dondurucu hava yüzünden Moğolistan'da geçer. Ulan Batur' da ocak ayı ısı ortalaması -27⁰C'dir. Ekimden marta kadar altı ay boyunca da, ısı ortalamaları donma noktasının altında kalır⁴². İşte bu bölge Hun bozkırlarıdır. Sert iklim nedeniyle Hunlar, güneye, Çin'e doğru yönelmişlerdir. Hedefleri Gobi Çölü'nün güney kesimleri olmuştur. Çünkü Gobi'nin güneyinde iklim daha elverişli, otlaklar ise kuzeydekiler kadar verimlidir.

I.2.1.5. Irmaklar

Orta Asya' da irili ufaklı onlarca ırmak vardır. Burada tek tek hepsinden bahsedemeyeceğiz. Asya'nın en uzun ırmağı 6.418 km' lik uzunluğu ile Yangtze Nehri'dir. Tibet Platosu'ndan doğar ve Shanghai'de, Doğu Çin Denizi'ne dökülür. Çince'de anlamı uzun nehirdir. Dünyada sadece bir ülkeyi sulayan en uzun nehirdir⁴³. Bu ırmağın kuzey ve güneyi, doğal olarak bölünmüştür. Çünkü Yangtze'yi geçmek çok zordur.

Bizi Yangtze'den daha çok ilgilendiren iki önemli ırmak, Doğu Asya'dadır. Bunlar Sarı Irmak ve Wei ırmağıdır.

Sarı Irmak Çin'in batısındaki dağlardan doğar ve Sarı Deniz'e dökülür. 5464 km'lik uzunluğu ile Çin'in ikinci büyük nehri olan Sarı Irmak (Huang-ho), yüzyıllar boyu çevresinde kurulan devletler için bazen sorunlu olsa da, özellikle tarım için çok faydalı olmuştur. Debinin düzensizliği ve yer şekilleri nedeniyle Sarı Irmak, denize yaklaştığı bölümleri dışında, taşımacılığa pek elverişli değildir. Sarı Irmak' ın geçtiği

⁴⁰ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 51-52

⁴¹ Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 52

⁴² Taafe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 53

⁴³ Özey Ramazan, *Asya Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, 2. Baskı İstanbul 2012, s. 30

yerlerde ufak dağların üzerleri ve büyük dağların etekleri kalın bir lös tabakasıyla örtülüdür. Lös, tuğlacıların kullandığı kadar ince bir topraktır. Bu, ilkbaharda rüzgârlarla İç Moğolistan'dan gelmektedir. Lös çok verimli olduğundan tarlalar için de bir nevi suni gübre vazifesin görür. Tozun az yağdığı yıllarda hasat fena olur⁴⁴. İşte bu lös, Sarı Irmak' a adını verir. Çünkü Sarı Irmak, lös bölgesinden geçerken beraberinde erimiş lösü taşır. Bu alüvyon tabakası nehir yatağında birikir ve bu birikim neticesinde Sarı ırmak sık sık taşkınlar yapar. Bu nedenle ilki günümüzden yaklaşık 4000 yıl önce olmak üzere, pek çok kez Sarı Irmak' ı ıslah çalışmaları yapılmıştır. Ancak yine de taşkınların önüne tam anlamıyla geçilememiştir. Bunun yanında alüvyonların üzerinde yükselen nehir, tarım alanları için bir can damarıdır. Bu özelliği nedeniyle nehirden tarım alanlarına su çekmek oldukça kolaydır. Sarı Irmak' ın meşhur kıvrımının kuzey ve kuzeybatısında verimli Ordos Bozkırı bulunmaktadır. Suyu yakınlığı ve verimliliği ile Ordos Bozkırı, Hunlar için her zaman kaybedilmemesi gereken bir bölge olmuştur. Hunlar Ordos'u kaybettiklerinde, mecburen Gobi'nin kuzeyine çekilerek daha ağır şartlarla mücadele etmişlerdir. Bu mücadelede doğaya karşı kaybeden hep Hunlar olmuştur.

Tarihin her döneminde geçitler, yollar önemli roller oynamıştır. Ordular biri birlerini geçitlere, yollara göre kollarlar. Savunmadaki bir ordu, düşmanın geleceği yolları tahmin ederek savaşa hazırlanır. Çünkü bir ordu her yerden geçemez ve geçeceği yollar az çok tahmin edilebilir. Hun coğrafyasında da savaşların orduların ve ticaret kervanlarının kullandığı yollar ve geçitler bellidir. Bu noktada doğu batı istikametinde önemli bir rol oynayan Wei Irmağı karşımıza çıkar. Kansu'dan doğan Wei, Sarı Irmak ile birleşerek Sarı Denize dökülür. O dönemki Çin' in doğusunda batıya tek geçit, Wei'nin oluşturduğu vadidir. Wei Çin'in en eski kültür merkezlerinden biri olup aynı adı taşıyan verimli bir ovadan geçer⁴⁵. Ayrıca batıdan gelen bütün ticaret yolları bu ırmağın kaynaklarında birleşir. Irmağın güneyi geçit vermeyen dağlarla örtülüdür. Kuzeyinde ise bozkırlar ve çöller vardır. Buna karşılık ırmağın çevresi çok zengindir. Doğu Asya ile Orta Asya arasındaki tek geçit burasıdır. Onun için bu ırmağın vadisi, en eski çağlardan beri, ister doğudan batıya, ister batıdan doğuya olsun, bütün kavimlerin akınlarına geçitlik yapmıştı. Dolayısıyla böyle giriş ve çıkış bölgelerindeki dar geçitler, buradan geçen kavimler arasında da yakın ilişkiler oluşturmuşlardı. M.Ö. 122'ye kadar

⁴⁴ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 2

⁴⁵ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 4

bu ırmağın doğusu Hunların elindeydi⁴⁶. Wei özellikle ticari yönden büyük önem arz etmekteydi. Çünkü Hunlar döneminde Orta Asya’da ticari faaliyetler genelde doğu-batı istikametinde, askeri hareketler ise ağırlıklı olarak kuzey-güney yönünde oluyordu.

Wei’nin doğduğu bölgede yine stratejik ve ekonomik yönden büyük önem taşıyan Kansu bölgesi vardı. İlk kurulduğu dönemlerde Çin’in en kuzeybatı eyaleti idi. Kansu, Çin’den Türkistan’a kadar uzanan ince, dar bir yerdir. Kuzeyde Gobi Çölü ile güneyde Tibet Dağları ile sınırlanmıştır. Yalnız çölle dağların arasındaki dar bölgede bulunduğundan ziraate elverişlidir, Fakat aynı zamanda, burada ancak bir yol yapılabilir. Bu da Çin ile Batı Asya arasındaki büyük kervan yolunun başlangıcıdır⁴⁷. Bu yol, Wei Irmağı’nın yatağıdır. Bu yolun ve dolayısıyla Wei’nin askeri anlamda en büyük önemi, Tibetlilerle, Gobi ve kuzeyinde yaşayan Türk ve Moğol kavimleri arasında doğal bir sınır teşkil etmesidir. Bu zor coğrafya nedeniyle Tibetliler ve Kuzey kavimleri, ortak düşmanları Çin’ e karşı ittifak yapamıyorlardı. Bu iki grubu birleştirecek başka geçit de yoktu. Kansu iklimi ile de tarıma oldukça elverişlidir. Kış mevsiminde doğuda en düşük sıcaklıklar -4°C civarındayken batıda -10°C ’ ye kadar düşmektedir. En yüksek sıcaklıklar doğuda 21°C , batıda 25°C civarındadır⁴⁸.

Wei vadisi ve Kansu, Tarım ve Turfan Havzaları ile Ordos Bozkır, Çin ile Hunlar arasında, coğrafyanın nimetleri için yapılan en büyük mücadelelere sahne olmuştur.

Orta ve Doğu Asya coğrafyası, pek çok nimet verse de genel olarak zor bir coğrafyadır. Bölgenin her yeri tarım, hayvancılık, ulaşım ve iklim özellikleri bakımından aynı özelliklere sahip değildir. Bu nedenle insan varlığı, iklimin daha yumuşak olduğu, ticaretin, tarımın, hayvancılığın daha rahat yapılabilirdiği alanlarda doğal olarak yoğunlaşmıştır. Ancak, bu bölgeler beraberinde, kendisine sahip olana güç de bahsettiğinden, tarih boyunca hep uğruna savaşlar yapılan yerler olmuşlardır. Türk ve Moğol kavimleri, her zaman hareketli olmak zorundalardı. Hayvanlar onların en önemli varlığıydı. Bu nedenle onların beslenmesi için savaşmak gerektiğinde, savaş da hep kaçınılmaz olmuştur.

⁴⁶ Ögel Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I, s. 15

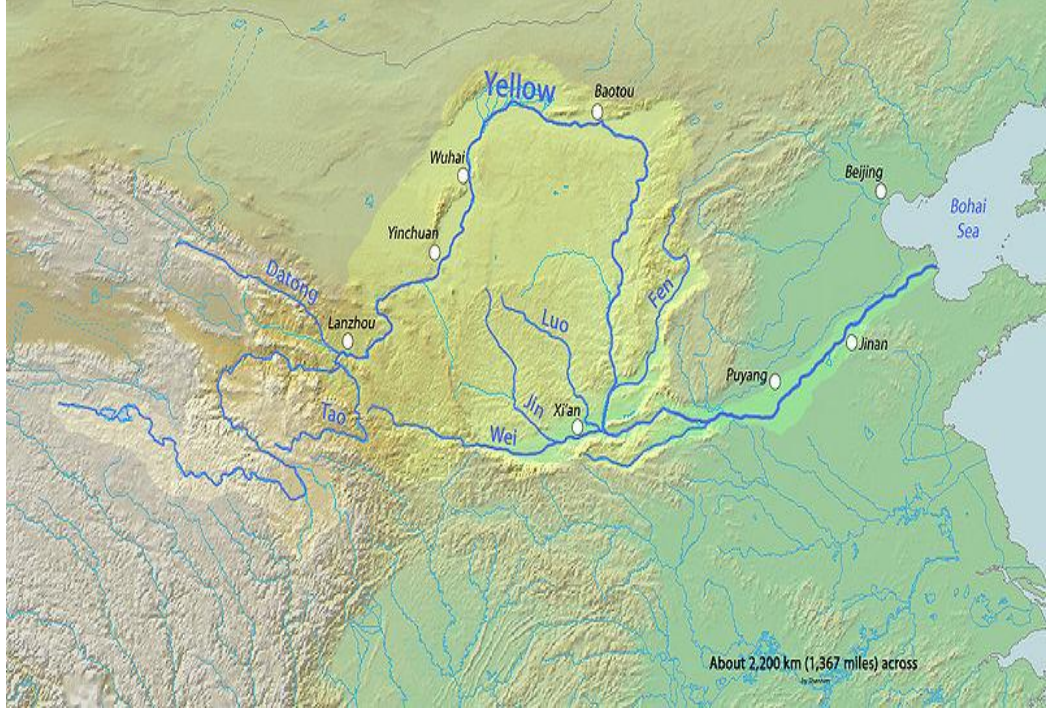
⁴⁷ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 4

⁴⁸ Roux Jean Paul, *Orta Asya*, s. 24

Harita 2: Orta ve Doğu Asya

- 1- Gobi Desert: Gobi Çölü
- 2- Taklamakan Desert: Taklamakan Çölü
- 3- Altay Mts: Altay Dağları
- 4- Lake Baikal: Baykal Gölü

Harita 3: Sarı Irmak ve Wei Irmağı (Bugünkü Hali)

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HUN DEVLETİNİN KURULUŞU

1.1. Hunların Tarih Sahnesine Çıkışları

Hun adı adlı bölümümüzde, Hunların ilk ortaya çıkışlarına kısaca değindik. Burada temel nokta Türklerin değil Hunların ne zaman ortaya çıktığını ortaya koyabilmektir. Türklerin ilk ortaya çıkışları ile ilgili farklı görüşler mevcuttur ve Türklerin ilk kez tarih sahnesine çıkışları Hunlardan çok daha gerilere gitmektedir. Dolayısıyla burada, ne kadar eskiye gidersek o kadar sağlam köklere sahip olduğumuzu ispatlarınız düşüncesiyle hareket ederek, sınırları zorlamamak gerekir. Zaten kaynaklar dikkatli incelendiğinde Hunların ilk ortaya çıkışları ile devlet haline gelmeleri arasında önemli bir zaman farkı olduğu da kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Dönemin temel kaynağı Shih-chi'nin bakış açısından bahsettik. Shih-chi 110. Bölümde Hunlardan bahsederken, Hsiung-nu'ların atası, Hsia'nın hükümdar ailesinin soyundan Ch'un-wei adlı bir kişidir⁴⁹, der. Ancak bahsettiğimiz Hsia Hanedanlığı dönemi biraz efsanevidir. Fakat yine de, efsanevi de olsa, yazılı kaynaklar vardır ve bunlar inkâr edilemez. Ch'un-wei, Hsia hanedanının kralı olan babası, M.Ö. VIII. yüzyıl ya da öncesinde, bir iç savaş sonucu yenilip öldürülünce kuzeye kaçtı. Babasının eşleri ile evlendi ve çiftlik hayvanları ile göç etti. Çin' de o ve boyu Hsiung-nu diye adlandırılır⁵⁰. Ssuma-Chien' in Shih-Chi kayıtlarındaki ifade bu şekildedir. Ancak bu konu bilim adamları tarafından sürekli tartışılmıştır. Ortaya çıkan genel kanı, Çinlilerin, güçlü Hunları kendi torunlarıymış ve kendilerinden türemiş bir alt topluluk olarak gösterme çabası içinde olduğu yönündedir. Zira L. Gumilev'in de belirttiği gibi tek atadan türeyen hiçbir millet olmamıştır, olamaz da. Bütün insanlar bir anne ve babadan meydana geldiği gibi, bütün etnoslar da en az iki kişiden veya birçok atadan türemiştir⁵¹. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hunların devlet teşkilatı oluşturmaları, M.Ö. III. yüzyıla tekabül eder. Ancak Hun boyları bu tarihten önce de Çin' in kuzeyinde yaşamaktaydı. Hunların Ch'un-wei'ye dayandırılması bile, Çin kaynaklarının

⁴⁹ Shih-chi (Bundan Sonra SC olarak kısaltılacaktır), Nienhauser William H., *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010, s. 237

⁵⁰ SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 237 (4 numaralı dipnot)

⁵¹ Gumilev Lev. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Selenge Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 2003, Çev. Ahsen Batur, s. 100

Hun varlığının Han döneminden (M.Ö. 206' da başlamıştır) önce başladığını kabul ettiğini gösterir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu durumun en önemli sebebi, Han dönemiyle beraber kavim adlarının farklı Çin karakterleriyle yazılmaya başlanmış ve böylece eski ve yeni adlar arasında bağlantı kurmak zorlaşmıştır. Araştırmacıları Hunların ortaya çıkışları konusunda yanılgıya iten en önemli sebep budur. Hunlarla ilgili Çin kaynaklarından başka yazılı belgenin olmayışı da tek kaynağa bağımlı kalmaya sebep olmaktadır ve böylece elimizde değerlendirme yapmak için sınırlı malzeme kalmaktadır.

Hiçbir kavim bir anda, tek atadan ortaya çıkmaz. Hunlar M.Ö. III. yüzyılda devlet kurduklarına göre, mutlaka boy olarak, bu tarihten çok önce var olmuş olmalıdırlar. Birden ortaya çıkıp, teşkilatlanarak devlet kurmaları pek akla yatkın gelmemektedir. Zaten kaynaklar ve alanın uzmanları bunu belirtir. Burada en önemli kaynaklardan biri Prof. Dr. Wolfram Eberhard'ın Çin'in Şimal Komşuları adlı eseridir. Bu eserde tespit edilen Hun boyları 17 tanedir. Ancak eserde sadece Hyung-nu (Hsiung-nu, Hun) kavimleri başlığı altında 17 kavim vardır. Bunlar Eberhard tarafından, eski Çin kaynaklarına dayanılarak, Hyung-nu kavmi olduğuna kesin gözüyle bakılan kavimlerdir. Bunların dışında Hun kavimlerine komşu onlarca kavim vardır. Eberhard, bu komşu kavimlerin Hun kavmi olduğundan emin olmadığı için bunları ayrı başlıklar altında incelemiştir. Örneğin H'yen-bi kavimleri bunlardan biridir. Pelliot ve Barthold, H'yen-bi'lerin Türk oldukları kanaatindedirler, Franke bunlara itiraz eder⁵². Bunun gibi pek çok kavim tartışma konusudur. Ancak, Türk kavimlerinin kesin sayılarını tespit etmek pek mümkün değildir. Fakat Hun boylarının sayısı tahminimize göre en az 25-30 arasında olmalıdır. Bu boylar, özellikle Çin'in kuzey bölgeleri ve Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaşarlar. Bu kavimler hemen tamamıyla göçebedirler ve at yetiştirirler, yalnız zaman zaman bir yere yerleştikleri de görülür. H'yung-nu kavimlerinin şimal kısımlarındakiler avcılık yapmışlar; cenupdakilerden bazı kısımlarda ziraat ile uğraşanlar vardı⁵³. Bu ortak özellikleri taşıyan boylar daha sonra Hun Devleti'ni kurmuşlardır.

İşte bu noktada Ch'un-wei efsanesine tekrar dönersek bazı sorular sormamız gerekir. Ch'un-wei, kuzeye gittiğinde, Hun Devleti henüz kurulmamıştı. Dolayısıyla boylar arasında birlik yoktu. Bu nedenle Ch'un-wei, hangi Hun boyunun atasıdır, sorusu

⁵² Eberhard Wolfram, *Çin' in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2. Baskı, Ankara 1996, s. 46

⁵³ Eberhard Wolfram, *Çin' in Şimal Komşuları*, s. 90

sorulabilir. Bunun yanında bazı Hun boylarının ortaya çıkışı Ch'un-wei'nin kuzeye göçünden daha öncelere tarihlenmektedir⁵⁴. Bu durumda Ch'un-wei bu boyları yönetmiş olabilir mi? Kavimlerin biri birinin başında yönetici sınıf bile olabildikleri Orta Asya tarihi böyle pek çok örnekle doludur. Bir örnek vermek gerekirse, Çin'in kuzeyine kadar inen Hunların M.S. III. yüzyıl sonlarında Çin topraklarında yerleştirilmiş 5 boyu olduğunu ve bu boyların Çin'deki iktidar zafiyetinden faydalanarak bağımsızlık hareketine giriştiklerini görürüz. M.S. 304 yılında bağımsızlığını ilan eden Hunlar önce İlk Chao veya Han Devleti'ni (304-329) kurmuş ve bunu sırasıyla Sonraki Chao (319-352), Büyük Hsia (407-432) ve Kuzey Liang (397-439) devletleri izlemiştir⁵⁵. İşte bu şekilde zaman zaman Hun boylarının Çin'i yönettiği gibi, Çinliler Hunları veya başka Türk boylarını yönetmiş olabilirler. Bu, Orta Asya tarihinde bu sık rastlanan bir durumdur. Çünkü hiçbir millet homojen değildir. Ayrıca şu düşüncemizi de ekleyelim: Bu efsanevi bilgiyi veren kaynaklara göre Ch'un-wei bir prenştir. Kuzeye Hunların arasına gittiğinde, halk üzerinde etkili olup bazı Hun boylarını yönetmiş olabilir. Hunlar arasında yönetici olan Ch'un-wei'nin etkinliği Çin kaynaklarınca yüceltilmiş olabilir. Bunun sebebi de Çinlilerin, güçlü Hunların köklerini kendi atalarına bağlama, Hunları kendi torunları gibi görme eğilimi olabilir. Ch'un-wei gerçekten anlatıldığı gibi biri olabilir, gerçekten kuzeye gitmiş olabilir. Bazı Hun boylarını yönetmiş de olabilir. Ancak Hunların ondan türediği düşüncesi, kuvvetle muhtemel, Çin kaynaklarının durumu abartmasıdır. Çünkü, tekrar belirtelim, hiçbir millet tek bir atadan türemez. Burada milletten kastımız Hunlardır. Ayrıca pek çok tarihçi Ch'un-wei'nin kuzeyde zaten var olan Hun kavimlerine iltica ettiğini belirtir ki; bu görüş bizce de akla yatkındır.

Ayrıca şu hususu da ayırmak gerekir: Bizim buraya kadar aradığımız ilk Türklerin değil, Hunların kökleridir⁵⁶. Türklerin kökleri çok daha eskiye gitmektedir ve burada en önemli kaynaklar Çin' in kuzeyi ve Güney Sibirya' da bulunan arkeolojik malzemelerdir. Konumuzu fazla dağıtmamak için Orta Asya'da ilk Türk varlığı konusuna girmeyeceğiz.

⁵⁴ Özellikle Hunlar ile aralarında bağ olma ihtimali oldukça yüksek olan kadim topluluk Hu' ların varlığı bazı çalışmalara göre, M.Ö. II. Binden öncesine gitmektedir.

⁵⁵ Baykuzu Tilla Deniz, Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., Sayı 183, İstanbul, Aralık 2009, s. 247-262

⁵⁶ Çin' in kuzeyinde Türk kültürünün genel özellikleri, ilk görüldüğü dönemler ve yayılma alanları hakkında bakınız: Wolfram Eberhard, Eski Çin Kültürü ve Türkler, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt I, Sayı 4, Ankara 1943, s. 19-29. Ayrıca bakınız: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2005, s. 50-56

Çin ile kuzeyindeki ve batısındaki toplulukların homojen olmadığını belirttik. Öyle ki belki de tarihteki en büyük iç içe geçmişliklerden biridir bu. Böyle olunca da kimin hangi topluluğa ait olduğunu ve boyların, milletlerin tarih sahnesinde ilk görüldükleri tarihleri net bir biçimde belirlemek zorlaşmaktadır. Pek çok zaman sınırlar kesin bir şekilde belirlenmemiştir. Devletlerin coğrafi büyüklükleri de sürekli değişmekteydi. Örneğin tarih boyunca Çin'in büyüklüğü çok değişmiştir; bu devlet bazen bütün Türkistan ve Moğolistan'ı ihtiva etmiş, bazen de Sarı Irmak bölgesinde ufak bir devlet olmuştur⁵⁷. Aynı şekilde Hun Devleti de ve diğer devletler de her daim sabit sınırlara sahip olamamışlardır. Bazen çok genişleyen sınırlar, bazen de yaşamı zorlaştıracak kadar daralmıştır. Çalıştığımız dönem, günümüzden yaklaşık 2000-2500 yıl öncesi olduğu için, kaynak sıkıntısı da mâlumdur. Bu nedenle, bu dönemde kimin nereye ait olduğunu belirlemek için, Prof. Dr. Wolfram Eberhard'ın kültür çevreleri metodunu⁵⁸ kullanmak gerektiğini düşünüyoruz. Bu yöntemle milletlerin ayrıştırılması daha da kolaylaşmaktadır. Ancak özellikle bozkır topluluklarının merkezi yurtlarını ve kesin sınırlarını belirlemek için bir metot maalesef yoktur. Bu noktada da yine mevcut kaynaklarla yetinmek durumundayız. Bu konunun zorluğu ile ilgili Otto Franke'nin görüşleri şöyledir: Bu kavimler (bozkır kavimleri), İç Asya'nın uçsuz ve bucaksız bozkırları ile çöllerinden ve orman bölgelerinden, hiç durmadan akıp geliyorlardı. Asya yaylarından, dağları aşarak gelen bu kavimler, çok eski çağlarda Jung ve Ti gibi geniş adlar ile adlandırılıyorlardı. Çin' de Shang ve Chou gibi büyük devletler kurulduktan sonra, bu yabancı kavimler için söylenen adlar da çoğalmaya başladı. Bunlardan birçokları da artık Hun ve Hung gibi adlar almaya başladılar⁵⁹. Çin kaynaklarının kavim adları konusunda hassas davranmayarak, kavim adlarının karıştırılmasına sebep olması, sürekli değişen sınırlar, biri birine benzeyen kültürler, bu dönemde boyların belirlenmesini zorlaştırmakta ve hatalar yapılmasına sebep olmaktadır. Ancak Hunların

⁵⁷ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 1

⁵⁸ Prof. Eberhard bu yöntem için, öncelikle yazılı kaynakları ve sonra da arkeolojik buluntuları değerlendirerek, Türk, Çin, Moğol, Tibet ve Kora (Kore) kültürlerinin ihtivasını ve sınırlarını belirlemiştir. Günlük yaşam, ekonomik faaliyetler, din, aile, efsaneler gibi konular kültür çevresinin belirlenmesinde etkindir. Örneğin Eberhard, kurttan türeme efsanesinin Türklere ait olduğunu ve köklerini bu efsaneye dayandıran toplumların Türk olma ihtimalinin kuvvetle muhtemel olduğunu belirtir. Farklılığı belirtmek açısından, Moğolların türeyiş efsanesinin köpeğe dayandığını da söyleyelim. Yine Türk ve Moğol kavimlerinin farklı yönlerinden biri de ekonomik faaliyetler amacıyla beslenen hayvanlardır. Türkler, sığır, at, koyun v.b. hayvanlar beslerken, Moğollar bunlardan farklı olarak, domuz da beslemektedirler. Türk kavimlerinin hiçbiri domuz beslememiştir. Bu bilgilerin kaynağı Shih-chi' dir. Çalışmamızda ekonomik faaliyetlerden bahsederken, beslenen hayvanlar konusuna daha detaylı olarak değiniceğiz.

⁵⁹ Franke Otto, *Geschichte Chinas* Cilt I, s. 134, Nakleden: Ögel Bahaeddin *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I, s. 26

devletlerini kurmalarından sonraki dönemdeki kaynaklar daha açıktır. Dolayısıyla, Hun Devleti döneminde tespitler yapmak, geçmişe nazaran daha kolaydır.

Devlet kurulduktan sonra daha net bilgiler mevcuttur ancak, burada akla gelen bir diğer soru da Hun adının neyi ihtiva ettiği'dir. Bunu da belirlemek zordur. Burada yine O. Franke'nin fikirlerini başvurmayı yararlı buluyoruz: Hunların köklerini, kesin olarak bilmemize imkân yoktur. Bu adın, sığır besleyen türlü kavimlerin hepsine verilen geniş bir deyim olması muhtemeldir. Bunlar, orman ve bozkır bölgelerindeki yurtlarından güneye inip, ziraatçı kavimleri baskıları altında tutmuşlardı. Hun adı, daha sonraki çağlarda olduğu gibi, çeşitli köklerden gelen kavimleri içinde toplayan, geniş bir ad olmalıdır. Tıpkı İskit deyimi gibi. Bunların çekirdeğini, her çağda ve her durumda, Türklerin meydana getirmiş olmaları düşünülebilir⁶⁰. Hangi kavimin Hunlarla beraber olduğunu belirlemek gerçekten güçtür. Ayrıca, beslenen hayvanlar itibarıyla baktığımızda Shih-chi'de bu konuyla ilgili bilgiler vardır. Hsien-yü'ler ve Hun-yü'ler kuzeyin kontrol dışı alanlarında yaşarlar ve hayvanlarının otladıkları alanları takip ederler. Canlı hayvanlarının önemli bir kısmı atlar, sığırlar ve koyunlardan oluşur. Sayıca daha az olan hayvanları ise develer, katırlar, vahşi atlar ve eşeklerdir⁶¹. Bu hayvanlar arasında Baykal Gölü civarında bulunan cins atlar ve at ile dişi eşekten olma katırlar da vardı. Tabii bu bilgi Hun Devleti kurulmadan çok önceki dönemlere aittir ancak bu yapı ilerleyen yıllarda da değişmemiştir. Burada sadece beslenen hayvanlar belirtmektedir ancak Orta Asya bozkırlarında bu hayvanları besleyen pek çok kavim vardı. Demek ki bu kavimlerin çoğu da Hun birliğinin içinde idi. Franke'nin de belirttiği gibi kimin bu birliğin içinde olduğunu kesin olarak belirlemek güçtür Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, bölgede sınırlar kesin bir şekilde belirlenmemiştir ve her millet kendi boyunun topraklarında yaşamıyordu. Bu nedenle Türklerin çoğunlukta olduğu Hun Devleti'nde bölgedeki farklı milletlere mensup, boylar da yaşamış olabilir.

Genel kabul görmüş kaynaklara göre Hunlar, belki bir noktada Chou Devleti'nin kuruluşunda da dolaylı olarak etkili olmuşlardır. M.Ö. geç 14. yüzyıldaki bir savaş, Chouların devlet kurmalarına sebep olacak bir dizi olayın gelişmesine sebep olmuştur.

⁶⁰ Franke Otto, *Geschichte Chinas* Cilt I, s. 135, Nakleden: Ögel Bahaeddin *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I, s. 41

⁶¹ SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 238. Ayrıca: Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 1

Jung ve Ti büyük Kral Tan-fu' ya saldırdılar⁶². Tan-fu, Ch'i Dağı'nın eteklerine sürgüne gitti ve Pin halkı onu takip etti ve orada Chou'yu ortaya çıkaran yeni bir yerleşim yeri kurdular⁶³. İşte bu, Chouların Shang Sülalesi döneminde, Shang Devleti'nin batısında kurduğu küçük devlettir. Bu kuruluşa sebep olan akınlarda Ssuma-Chien' in kayıtlarına göre Hsun-yü'ler yani Hsiung-nu'lar da bulunmuşlardır. Akın yapan kuzeyli toplulukların arasında Hsiung-nu isminin farklı bir biçimde söylenişi olan Hsun-yü kavminin adı da geçmektedir. Bu bilgiyi destekleyen bir başka görüş de, Jung ve Ti isimlerinin etnolojik anlamda kullanılmamasıdır. Çinliler Tibetliler, Moğollar ve Türkler için barbar kelimesini kullanırlardı. Yani kendisinin dışında olan, kendisiyle savaşan bütün toplulukların ortak adı veya sıfatıydı barbar. İşte bazı tarihçiler de Çin'in kuzeyinde yaşayan ve Çinli olmayan tüm bozkır kavimlerinin o dönemde, Jung ve Ti isimleri ile adlandırıldığını ileri sürerler. Etrafındaki bütün kavimleri düşman olarak gören Çin, bu şekilde bir genelleme yapmış olabilir. Bundan dolayı Çinliler, uzun süre, ülkelerinin kuzeyinde bulunan kavimleri birbirinden ayırmaya lüzum görmemiştir⁶⁴. Jung ve Ti'lerin içinde Moğollar, Türkler ve diğer irili ufaklı kuzeyli kavimler vardır. Fakat yine de özellikle Ti adı, erken doğu Asya tarihinde oynadığı önemli role rağmen, bir muamma olarak kalmıştır⁶⁵. Burada ve 13 numaralı dipnotumuzda bahsettiğimiz görüşler esasen biri birinden pek farklı değildir. Bizim için önemli olan, o tarihlerde Hsiung-nu adının, şu veya bu şekilde, Çin kayıtlarında geçmesidir. Bu bilgiyi, erken dönemde net olarak Hsiung-nu'lardan yani Hunlardan bahsedildiği için çok değerli buluyoruz. Ancak yine de acaba Jung kelimesi Moğolları, Ti de merhum Bahaeddin Ögel'in belirttiği gibi Türkleri mi kapsamaktaydı diye bir soru da zihnimizi kurcalamaktadır.

Zamanla oldukça güçlenen ve Çin'de hâkim hanedan konumuna gelen Choular, bu güçlü halleriyle Hunlara ve diğer bozkır kavimlerine zor günler yaşatmışlardır.

⁶² SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 243. Grand Scribe's Records IX. Cilt, II. Bölümde bu noktada verilen dipnotun son kısmı şöyledir: *Detaylı izahata göre, sadece Jung ve Ti' ler değil, Hsiung-nu adının farklı bir biçimi olan Hsun-yü' lerin de saldırıya katıldığını belirtmek ilgi çekicidir.* Bunun yanında Bahaeddin Ögel Ti' lerin, Hunların atalarından biri olduğunu belirtir. Bu görüş, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I cilt sayfa 48'dedir. Prof. Eberhard ise bu konuyla ilgili şu ifadeyi kullanmıştır: (Chouların) Doğu Shensi' ye çekilmelerine sebep, belki, yine Türklerle mensup başka kavimlerin tazyikiyle olmuştur (Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 33). Burada etkili olan Türk kavimi, Ssuma-Chien' in kayıtlarına göre Hsun-yü' ler yani Hsiung-nu' lardır. Bunlar da Ti adı altında, Çin' in kuzeyindeki toplulukların içinde yer alan kavimlerdir.

⁶³ SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 243

⁶⁴ Koca Salim, Büyük Hun Devleti, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, Cilt 1, s. 687-708

⁶⁵ SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 243 (30 numaralı dipnot)

Çin'in kuzeyinde yaşayan Hunlar, devlet kurmadan önce, Chou döneminde (M.Ö. 1050-247), Chou Devleti'nin yerleşim politikası sebebiyle bazı zorluklar yaşamışlardır. Bu dönemlerde, yine kuzeyden Çin'e, organize olmuş, taarruzlar görülür. Ancak bu savaşların sebebi tabii ki barbarca eğlenceler değildi. Bu akınların sebebi, ileride de her zaman Hun-Çin mücadelelerinin sebebi olacak bazı olaylar ve politikalar. Pek çok tarihçi Çin'in Chou döneminde gerçek Çin olmaya başladığı görüşünde hemfikirdirler. Ordu sisteminden, yönetim biçimine, ekonomiden kültürel hayata kadar pek çok alanda önemli yenilikler ve değişimler getiren Choular, ülkenin pek çok yerine askeri garnizonlar kurdular. Bu garnizonlar, kendi iâşelerini kendileri temin etmek zorundaydılar. Özellikle doğudaki derebeylerinden, savaş zamanında yardım gelmediği için böyle bir askeri teşkilatlanma yoluyla, her türlü saldırıya karşı savunma kurmayı hedefleyen bu sistem neticesinde, askeri garnizonların etrafında ziraat yapılmaya başlandı. Bu alanlar genişledikçe, bozkır kavimlerinin ihtiyaç duyduğu otlak alanları da daralmış oluyordu. Bunun yanında kendileri de az miktarda tarım yapan bozkır kavimleri, şimdi zirai mahsullerini mübadele veya soygunculukla daha kolay elde edebildiklerini görüyorlardı. Bunun için yavaş yavaş kendi ziraatlerini bırakarak yalnız göçebe olmuşlardı ve zirai mahsullerini komşularından yahut efendilerinden temin ediyorlardı. Fakat ziraatten vazgeçmekle müşkül bir duruma girmiş oluyorlardı; çünkü Çinliler herhangi bir sebepten mahsulleri teslim etmedikleri yahut çok yüksek bir bedel istedikleri zaman aç kalıyorlardı. O zaman da malları soygunculukla elde etmek zorunda bulunuyorlardı⁶⁶. Böylece Hun-Çin mücadelesi başlamış oluyordu. Kuzeyden Çin'e Hunlarla beraber Moğol kavimleri de saldırıyordu. Ancak özellikle M. Ö. 772'ye kadar, güçlü Choular bu akınları püskürtmüşlerdir. Garnizonlar arasında daralan alanlarda kalan bozkır kavimlerinin bir kısmı, doğuya göç etmiş, bir kısmı da Çinlilerin arasına karışarak yaşamaya devam etmişlerdir.

Hep göreceğimiz Hun-Çin mücadelesi bu ekonomik sebeplerle başlamıştır. Hunların az da olsa yaptıkları tarımı, ürünleri daha kolay elde etmek amacıyla terk etmeleri kendilerine o zaman ve ilerleyen yıllarda pahalıya mal olmuştur. Fakat tarımı kısıtlı yapmanın tek sebebi kolaycılık değildir. Bu noktaya ilerleyen bölümlerde detaylı olarak değineceğiz.

Kuzeyli kavimlerin yaptığı bu akınlar tabii ki bir devlet düzeni altında yapılmış hareketler değildi. Askeri anlamda bir organize vardır ama ayrı ayrı küçük kavimler biri

⁶⁶ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 38-39

birinden kopuk hareket ettikleri için Choular bu akınlarla kolayca baş edebilmişlerdir. Ancak o yıllarda, kaynakların bahsettiği büyük savaşlar da vuku bulmuştur. Bunlardan birinde Chou Hanedanı' nın neredeyse tüm üyeleri kılıçtan geçirilmişti. Bu akın kuzeyden ve batıdan gelmiştir. M. Ö. 771 yılındaki bu savaştan kaçırılan bir Chou prensi doğuya götürülmüş ve Loyang şehrinde tahta çıkarılmıştır. Bu savaş sonucunda Choular yok olmaktan zor kurtulmuşlardır.

M.Ö. 640 yılında da kuzeyli bir kavim ile Choular arasında bir savaş olmuş ve bu savaş neticesinde Choular yine yenilerek çok zor durumda kalmışlardır. Burada, gelişiminin detaylarına fazla girmeyeceğimiz bu savaşta Choular'a saldıran kavim büyük ihtimalle Hsun-yü (Hsien-yün)'lerdir. Burada da yine Ti adı geçmektedir fakat bu isim bir kavim ismi olarak değil, şahıs adı olarak geçmektedir⁶⁷. Bu savaş neticesinde Ti, Wei eyaletinin doğu uçlarındaki Lu-hun şehrine kadar ulaşmış ve Chou Devleti'nin en önemli merkezlerini zapt etmiştir. Bu şehirler yağmalanmış, yakılıp yıkılmıştır. Bu savaş ve acı sonuçları üzerine şairler şu satırları yazmışlardır:

Jung-Ti yenilecek!

Ve

Hsien-yün'leri çıkarıp gönderdiğimizde, bütün yollar T'ai-yüan'a çıkacak.

Ve

Sayısız savaş arabaları oraya gidecek! ... Kuzey bölgesini sağlamlaştırmak için⁶⁸.

Burada da kuzeyden gelenlerin Hsien-yü'ler olduğu açıkça görülmektedir. Bu yıkıcı savaştan sonra Choular'ın tekrar toparlanması uzun zaman almıştır. Bu bilgiyi de yine Hsien-yün'lerin Çin Devleti'ne karşı büyük bir saldırıyı anlatması bakımından önemli buluyoruz.

İlerleyen dönemlerde Choular, bu savaşların da etkisiyle biri birine yakın şekilde büyük askeri garnizonlar kurmaya başlamışlardır. Bu nedenle yukarıda bahsettiğimiz, otlak ve tarım ürünleri için mücadeleler başlamıştır.

M.Ö 481-256 yılları arasında Çin'de irili ufaklı pek çok derebeylik biri biriyle savaşmış ve büyük kayıplar vermişti. Bu savaşların sebebi temelde iktidar mücadelesiydi. Çin' in kuzeyindeki hayvancılıkla uğraşan kavimler bu dönemde geçmişe nispetle biraz daha rahattı ancak kuzeyde de kavimler arasında anlaşmazlıklar

⁶⁷ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 247 (64 numaralı dipnot)

⁶⁸ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 248-49

vardı. Çin' in içindeki u savaşların sonucunda, yaklaşık 1000 derebeyliğinden 14' ü kalmıştır. Bunların arasından Chao Beyliği aradan sıyrılıp başarılı oldu. Burada şu noktaya dikkat etmek gerekir: Doğuda Chou hâkimiyeti, son demlerini yaşasa da devam etmektedir. Hâkim güç Choular'dır. Uzun yıllar kendi aralarında savaşanlar ise irili ufaklı topraklara sahip, derebeyleridir. Bu dönemde derebeyleri, imparatora bağlılıklarını yitirmiş ve kendi aralarında iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Chao Beyliği de Çin'in kuzeybatı sınırında, Hunlara yakın bir bölgede bulunmaktaydı. Chao Beyi Wu Ling, iç savaşta Hun taktiklerine benzer sistemlerle savaşmıştır. Bunu da Hun sistemini iyi bilen generallerle yapmıştır. Tecrübeli askerleri komşularından çekerek kendi ordusunda çalıştıran bu bey, diğer yandan da kuzey sınırına uzun duvarlar yaptırmıştı. Wu Ling (M.Ö. 325-298) kendi devletindeki gelenekleri değiştirdi. Hunların giyindikleri elbiseleri giyinmeye başladılar. Bundan başka orduda atlı ve yay çekebilen birlikler de oluşturdu⁶⁹. Burada daha devletleri kurulmadan önce Hunların, Çinliler üzerinde askeri yönden etkili olduklarını ve askeri sistemlerinin, Çinli derebeylerinin, kendi klasik sistemlerini terk etmesine sebep olacak kadar baskın ve başarılı olduğunu görüyoruz. Öyle ki burada başlayan değişiklik, ilerleyen dönemlerde Hun ve Çin ordularının biri birine benzemesine yol açacaktır.

Buraya kadar, temel kaynaklara dayanarak, Hunların M.Ö. 206 yılında birden bire ortaya çıkmadıklarını ortaya koymaya çalıştık. Zaten böyle bir düşünce akla, mantığa da aykırıdır. Bir kavim kısa sürede güçlü bir devlet kuracak seviyeye gelemmez. Büyük devletler bir anda ortaya çıkmaz. Bu değişimlerin mutlaka bir arka planı, gelişim dönemi olmalıdır. Buradaki karmaşanın, özellikle Han döneminden itibaren yer ve kavim adlarının, isimlerin kayıt yöntemlerinin değişmesinden ve o dönemde, belki de dikkat edilmeyerek, kayıtların biraz özensiz tutulmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Tabii ki bu olayların günümüzden binlerce yıl önce gerçekleşmesi de kaynak problemlerini arttırmaktadır. Araştırmacılar belli birkaç kaynağı kullanmak durumundadırlar. Bu da haliyle, yapılan yorumların fazlalaşmasına sebep olmaktadır. Fikirler farklılaşsa da kaynaklar dikkatli incelendiğinde, Hun varlığının hemen hemen M.Ö. II. binlere kadar gittiği söylenebilir.

Bununla beraber Çinlilerin de Hunlar ile ilgili tuttıkları kayıtları, çoğunlukla onlar ile karşılaştıkları zamanlarda kaleme aldıklarını biliyoruz. Nitekim Mete

⁶⁹ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Cilt I, s. 58

döneminde bile SC ve HS'da uzun müddet Hunlardan bahsedilmeyen yıllar vardır. O yıllar Mao-tun'un yönünü kuzeye ve batıya çevirdiği yıllardır. Dolayısıyla, özellikle devlet kurulmadan önceki zamanlara ait kayıtlar hep, Hunlar ile Çinlilerin karşılaştığı zamanlara aittir. Yani kayıtlar hep karşılaşmalarla ilgilidir. Bu nedenle Hunların ne zaman ortaya çıktığını kestirmek hemen hemen imkânsızdır. Biz Hun varlığı M.Ö. II. binlere kadar gider dedik ancak bu cümleyi Hunlar ile Çinlilerin karşılaşmaları M.Ö. II. Binlere kadar gider diye düzeltmek doğru olacaktır. Çünkü Çinliler, Hunları gördükleri zaman onlardan bahsetmeye başlamışlardır. Bilgilerimiz de karşılaşma dönemleri ile sınırlıdır.

Tou-man'dan önce Hunların, bir devlet düzeni kurmadığı hep söylenmiştir. Peki, kavim olarak Tou-man'dan yaklaşık 1800 yıl önceye kadar giden bu kavim neden devlet düzenine girememiştir? Bu sorunun cevabı, tek bir neden değildir. Öncelikle Tou-man ve sonrasında Mao-tun⁷⁰ devirlerinde, bizim bugünkü manada anladığımız özelliklere daha yakın bir devlet düzenine geçilmiştir⁷¹. Bu sisteme geçiş de bütün Hun boylarının birleşmesiyle oluşmuştur. Yani, milli birliğin sağlanmasıyla bu ilerleme sağlanmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Chou devrinde kuzeyden gelen Hun akınları

⁷⁰ Çince iki karakterden oluşan bu isim "Mao-tun" (Maodun) okunduğu gibi "Motun (Modun) veya Motu (Modu)" olarak da okunur. Ayrıca SC 110'da okunuşun ilk karakterinin "Mo" sesinde olduğu da belirtilir. Çin kaynaklarından batı dillerine çeviri yapıldığında Fransızca transkripsiyonla "Mè-te" olarak yazılmış, bu yanlışlık dilimizde, değiştirilemeyecek kadar yer etmiştir. Bu ismin Çince bir isim olmadığı, yabancı bir ismin karşılığı olduğu çok açıktır. Ancak hangi Türkçe kelimenin ses olarak karşılığı olduğu kesinleşmiş değildir. Bazı linguist tarihçilere göre bu ismin Türkçe "Bahadır" veya "Batur" olduğu ileri sürülmektedir. Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 40 (56 numaralı dipnot)

⁷¹ Bizim bugünkü mânada anladığımız devlet, hukuktan, ekonomik faaliyetlere, eğitim ve sağlıktan dış ilişkilere keder pek çok alanda, toplumun hayatını düzenleyen, toplumu iç ve dış tehditlerden koruyan, kendine ait toprakları bulunan sosyal yapıdır. Asya Hun Devleti ne zaman kuruldu diye sorulduğu zaman, araştırmacılar çoğunlukla bugünkü gibi ya da bugünkü devlet düzenine yakın bir sistem aramışlardır. Hâlbuki eski çağda devlet, halkını dış düşmanlara karşı korur, sınırları içerisindeki halkın can ve mal güvenliğini sağlar, ekonomik faaliyetleri düzenler. Yani bugünkü devlet sistemlerinden biraz daha dar bir yapıdadır. Bu nedenle Asya Hun Devleti'nin kuruluşu T'ou-man ya da Mao-tun dönemlerine kesin olarak tarihlenemez. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu dönemlerden çok önce Hunların orduları vardı ve Çin'e akınlar yapıyorlardı. Yine Türk töre hukuku çok eski dönemlerden beri uygulanmaktaydı. Yani, çok fazla kurumu olmasa da Asya Hunlarının T'ou-man'dan önce de devlet sistemleri vardı. Burada nüfusun bir önemi yoktur. Beş bin kişilik bir topluluk da olsa, belirttiğimiz özellikleri taşıyan sistem devlet olarak adlandırılabilir. Devlet olmak için belli bir insan sayısına sahip olmak şart değildir. Bize göre Hunların tahmin edilenden çok önce de devlet sistemleri vardı. Mao-tun, kendilerine göre sistemleri olan, irili ufaklı kavimleri bir araya toplamış ve devlet yapısını daha da sağlam hale getirmiştir. Yoksa yeni bir devlet kurmamış; milli birliği sağlamıştır. Bu ayrıma dikkat etmek gerekir. Eğer böyle düşünülmezse, örneğin, Osmanlı Devleti'nin de kuruluşunu yeniden tarihlemek icap eder. Yavuz Sultan Selim'in, Anadolu'da Türk birliğini sağladığı düşünülürse ve bu durum, devleti kuran kişi milli birliği sağlayan kişidir anlayışıyla değerlendirilirse, Osmanlı Devleti Yavuz'dan önce sadece bir Türk boyudur ve Osmanlı Devleti'ni kuran da Yavuz Sultan Selim'dir gibi tuhaf bir sonuç ortaya çıkar. Sonuç olarak Asya Hun Devleti'nin kurucusu T'ou-man ya da oğlu Mao-tun'dur demek acelecilik nedeniyle yapılan yanlış bir değerlendirmedir.

ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Bu akınları küçük ya da büyük olsun, bir ordu yapmıştır. Ordu da devletin bir en başta gelen kurumlarından biridir. O dönemdeki Hun boyları büyük nüfuslara sahip olmasalar da, irili ufaklı toprakları olan, yani ülkesi olan, teşkilatlanmış insanlardan oluşmaktaydı. Bu yönüyle bakıldığında bu boyların da kendilerine ait bir sistemleri, düzenleri yani devletleri vardır diyebiliriz.

Zamana şartların olgunlaşması ve Mao-tun gibi büyük bir liderin ortaya çıkması da eklenince bu boyların birleşmesi ve büyük bir devlet haline gelmesi artık kaçınılmaz olmuştur. Mao-tun, Hunlar arasında milli birliği sağlamış ve böylece Hunların daha iyi bir sisteme, daha büyük insan gücüne ve daha ileri bir medeniyete kavuşmasını sağlamıştır. Mao-tun, Hunlara çağ atlatmıştır demek mümkündür.

Mao-tun'un büyük bir lider olduğu mâlumdur. Ancak büyük kişileri ve devletleri oluşturan belirli sebepler vardır. Geri ve gelişmemiş bir topluluktan, 600 yıl yaşamış ve Asya tarihine derin tesirlerde bulunmuş, Büyük Hun İmparatorluğu gibi bir devlet, elbette ki birdenbire doğamazdı. Tarih, tesadüfler ve rastlantılar zinciri değildir. Asya tarihinde büyük devletler, ancak ve ancak belirli kavimler tarafından oluşturulmuş ve geliştirilmişlerdir⁷². Sanırız bu değerlendirme de Asya Hun Devleti'nin gerisinde, güçlü bir medeniyetin var olduğu düşüncemizi desteklemektedir. Zaten mantık gereği de böyle güçlü bir devletin bir anda ortaya çıkması mümkün değildir.

1.2. Asya Hun Devleti'nin Kuruluşu ve Kısa Siyasi Tarihi

1.2.1. Kuruluş

M.Ö. III. Yüzyılda kurulan Hun Devleti'nin, kuruluşundan evvel genel olarak sistemi ortaya çıkmaya başlamıştır. Sistemleri tam anlamıyla geliştiğinde, Çin'in kuzey sınırlarında belirmeye başladılar⁷³. Kaynaklar Hunlardan önceki dönemlere oranla daha fazla bahsetmeye başladığında, onlar çoktan devletlerini kurmuş ve Çin' in kuzeyindeki yerlerini belirlemişlerdi.

Bu zamandan Tung Hular güçlü, Yüe-chihler (Yüeçiler) ise zirvedeydi. Hun Shan-yü'sünün adı T'ou-man'dı. T'ou-man, Ch'in'i yenemedi ve kuzeye doğru gitti⁷⁴. SC, T'ou-man hakkındaki bilgilere ve dolayısıyla Hun Devleti ile ilgili bölüme bu cümlelerle başlar. Bu dönemde Çin'de Ch'in Sülalesi dönemi devam etmekteydi. Ch'in

⁷² Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, s. 119

⁷³ Csornai Katalin, Where Huns' Blood Drew, *Journal Of Eurasian Studies*, Vol: I Issue: 3, July-September 2009

⁷⁴ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 256

Sülalesi döneminde, özellikle Chao Beyliği'nin kuzey sınırlarına duvarlar örmesi, Çin'i kuzeye karşı bir derece de olsa koruyordu. M.Ö. 221 yılında tahta oturan Shih-huang-ti, kuzeyden kendilerine yönelik saldırıların gelebileceğini düşündü. General Meng T'ien'i yüz bin kişilik bir ordunun başında, Honan bölgesinin tamamını almak için, kuzeye Hu'lara (Hunlara) saldırmaya gönderdi⁷⁵. Hunlara karşı bu çapta büyük bir akın ilk kez oluyordu. Komşularının tamamının çok güçlü olması, Hunlar milli birliğe götürmüştür. Batıda Yüe-chih, kuzeydoğuda Tung Hu'lar, güneyde ise Çin. Bu büyük güçlerin arasında ezilmemek için birlik olmak şarttı.

Shih-huang-ti, 44 küçük şehir merkezi kurdu. Bunlar Sarı Irmak civarında ve surlarla çevrili idi. Sürgün edilmiş insanlardan oluşan askeri birlikler kurdu. Chiu-yüan'dan Yün-Yang'a kadar düz bir yol yaptırdı⁷⁶. Öyle ki bu yol dağların kesilmesi, derin vadilerin aşılmasıyla yapılmıştı. Güneyde başkent Hsien-yang'da askeri işlerin merkezi sayılan Yun-yang, Lin-kuang sarayından, kuzeyde Chiu-yuan'a (bugünkü iç Moğolistan Bao-t'ou şehri batısı) kadar uzar. Bu hat üzerinde 14 kasabayı geçer, uzunluğu 700 km'dir. Yolun en geniş yeri 60m, fakat genellikle 20m genişliğindedir. İlk iki yıl yolun kabası yapılmıştır. Daha sonra başlanılan asıl inşaat ise Shih-huang-ti'nin ölümünden sonra, ancak M.Ö. 207 yılında sona ermiştir⁷⁷. Bütün bu alt yapı çalışmaları öncelikle askeri amaçlar taşımaktaydı. Daha sonra ticaret için de kullanılmış olsa da, temel hedef özellikle kuzey-güney doğrultusundaki Çin topraklarında askeri birliklerin biri birine daha kolay ulaşmasını sağlamaktır.

Meng T'ien komutasındaki akın sonrası kuzeye gitmek zorunda kalan Hunlar kaybettikleri bölgeleri almaya mecburlardı. Çünkü otlaklarını kaybetmiş ve kuzeye gitmek zorunda kalmışlardı. Çin de ilk kez bozkır kavimlerini kuzeye iterek rahatlamayı öğrenmişti. Bu, ileride Çin'in her zaman hedefi olacaktı. Bunun yanında duvarların yapımı da Çin'de sınır fikrinin doğmasına sebep olmuştur. Çin'in bir diğer politikası da Hunlardan aldığı bölgelere hemen Çinlileri getirerek oralarda kendilerine ait yeni yerleşimler kurmaktır. Yeni şehirler bunun için kuruluyordu. Çin'in bu iskân politikası, Hunların iç bölgelerine, yani Yüksek Hisar (Kao-ch'üh)'a kadar uzuyordu. Orada, yabancılara (Hunlara) ait bölgelere, sürgün edilmiş Çinli suçlular yerleştirildi⁷⁸. Çin, bu iskân politikasıyla, Hun bölgesine Çinli nüfus yerleştirmek suretiyle, Hunlarla yapılacak

⁷⁵ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 254. Bu bilgi Han-shu'da birkaç yüz bin kişilik bir ordu ifadesiyle, aynı şekilde aktarılmaktadır.

⁷⁶ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 255

⁷⁷ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 37

⁷⁸ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, s. 145

m¼cadelelerde önemli bir yerli nüfus ve ikmal kaynağı elde etmiş oluyordu. Böylece bu bölgelerin Hunlar tarafından tekrar ele geçirilmesi zorlaşıyordu. Bunun yanında Hun bölgesine yerleştirilen Çinlilerin gözetleme ve casusluk faaliyetleri yapmış olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Hunlar için kuzeye, hele de Gobi Çölü'nün kuzeyine gitmek, aç kalmak ve yok olmakla aynı anlamı taşıyordu. Coğrafya bölümümüzde belirttiğimiz gibi, kuzeye gittikçe iklim özellikleri ve coğrafi şartlar ağırlaşıyordu. Yaşam için kuzey, güneye göre daha elverişsizdi. Hunların güneydeki öncelikli hedefi, Gobi Çölü'nün güneyine ulaşabilmektir. Verimli otlaklar buradan itibaren başlıyordu. Gobi ile Sarı Irmağın arasında kalan bu bölümden sonra esas hedef Sarı Irmak kıvrımının güneyi ile Wei Irmağının arasında kalan Ordos bölgesi idi. Ordos, verimli çayırları ile her zaman Hunların ve diğer bozkır kavimlerini gözdesi olmuştur.

Verimli otlakların önemi bugünkü bakış açımızla tam olarak anlaşılamayabilir. İleride detaylı olarak değineceğimiz gibi, bozkır kavimlerinin en temel ekonomik faaliyeti hayvancılıktır. Hayvanlardan elde edilen ürünler, o zamanlar bugünkü anlamda sanayi ürünlerine eş değerdirdi. Çünkü halk bu ürünlerle doyuyor, giyiniyor, barınıyor, bu ürünleri takas ederek diğer ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Hayvan sürülerinin zayı olması büyük kayıptı. Bunun için de bozkır insanı hayvanlarına çok iyi bakıyordu. İşte bu tek yönlü denilemeyecek ama tek faaliyete büyük ağırlık veren ekonomik yapı nedeniyle bozkır kavimleri, bugünkü anlamda petrol yataklarına benzetebileceğimiz çayırları ellerinde tutmak zorundalardı. Çayırlar, hayvancılık ekonomisinin enerji sahası olduğundan petrol yataklarına benzetilebilir. Çünkü otlak olmazsa hayvan ürün veremez, en sonunda da ölür. Bu temel geçim kaynağı ot ile var oluyordu. Bunun yanında hayvan sayısının fazla olması nedeniyle, ufak tefek çayırlar, bu büyük tüketiciler için yeterli değildi. Bu nedenle Gobi Çölü'nün güneyi ve Ordos gibi alanları kontrol altında tutmak, Hunlar için ölüm kalım meselesiydi. Hunlar kuzeye itildiklerinde güçsüzleşmiş; hatta yok olmakla yüz yüze gelmişlerdir. Hunlar, yaşamak için bu bölgelerde sürekli kalmak zorundalardı. Tabii ki Hunların faydalandığı tek çayır sahası bu bölgeler değildi ancak Ordos en önemli kaynaklardan biriydi ve mutlaka alınmalıydı.

İşte Hunlar ile Çin arasındaki mücadeleler temelde, bu yaşam mücadelesi sebebiyle ortaya çıkmıştır. Fakat bu mücadele ilk kez T'ou-man zamanında başlamamıştır. Bozkır kavimleri ile Çinliler karşılaştığından beri hep var olmuştur.

Ancak M.Ö. 215'te Meng T'ien'in komuta ettiği akın sonucu Hunlar kuzeyin derinliklerine itilmişti. Bu kaybın sonucu ağır olmuştur. Hunlara göre güneybatı ve batıda güçlü Yüeçiler, kuzeybatıda güçlü Tung Hular ve güneyde güçlü Ch'in Hanedanlığı, Hunların yaşam alanlarını daraltmıştır. Bölge dört büyük güce dar gelmeye başlamıştır. Burada kazanan ve kaybedenler olacaktır.

T'ou-man, kağanlığı döneminde zor günler geçirmiştir. Çünkü etrafındaki bütün güçlerin ortak ve en çok çekindikleri kavim kendi yönetimi altındaki Hunlardı. Hunlar kuzeye gitmelerine rağmen Çin'in en çok çekindiği kavim T'ou-man idaresindeki Hunlardı. İsa'dan önceki dördüncü yüzyıldan beri Hunlar, yabancı kavimler arasında en savaşçı ve en iyi donanmış olanları idi. Bu bir gerçektir. Hunlar, Sarı Irmağın her yönüne iyice sızmışlar ve kuzeybatı yönünden, Çin'e gelen büyük giriş yollarını da tutmuşlardı. Bundan dolayı dış dünyadan içeriye, bu yollar ile hiçbir haber sızımıyordu. Çin imparatoru Shih-huang-ti bile, bu yolları açamamıştı. O, kendinden sonraki soylarına, yalnızca devletin kuzey sınırlarını göstermiş ve bu sınırların, sıkı tutulmasına işaret etmiştir⁷⁹. Burada Çin'in en önemli tehdit olarak Hunları gördüğü açıkça anlaşılmaktadır. İlerleyen yıllar Shih-huang-ti'nin yanılmadığını gösterecektir.

Bunun yanında, Çin'in birleşmesi, Çin Seddi'nin inşa edilmesi, Hunlar için olumlu sonuçlara yol açtı. Bu iki olay, Hun veya başka boylara mensup bozkır Türkleri arasında da bir birlik hissi uyandırarak, bu toplumlarda birlik olma yönünde bir fikrin oluşmasına da vesile olmuştur. Uyandırılan bu yeni duygu, Shan-yü T'ou-man'ın önderliğini etkin bir şekilde ortaya koymasını ve çeşitli Hsiung-nu kavimlerini Ch'in İmparatorluğu modelinden oldukça esinlenen bir biçimde birleşik bir siyasal ağ içine sokmasını sağlamış olmalı⁸⁰. Bu bilince kavuşan Hunlar, kayıplar sebebiyle toparlanmak ve tekrar güneye doğru hareket etmek zorundalardı ve ilerleyen tarihlerde bunu başaracaklardı.

Halkıyla beraber kuzeyde zor günler geçiren T'ou-man aradığı fırsatı M.Ö. 207'de buldu. 207'de Meng T'ien öldü. Derebeyleri Ch'in Sülalesi'nin aleyhine döndü, merkezi eyaletler karışıklığa sürüklendi ve tüm bunların sonucunda, Ch'in tarafından sınıra yerleştiren sürgün edilmiş kimseler, buraları terk ederek evlerine döndüler. Böylece Hunlar rahat hareket edebilecekleri alanlar kazandılar. Merkezi eyaletlerle eski

⁷⁹ Franke Otto, *Geschichte Chinas* Cilt I, s. 241, Nakleden: Ögel Bahaeddin *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I, s. 164

⁸⁰ Shih Yü Ying., Hsiung-nu, *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Selçuk Esenbel, Ed. Denis Sinor), s. 170

sınırı paylaşmak için, bir kez daha yavaş yavaş güneye hareket ettiler⁸¹. Böylece Hunlar kaybettikleri verimli çayrlara tekrar kavuşmuş oluyorlardı. Temel kaynağımız Shih-chi, T'ou-man döneminden bu kadar bahseder. T'ou-man'ın belki de en büyük şanssızlığı etrafındaki bütün devletlerin ve kavimlerin, kendi döneminde güçlerinin zirvelerinde olmalarıdır. Ancak Ch'in Devleti'nin en önemli generali Meng T'ien'in ölümü, Çin'de dengeleri sarsmıştır. İç karışıklıklar ve koloni olarak yerleştirilmiş sürgünlerin yerlerini terk etmesi sebebiyle, Hunlar önemli bir fırsat yakalamış ve verimli sahalara, tekrar hızlı bir şekilde yerleşmişlerdir.

T'ou-man'dan sonra oğlu Mao-tun başa geçmiştir. Mao-tun, bilindiği gibi, iktidarı, babasını öldürerek ele geçirmiştir. Bu kinin sebebi Mao-tun'un, babası tarafından Yüeciler'e rehin olarak verilmesidir. Hiçbir devlet kendisinden daha güçsüz bir devlete şehzadesin rehin vermez. Demek ki o dönemde, Yüeciler de Hunlardan daha güçlüydü. T'ou-man'ın bu kararının sebebi, diğer oğlunun tahta geçmesini istemesidir. Shan-yü'nün Mao-tun adlı bir varisi vardı. Daha sonra daha geç bir erkek çocuk veren pek sevgili bir Yen-chih⁸² vardı. Ve Shan-yü Mao-tunu azlederek, yerine daha genç oğlunu getirmeyi istedi. Bu yüzden Mao-tun'u Yüeciler'e rehin olarak gönderdi. Mao-tun Yüeciler'de rehin iken, T'ou-man, çok şiddetli bir şekilde Yüeciler'e saldırdı. Yüeciler Mao-tun'u öldürmek istediler ancak Mao-tun, onların iyi atlarından birini çaldı ve ülkesine kaçtı. T'ou-man onu güçlü ve güvenilir bir kişi olarak ilan etti ve on bin atlıya komutanlık etmesini istedi⁸³.

Burada Mao-tun'un Yüeciler'e gönderilişi ve sonradan yaşananlar dikkate değerdir. Mao-tun, Yüeciler ile yapılan ve kaybedilen bir savaş sonucu oraya gönderilmemiştir. En azından kaynaklarda böyle bir bilgi yoktur. Ya da en azından şöyle diyebiliriz: Yüeciler ile Hunlar arasında, şehzadeyi rehin alacak kadar büyük bir sorun görülmemektedir. T'ou-man'ın oğlunu biraz da bilerek ve isteyerek Yüeciler'e teslim ettiğini görüyoruz. Çünkü amacı diğer oğlunu tahta çıkarmaktır. Mao-tun'u rehin verdikten sonra Yüeciler'e saldırması ise daha da ilginçtir. Kaynaklarımızın bildirdiğine göre Yüeciler Mao-tun'u zorla almamış, T'ou-man oğlunu kendisi teslim etmiştir. T'ou-man 'ın oğlunu kendisi gönderdikten sonra Yüeciler'e saldırmasındaki hedefi, Mao-tun'un Yüeciler tarafından öldürülmesini sağlamak olabilir. Mao-tun kaçmasaydı, belki de öldürülecekti ve T'ou-man istediğini elde etmiş olacaktı. T'ou-man, Mao-tun'un sert

⁸¹ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 256

⁸² Shan-yü'nün eşinin ünvanıdır.

⁸³ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 256-57

yapısını görmüş ve kendisini tehlikeli olarak değerlendirmiş olabilir. Belki de daha sonra başına gelecekleri önceden sezmiştir. İşte bu nedenle Mao-tun'dan bu yolla kurtulmak istemiş olabilir. Burada eşinin de, kendi oğlunu tahta çıkarmak istediği görülmektedir. T'ou-man'ı etki altına alıp, Mao-tun'un ortadan kaldırılmasını istemiş olabilir. Bu olay biraz Kânuni Sultan Süleyman'ın kendi oğlu şehzade Mustafa'yı ortadan kaldırmasını hatırlatmaktadır. Sultan Süleyman da eşi tarafından sürekli kendisine telkin edilmesi neticesinde oğlu Mustafa'yı tehlikeli olarak görmeye başlamış ve en sonunda onu öldürtmüştür. İşte T'ou-man'ın oğlu Mao-tun' u ortadan kaldırma çabasında da biraz "Hürrem" etkisi sezmekteyiz. Tabii ki burada yazdıklarımız sadece akıl yürütmedir. Sonuçta kaynaklarımızdaki bilgiler sınırlıdır. Biz bu bilgileri alarak bazı yorumlarımızı eklemek durumundayız. Herkes bu fikirlere katılmayabilir.

Yüceçiler'in elinden kaçan Mao-tun, ülkesine döndüğünde, sürekli emrindeki askerlerle talim yapmıştır. Askerlerinin kendisine bağlılığını arttırmak ve anlamak için çok sert bir yol izlemiştir. Ancak bu olayın gerçekliği şüphelidir. 10.000 askerini alan Mao-tun, bu askerlerine sürekli askeri talimler yaptırdı. Daha sonra vızıldayan okları yaptı. O, atlı okçularına adam akıllı tâlim yaptırdı ve şu emri verdi: Vızıldayan okun atıldığı yere ok atmayanın kellesi vurulacaktır. Kuş ve hayvan avlamaya çıktıklarında, vızıldayan okun atıldığı yere ok atmayanın kellesi vuruldu. Kısa bir süre sonra, Mao-tun kendisi, iyi bir atına, vızıldayan okla atış yaptı. Orada hizmetindekilerin arasında atış yapmaya cesaret edemeyenler oldu ve Mao-tun hemen bu iyi cins ata atış yapmayanların kellesini vurdu. Kısa bir zaman geçtikten sonra, sevgili karısına vızıldayan okla atış yaptı. Hizmetindeki askerlerin bir kısmı çok korktu ve atış yapmaya cesaret edemediler. Mao-tun onların da kellesini vurdu. Yine kısa bir süre geçtikten sonra Mao-tun, ava gitti ve vızıldayan okuyla Shan-yü'nün iyi cins atına atış yaptı ve emrindekilerin hepsi atı vurdu. Bunun üzerine Mao-tun, askerlerinin hepsinin artık kendisine itaat ettiğini öğrendi. Babasını avda takip etti ve Shan-yü T'ou-man'ı vızıldayan okla vurdu, bütün askerleri vızıldayan oku takip etti ve Shan-yü T'ou-man'ı öldürdüler⁸⁴. Enteresan görünen bu hikâye, Mao-tun'un kişiliği hakkında bazı ipuçları vermektedir. Bu ipuçlarına göre Mao-tun muhtemelen ruh sağlığını yitirecek derecede takıntılı, kinli, bunun yanında sınır tanımayan biri olarak değerlendirilir. Ancak ilerideki politikaları incelendiğinde son derece zeki, dengeli ve siyaseti çok iyi bilen biri olduğu açıkça görülmektedir. Bu noktada ana kaynağımızın açıklamalar bölümüne tekrar

⁸⁴ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 257-58

dönmek istiyoruz: Askeri tâlimin yazılanlara dayanıp dayanmadığı tamamıyla açık değildir. Şöyle ki; Mao-tun'un, okçularının hedefini kendi vızıldayan okuyla belirlediği ya da bu tatbikatın sıradan bir biniş ve atış tâlimi sırasında olup olmadığı pek açık değildir. Nicola Di Cosmo, özellikle Orta Asya olmak üzere, Asya toplumlarına ait, gelecek devletlerin çekirdeği olarak düşünülen -daha sonra aşiret, göçebe kelimeleriyle ilişkili “ordo” olarak adlandırılan- koruma ekibinin destansı kuruluşu konusuna dikkat çekmektedir. O nedenle yukarıdaki hikâye, sadece bu efsanevi olaylara, ilave ürperti verme amacıyla ortaya çıkmış görünmemektedir. Fakat belki de daha önce var olmuş sözlü ya da yazılı, uydurma ya da gerçek bir efsaneye dayanıyor olabilir⁸⁵.

Görüldüğü gibi bu efsanevi olay Mao-tun ile ilişkili görülmemektedir. Bu olay geçmişte anlatılan bir efsane ya da uydurma bir hikâye olabilir. Mao-tun'un eğittiği askerler, yakın koruma ordusu olabilir. Bu tür bir bağlılık eğitimi tüm orduya vermek akla pek yatkın değildir. Bunu yapabilecek olanlar ancak kağanın yakınındaki askerler olabilir. Çünkü böyle bir savaş taktiği olamaz. 10.000 askerin birden Shan-yü'yü takip edebilmesi pek mümkün değildir. Böyle bir eğitim az sayıda askere verilebilir. Eğer böyle bir olay olduysa da, Mao-tun bu tip bir eğitimle kendisine en bağlı askerleri belirlemeye çalışmış olabilir. Bu taktik ve itaati, bağlılığı zayıf askerleri ayıklama eğitimi olarak düşünülebilir. Ancak her zaman hatırdan tutmamız gereken bir konudur Çin kaynaklarına ihtiyatlı yaklaşma gereği. Bu tip olaylar, Çin kaynaklarında hep abartılı bir biçimde, efsaneleştirilerek anlatılmıştır. Burada Mao-tun, sonuçta Çin'in düşmanıdır. Yazan tarafın, düşmanını kötü göstermeye çalışması normaldir. Bu ifadelerle de Mao-tun, neredeyse insan yiyen bir karakter gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Mao-tun'un sert bir mizaca sahip olduğu doğrudur; zaten tarihin gördüğü en sert, en karizmatik liderler bozkırlardan çıkmıştır. Ancak bize göre Mao-tun, sebepsiz yere karısını, kıymetli atını öldürecek kadar tuhaf bir kişilik değildir. Ayrıca İslam öncesi Türk toplumlarında, kadına ve ata verilen değer mâlumdur. Bu efsanevi olayın gerçekliği Di Cosmo ve Nienhauser'in de belirttikleri gibi şüphelidir. Ancak bu olay gerçek bile olsa; yani Mao-tun askerlerine itaat ve bağlılık eğitimi yaptırmış dâhi olsa, bu olay Çinliler tarafından oldukça abartılmıştır. Mao-tun'un babasını öldürdüğü kuvvetle muhtemel doğrudur. Bu ölüm yukarıda anlatıldığı gibi de olmuş olabilir, ancak öncesindeki olaylar, efsaneleştirilmiş gibi görünmektedir.

⁸⁵ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 258 (137 numaralı dipnot)

1.2.2. Mao-tun Devri (M.Ö. 209-M.Ö. 174)

Yukarıda efsaneleştirilerek anlatılan olayların gerçekliği şüphelidir ancak Mao-tun'un, babası T'ou-man'ı öldürerek, kendisini Shan-yü olarak ilan ettiği, birkaç farklı kaynakta ve önde gelen tarihçilerin eserlerinde ifade edilmiştir.

Mao-tun'un ilk askeri seferi doğudaki Tung-hulara yani Moğollara karşı olmuştur. Yine efsaneleştirilerek anlatılan bir olaylar dizisi sonucu Mao-tun, doğruya doğru yola çıkmıştır. Bu efsanevi olaylara göre, iktidar değişikliğini, zafiyet, güçsüzleşme olarak yorumlayan Tung-hular, önce Mao-tun'un babasının kıymetli atını, sonra da kendisinin eşlerinden birini istemişlerdir. Mao-tun, bunların hepsi komşularımızdan daha değersizdir, onları üzmez diyerek bu istekleri sırasıyla yerine getirmiştir. Ancak Tung-hular en son, iki ülke arasındaki boş bir araziye isteyince Mao-tun, toprak bir devletin temelidir, nasıl olur da başka bir devlete verilir, diyerek Tung-hulara saldırmıştır. Bu saldırıyı beklemeyen Tung-hular, çok uzun yıllar toparlanamamalarına sebep olacak ağır bir yenilgi almışlardır. Bu efsanevi hikâye de biraz abartılı aktarılmış olabilir. Shih-chi ve Han-shu'da Tung-hu seferinin gelişimi bu şekilde anlatılmaktadır ancak Türk topluluklarında benzer bir olay hiç görülmemiştir. Bu olaya benzer başka bir örnek yoktur. Bu nedenle bu anlatılanlara biraz şüpheli yaklaşmaktayız. Pek çok tarihçi, Tung-hu seferinin sebepleri olarak anlatılan bu olaylar dizisinin, anlatıldığı şekilde gerçekleştiğini düşünmektedir. Ancak yine de en azından, bu anlatımla ilgili yorum yaparken ihtiyatlı davranmak gerekir. Çünkü tüm bu anlatım, sadece detaylarıyla değil, aynı zamanda üslubuyla da, beklenildiği gibi, Çin tarihinin kaynaklarından, dikkat çekecek bir biçimde farklıdır⁸⁶. Ayrıca bu efsanevi olay, açık bir biçimde, Çin tarih yazmacılığının bir âdeti olarak, Moğolların Gizli Tarihi'nde bulunan bir kaynaktaki efsane ile çok benzerdir⁸⁷.

Fakat eğer bu anlatım tamamen doğruysa, Mao-tun'un burada siyasi ve askeri manevra yaparak, kendisinin çok da güçlü olmadığı düşüncesini Tung-hularda yaratmayı amaçladığı düşünülebilir. Bir atı, bir kadını koruyamayacak kadar güçsüz bir devlet liderinden, ciddi bir saldırı beklemeyen Tung-hular rehavete kapılmış, böbürlenmiş olabilirler. Anlatılanları doğru kabul edersek Mao-tun'un, hedefini önceden belirlediğini ve gücünü hasmından saklamayı amaçladığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

⁸⁶ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967, s. 464

⁸⁷ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 464-465

Bu metinden Hun Devleti'nin bir meclisi ve nispeten demokratik bir yapıya sahip olduğu, ayrıca varolan devlet anlayışı da ortaya çıkmaktadır⁸⁸. Bu konuda başka örnekler de mevcuttur ancak Hun devlet meclisi, bildiğimiz kadarıyla, Çin kaynaklarında ilk kez bu metinde, yer bulmaktadır.

Bunun yanında Tung-huların garip istekleri ile alakalı metinler ile ilgili yorumlar farklı da olsa, T'ou-man ve oğlu Mao-tun ile Orta ve Doğu Asya bozkırlarında yeni ve farklı bir gücün ortaya çıktığı aşîkârdır. Ancak bu gücün ortaya çıkışını tetikleyen bazı sebepler vardı. Bunların başında, hayvancılıkla uğraşan kavimlerle, yerleşik toplumların da sahip olmak istediği verimli arazilere sahip olma mücadelesi gelmektedir. Bir diğer sebep de yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hunların dışında kalan Yüeciler, Tung-hular ve Ch'in Devleti gibi önemli devlet ve kavimlerinin, bu dönemde çok güçlenmeleridir. Hunlar ya mücadeleye girecek ya da yok olup gideceklerdi. Bu büyük gücün ortaya çıkışı bu mücadele mecburiyeti ile başlamıştır.

Mao-tun ordusuyla beraber, Tung-hu ülkesine vardığında, saldırdı, ezdi ve Tung-hu Hanını sildi; onun halkını ve hayvanlarını aldı. Daha sonra saldırı için batıya yöneldi ve Yüeciler'e saldırdı⁸⁹. Tung-hularla yapılan savaş, kaynaklarda M.Ö. 206 olarak tarihlenmektedir⁹⁰. Tung-hulardan ve Yüeciler'den hayvanlarıyla beraber çok sayıda insanı kendi idaresi altına aldı. Bilindiği gibi Hunlar için en önemli ganimetlerden biri sığır, koyun, at gibi hayvanlardı. Bu iki savaş sonucunda elde edilen ganimetler, Hunların zenginleşmesine katkıda bulunmuştur.

Mao-tun, Yüeciler'den sonra, Çin'e bağlı Lou-fan, Ho-nan ve Pai-yang beyliklerine taarruz etti. Böylece, Ch'in Devleti'nin Hunlardan aldığı bütün toprakları tamamıyla geri aldı. Mao-tun, Han Devleti ile güneyde Ho, Ch'ao-na ve Fu-shi bölgelerindeki eski sınırlara ulaştı. Bu sırada Han Devleti orduları, Çin içinde yeni bir devlet kurmak isteyen Hsiang yü adlı biriyle kıyasıya savaşıyordu ve merkezi eyaletler, bu nedenle, silahtan yoksundu⁹¹. Mao-tun az da olsa Çin'deki bu iç karışıklığın da

⁸⁸ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 42

⁸⁹ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 260

⁹⁰ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 260 (145 numaralı dipnot)

⁹¹ Burada Çin kaynaklarının, Mao-tun'un, Han Devleti'nin yaşadığı problemler nedeniyle güçlendiğini, satır aralarında da olsa, ileri sürmeye çalıştığını görmekteyiz. Bu kısmen doğru olsa da, Mao-tun'un kuzeydeki, doğudaki ve batıdaki başarılarının, Çin'in durumu ile ilgisi yoktur. Han Devleti'nin o yıllarda bir iç problem yaşıyor olması belki sadece, Hunların Çin'in kuzeyindeki eski topraklarını daha hızlı ele geçirmelerini sağlamış olabilir. Yoksa kaynaklarımızın cümlelerinden sezinlenen, Hunların güçlenmesinin sebebi Han'ın savaşta olmasıdır genellemesi fazla iddialıdır.

etkisiyle ve bölgesindeki başarılarıyla güçlendi ve yay çeken 300.000 atlıya sahip oldu⁹².

Daha sonra Mao-tun kuzeye yöneldi. Kuzeyde Hun-yü, Ch'ü-yi, Ting-ling, Li-k'un ve Hsin-li kavimlerini kontrol altına almayı amaçlıyordu⁹³. Bunu başaran Mao-tun, Hun soyluları, üst düzey Hun yöneticileri tarafından, saygıdeğer Shan-yü olarak tanındı⁹⁴. Hun sınırları doğuda neredeyse Büyük Okyanus'a ulaştı. Çin'in batısı ve Tibet'e kadar olan bölgeler ele geçirildi. Kuzeyde ise Mao-tun, bugünkü Doğu Türkistan'ın kuzeyinden Sibiry'a'nın kuzey topraklarına kadar ilerlemişti. Bu suretle büyük Hun hükümdarı o çağda Asya kıtasında yaşayan, Türk soyundan olan bütün toplulukları kendi idaresinde, tek bayrak altında toplamış oluyordu⁹⁵. İmparatorluk sınırlarının Mançurya'dan Aral Gölü'ne, Batı Sibiry'a'dan Gobi Çölü-Tibet hattına kadar genişlediği bu tarihlerde Hunlar'a tâbi olanlar arasında Moğollar, Tunguzlar, Çinliler de vardı. Mao-tun tarafından Çin hükümetine gönderilen M.Ö. 177 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre, Türk devletine bağlı kavim sayısı 26 idi ve bunların hepsi, Shan-yü'nün ifadesi ile "yay geren halk" yani "Hun" olmuşlardı⁹⁶.

Mao-tun kuzeyde üstünlüğü ele geçirip bozkırın en büyük gücü haline gelince, güneyde Yin-shan'de T'ou-man Şehri'ndeki ordasını kuzeye, Baykal Gölü'nün güneyine taşıdı. Artık Hun başkenti Orhun Nehri doğusunda Koşo Saydam yakınlarındaydı. Buraya Lung Ch'eng, yani Ejder Şehri adı verildi⁹⁷.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Çin kaynakları, Hunlardan, tabii olarak onlar ile karşılaştıkları dönemlerde, çok daha fazla bahsetmektedirler. Bu da son derece normaldir aslında. İşte bu yüzden Mao-tun'un, doğuya, batıya ve kuzeye düzenlediği seferler hakkındaki bilgiler bahsettiğimiz kadardır.

Artık kuzeyde birliği sağlayan Mao-tun'un yeni hedefi Çin idi. En önemli amaç, Çin'in ekonomisinden faydalanmaktı. Bu amaca ileride detaylı olarak değineceğiz. Çin

⁹² SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 260. Ayrıca, Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 43-44. Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 7

⁹³ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 267

⁹⁴ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 267

⁹⁵ Uçsuz bucaksız bozkırda yaşayan yüzlerce kavmi tek hâkimiyet altında toplamak büyük bir başarıdır. Bozkırda büyük güçler, büyük devletler ancak bu şekilde kurulabilir. Nitekim benzer bir devlet, Mao-tun'dan yüzlerce yıl sonra Cengiz Han da dağılmış yüzlerce Moğol boyunu bir araya getirdikten sonra, cihan hâkimi büyük bir devlet kurabilmiştir. Bu türde devletlerin kuruluşunun, yani yüzlerce boyu bir arada tutmanın ne kadar zor olduğu, bu tip devletlerin sayısının tarih boyunca çok az olduğu göz önüne alındığında daha iyi anlaşılabilir. Ancak bu büyük güç, bir araya geldiğinde bozkırın karşı konulamaz gücünü oluşturmuştur.

⁹⁶ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 44-45

⁹⁷ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 45

ile birkaç kez savaşan Mao-tun istediğini M.Ö. 197 yılında Ho-ch'in (Evlilik Barış) Antlaşması ile almıştır. Buraya kadar yapılan savaşların detaylarına fazla girmeyeceğiz. Ancak Mao-tun döneminde Çin ile yapılan en önemli savaş hiç şüphesiz Pai-teng Savaşı'dır. Han Devleti, iç mücadelelerden kurtulup istikrara kavuştuğunda, başında imparator. Liu Pang vardı (M.Ö. 206-M.Ö. 195). Liu Pang'ın ünvanı Kao-tsu⁹⁸ idi. İmparator siyaseten çok başarılıdır, öyle ki; Han Devleti'nin kuruluş tarihi, onun tahta geçiş tarihi olarak verilir. Ancak askeri yönden de başarılı olduğu söylenemez.

Kuzeyde savunma önlemleri alan Kao-tsu, görevlendirdiği general Hsin Hunlara iltica edince, Hunlara büyük bir ordu ile saldırmanın, kesin çözüm olacağını düşündü. M.Ö. 200 yılı 10. Ayda 320.000 kişilik bir ordu hazırlayarak karşı saldırıya başladılar⁹⁹. Ordunun büyük çoğunluğu yaya askerlerden oluşuyordu. Mao-tun Çin ordusunu kuzeye çekmek istiyordu. Kao-tsu ise Mao-tun'un istediği gibi kuzeye yöneldi ancak ordusu, dondurucu soğuğa, yağmura, kara yakalandı. On askerinden iki ya da üçünün soğuk nedeniyle parmakları koptu. Bu noktada Mao-tun, Han ordusunun kendisini takip etmesi için, yenilmiş ve kaçıyormuş gibi göründü¹⁰⁰. Han ordusu ilk olarak P'ing-ch'eng'e vardı. Ancak Kao-tsu'nun yaya askerleri geride kalmıştı. Mao-tun 400.000 askeriyle Çin ordusunu kuşattı. Kuşatma altında olan ve kuşatmanın dışında kalan Han ordusu, birbirlerine yardım edemediler ve yiyecek ulaştıramadılar¹⁰¹. Hun ordusunda atlıların, batı bölümünde olanların atlarının hepsi beyaz renkli, doğudakiler beyaz yüzlü siyah gövdeli, kuzeydekilerin hepsi siyah renkli, güneydekilerin ise hepsi açık kahverengi atlardı¹⁰². Bu ağır kuşatma üzerine İmparator Kao, gizlice, Yen-chih'e (Hun kraliçesi) cömertçe hediyelerle beraber bir elçi gönderdi. Bunun üzerine Yeh-chih Mao-tun'a; iki hükümdar biri birini tuzağa düşürmez. Han topraklarının tamamını ele geçersen bile, bugün, siz, Shan-yü, orada sürekli yaşayamazsınız. Ayrıca Han hükümdarının, kendi tarafında koruyucu ruhları da var. Bunu da göz önüne alınız¹⁰³. Bunun üzerine Mao-tun kuşatmayı bir kenardan gevşetir ve Han hükümdarının kaçmasına müsaade eder. Ancak Mao-tun'un kuşatmayı gevşetmesinin tek sebebi bu konuşma değildir. Anlaşma yaptığı Çinli generaller, kendi ordusuyla birleşmekte geç kaldığı için, generallerin Han tarafına geçtiğini düşünmesi de kuşatmayı kaldırmasına;

⁹⁸ Kao-tsu'nun detaylı biyografisi için bakınız: SC, William Nienhauser, *Grand Scribe's Records Vol: II Basic Annals Of Han China*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana USA, 2002, s. 1-105

⁹⁹ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 47

¹⁰⁰ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 267

¹⁰¹ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 268

¹⁰² SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 268

¹⁰³ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 268

bir anlamda barışa razı olmasına sebep olmuştur. Burada Shih-chi'deki bu anlatım ile ilgili n ağır eleştiriyi L. Gumilev yapar: Bütün askeri hareket ve yığılma, P'ing-ch'eng üzerinden eski Pai-teng'de gerçekleşmişti. Diğer yandan Ssu-ma Ch'ien, Çin ordusunu 320.000 savaşçı (bütün ordunun yarısından, beşte dördüne kadar olan kısmını teşkil eden doğu ordularını da şamil geri hizmetlerini içine aldığı için bu, doğru bir rakamdır.), Hunları ise 400.000 süvari olarak göstermektedir ki, apaçık bir mübalağa vardır. Çünkü, eğer Hunların yedek atları olmadığı göz önüne alınacak olursa, her atlıya 30 m² yer gerektiği noktasından hareketle, 400.000 atlı için 30x40 km. genişliğinde bir alan gerekir ki, buna Hun ordusunun ortasında kalan ve daha az yer kaplayan Çin askerleri için gerekli bir toprak parçasının da ilave edilmesi gerekir. Görüldüğü gibi, tam bir saçmalık söz konusudur ve muhtemelen Ssu-ma Ch'ien Hun ordusunun sayısını 10-20 kat fazla göstermiştir. Bu rakamın katsayıyla çarpılmış olduğunu düşünerek, Mao-tun'un askeri gücünü 20-40 bin arası olarak kabul edersek, o zaman neden barışa razı olduğu anlaşılacaktır¹⁰⁴. Çin kaynaklarında¹⁰⁵, bir abartının olduğu açıktır. Bu da, düşmanı olduğundan çok daha güçlü gösterip, yenilgiyi normal bir sonuç olarak göstermeye çabalamaktır. Çin metinleri, esasen kendileriyle de çelişkiye düşmektedirler. Metinlerin ilerleyen bölümlerinde, Çin'in ve Hunların nüfusları ile ilgili satır aralarında bilgiler vardır ve bu bilgilere göre Mao-tun'un 400 bin kişilik bir orduyu çıkarması mümkün değildir. Ayrıca bu ordu, önce Han topraklarına saldırmış, sonra kuzeye çekilmiş ve tekrar Han Devleti'nin esas ordusuyla da çarpışmıştır. Böylesine büyük bir orduyla bu manevraların nasıl yapıldığı ve yaklaşık 3 ay süren bu savaşlarda, bu ordunun cephane, gıda gibi ihtiyaçlarının, yani; ikmal ve iaşesinin soğuk sonbahar ve kış günlerinde nasıl sağlandığı da sorulması gereken diğer sorulardır. Bunun yanında, kaynaklarda, Mao-tun'un ordusunun esas gücünü Çinlilerden sakladığı belirtilmektedir. 300 veya 400 bin askerin nasıl ve nereye saklanmış olabileceği de ayrı bir muammadır. Ve son olarak, böyle büyük bir orduyla, vur-kaç gibi hızlı manevraların yapılamayacağı da aşikârdır. Bu kadar büyük bir ordu ile Hun savaş taktiklerini uygulamak pek mümkün değildir.

20 bin 40 bin arası sayısı, Gumilev'in kişisel tahminidir. Buna herkes katılmayabilir. Hun ordusunun sayısını kesin olarak vermek çok güçtür. Bundan imtina ediyoruz. Ancak sayının Gumilev'in belirttiği kadar da az olamayacağını düşünüyoruz.

¹⁰⁴ Gumilev Lev. N., *Hunlar*, Selenge Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2002, Çev. Ahsen Batur, s. 82

¹⁰⁵ Mao-tun'un asker sayısı, Shih-chi'de 400.000, Han-shu'da 300 bini aşkın olarak verilmektedir.

Çünkü Mao-tun'un, 26 yay çeken kavimi birleştirerek, büyük bir devlet kurduğu da unutulmamalıdır. Burada en önemli soru, Mao-tun'un ordusunun tamamıyla mı yoksa bir bölümüyle mi bu savaşa katıldığıdır. Ordusunun tamamı mutlaka çok kalabalıktır ancak buradaki sayı da, ordunun tamamı olmasa da büyük bir kısmı olmalıdır. O nedenle 400.000 sayısı çok abartılı olsa da, 40 bin sayısının da gerçek mevcuttan çok daha az olduğunu düşünmekteyiz. Zaten orduda önemli olan sayıdan ziyade, niteliktir. İyi eğitilmiş, seçkin Hun savaşçıları, sayıları Han ordusundan az da olsa, kesin sonuç alabilecek nitelikli askerlerdir.

Çin kaynaklarında dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da, Yen-chih'in hediyelerle kandırılmış ve Han hükümdarını kollamış gibi gösterilmeye çalışılmasıdır. Öncelikle, her kadının Yen-chih, yani, baş hatun olamayacağı bilinmelidir. Devlet yönetiminde de söz sahibi olan hatunun, böylesi bir tavır içine gireceğini düşünmek, pek mantıklı değildir. Mao-tun ile aralarında böyle bir konuşma geçmiş olabilir ancak, bu konuşmanın sebebi elçinin getirdiği hediyeler değildir. Ayrıca elçinin baş hatuna neler söylediğini de bilmiyoruz. Bu nedenle Mao-tun'un kuşatmayı kaldırmasını, gelen hediyelere bağlamak yanlıştır. Zaten rüşvet olarak verilen değerli şeyler, kuşatmanın içinde yani Hunların elinde ve kontrolünde idi¹⁰⁶. Fakat bize göre bu metinlerdeki en dikkat çekici nokta, baş hatunun imparator ile savaşın gidişatı hakkında rahatlıkla konuşabilmesidir. Bu nedenle bu metin, Hun Devleti'nde kadına verilen değeri göstermesi bakımından çok önemlidir. Bir kadının, komşu devletler ve devlet idaresi hakkında bu kadar derin bilgiye sahip olması da, üzerinde durulması gereken bir noktadır¹⁰⁷. Kadınların politikaya karışmaları, onların Çin, Hindistan ve İran'da olduğu gibi hiç de aşağılanmadıklarının bir delilidir¹⁰⁸. Hunlardan sonraki Türk devletlerinde kadına verilen değeri daha net bir şekilde öğrenebiliyoruz. Bu Çin metni de, bizlere Hunların kadına verdikleri değeri anlatması bakımından önemlidir. İşte bu nedenle Tung-hular Mao-tun'dan bir eşini istediğinde, Mao-tun'un bunu hemen kabul etmesini pek mantıklı bulamıyoruz.

Sonuç olarak, Hun ordusunun sayısının abartılması, Yen-chih'e hediyeler gönderilerek kuşatmanın kaldırılmasının sağlanması, soğuk havanın Çin askerleri arasında büyük zayıyata sebep olduğunun belirtilmesi; Han ordusunun içine düştüğü zor durumun ve yok olmanın eşiğine gelmesinin üstünü kapatma çabasından başka bir şey

¹⁰⁶ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, s. 414

¹⁰⁷ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, s. 408

¹⁰⁸ Gumilev Lev. N., *Hunlar*, s.113

değildir. Bunlar Han Devleti'nin ağır mağlubiyetini, Hunların gücünden ve bu gücün karşısında Han Devleti'nin çaresiz kalışından başka sebeplere bağlama gayretidir.

Mao-tun'un bu savaşta kuşatmayı açmasının en önemli iki sebebi; Hunların Çin içinde yaşayamayacağını düşünmesi ve ittifak yaptığı generallerin, Han tarafına geçtiğine inanmasıdır.

Bu kuşatmadan sonra da Hunların Çin sınırlarına yaptığı, genelde yağma amaçlı, akınlar bitmek bilmedi. Bundan son derece rahatsız olan Han imparatoru Kao-tsu, Liu Ching'i elçi olarak Hunlara gönderdi. Liu Ching'in Evlilik (Ho-chin) Antlaşması¹⁰⁹ fikrine göre, Çin prensesi Mao-tun'a eş olarak gönderilecek, prenses soylu olduğu için Mao-tun onu Yen-chih yapacak ve Mao-tun'dan sonra, Çin prensesin oğlu shan-yü olacaktır. Ancak imparatoriçe Lü, tek kızını Hunlara gelin olarak göndermeye razı olmadı. Bunun üzerine saraydan başka bir kız, sahte prenses olarak Hunlara gönderildi. Anlaşma yapılmış ancak sonuç Çinlilerin beklediği gibi olmamıştır. Bol miktarda ganimet elde etmelerine rağmen Hunlar, sınır akınlarına son vermediler. Bunun üzerine Ho-chin anlaşması yenilendi. Bu anlaşma Hun ekonomisi için büyük önem arz etmektedir. Konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla, bu anlaşmanın ekonomik önemine, ilerleyen bölümlerimizde detaylı olarak değineceğiz.

T'ien-tzu (Gök'ün Oğlu) olan Çin imparatoru ve Chung-kuo(Dünya'nın merkezindeki krallık) anlayışındaki Çin için bu anlaşma, yüz kızartıcı, aşağılayıcı bir şeydi. Bu anlaşmaya rağmen Hunlar, bilhassa sınır boylarında anlaşmayı zaman zaman ihlal ederek akınlarda bulunuyorlar, Çin Seddi güneyine de geçerek sınır boylarını yağmıyorlardı; bu durumda anlaşma, güçlü devlet olan Hunlar lehine şartları daha da ağırlaştırılarak ve her seferinde yeni bir şeyler kazanılarak, Çinliler aleyhine ise bir şeyler kaybedilerek, yeniden imzalanıyordu¹¹⁰. Ho-chin Anlaşması zamanla, Hunların Çin'i sömürme aracı olacaktı. Ve bu amaçla, Hunlar kendilerini ve ordularını diri tutmak için çabalayacaklardı. *Çünkü yüzyıllardır devam edegelen tahl ürünlerinin temini problemini çözmenin bir yolu Çin'i itaat altına alıp, Çin'in ürettiği ürünleri vergi veya ganimet yoluyla almaktan geçiyordu.* İlerleyen yıllarda Hunlar bu anlaşmayı genişleterek devam ettirmek, Çin ise bu anlaşmadan kurtulmak için çabalayacaklardı.

¹⁰⁹ Bu anlaşma Doğu Asya'da müstakil ve müsavi sayılan iki büyük devletin arasında aktedilen ilk beynelminel mukaveledir. Bu mukavele, her iki tarafta da her iki tarafta da tahta çıkan her yeni hükümdar tarafından yenileniyor, fakat her iki taraf da buna tamamıyla bağlı kalmıyordu. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 89

¹¹⁰ Tezcan Mehmet, I-İ Chih/I-İ-Fa-İ ve "Beş Tuzak" (Çinlilerin Hunları Yıkma İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler), *Türkler, Cilt I*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 729-742

İmparator Kao-tsu, Ch'ing Pu adlı isyancı derebeyinin ordularıyla yapılan savaşta çarpışırken, aniden gelen bir okla yaralandı ve dönüş yolu boyunca kendisini hasta hissetti. Dördüncü ayın chia-ch'en gününde (6 Haziran 195), Kao-tsu, Ch'ang-lo sarayında öldü. Dört gün boyunca yas ilan edilmedi, ölüm gizlendi¹¹¹. Kao-tsu'nun ölüm nedeni olan hastalıkla ilgili farklı düşünceler vardır¹¹². Hastalığın bu seferden önce başladığı ve tedavi edilemez bir hastalık olduğu Shih-chi'nin konuyla ilgili garklı bölümlerinde belirtilir. Ayrıca yine bir başka bölümde, Kao-tsu'nun, ordunun başında, varisini görevlendirmeye niyetlendiği bilgisi de mevcuttur. Bütün bu bilgiler birleştirildiğinde, Kao-tsu'nun ölümünün ok yarası sebebiyle değil; bu seferden daha önce başlayan bir hastalık nedeniyle vuku bulduğu sonucu çıkarılabilir.

Kao-tsu'nun ölümünden sonra, oğlu çok küçük olduğu için tahta, imparatoriçe Lü oturur. İlk önce oğlunu tahta çıkaran Lü, onun naipliğini yaptı, ama oğlu ölünce Kao-tsu'nun diğer eşinden olan oğlunu tahta çıkardı¹¹³. Ancak ne hikmetse bu imparator da öldü ve Lü, M.Ö. 195 yılında tahta oturdu. Lü döneminde, vergilerden doğan anlaşmazlıklar nedeniyle, Hunlar bazı yağma akınları yapmış, bunların dışında büyük savaşlar olmamıştır.

Lü döneminin en önemli olayı hiç şüphesiz Mao-tun ile Lü arasındaki mektuplaşmalardır. Burada mektup metinlerinin detaylarına girmeyeceğiz. Bu mektuplaşmalara genel olarak bakıldığında, Mao-tun devletini Çin imparatorluğu ile aynı seviyede görmüş ve üstü kapalı bir biçimde, Lü'ye evlenip ülkelerini beraber idare etmeyi teklif etmiştir. Bu teklife çok sinirlenen imparatoriçe, ordunun hazırlanmasını emretmiştir. Ancak danışmanlarının ve bakanlarının onu sakinleştirmesiyle bu fikrinden vazgeçerek, nazik bir dille kaleme aldığı mektubuyla Mao-tun'un teklifini reddetmiştir. İmparatoriçe Lü, saltanatı esnasında, mümkün olduğu kadar imparator ailesine mensup olanları bertaraf edip, kendi ailesine mensup olanları ötekilerin yerine getirmeye çalışmıştır. Hâkimiyetinden emin olmak için derebeylik sistemini yine en kuvvetli bir şekilde ihdas etti. Buna rağmen gentry¹¹⁴, ye mensup olan sülale ve taraftarları, kısmen

¹¹¹ Shih-chi, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's Records Basic Annals Of Han China, Vol. II*, Indiana University Press, Bloomington USA 2002, s. 86-87

¹¹² SC, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's, Vol. II*, s. 86 (582 ve 583 numaralı dipnotlar)

¹¹³ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 54

¹¹⁴ Gentry, sosyal statüsü yüksek olan kesim anlamına gelmektedir. Prof. Eberhard bu terimi, özellikle Çin Tarihi adlı eserinde sıkça kullanır. Devlet için kullandığı zaman, teşkilatlı, sınıfları, kurumları belli, yani sağlam altyapılı bir devlet için kullanır. Çin için bu dönemi Han Devleti'nden itibaren başlatılır. Sosyal sınıf olarak "gentry" ise soyluları ve derebeyleri dışında kalan varlıklı kimseleri ifade eder. Bunların büyük bölümü tüccar; tüccarların da önemli bir kısmı at tüccarıdır.

ona karşı şiddetle mukavemet etmekte idiler. Derebeylik sisteminin büyümesiyle bunların durumu tehlikeye düşüyordu. Böylece Mao-tun ona, meşhur olan mektupta, kendisiyle evlenmesini ve memleketi birlikte idare etmelerini teklif etme cesaretinde bulunuyor. Bununla imparatoriçe Lü'nün iktidarsızlığını açıkça ima ettiği ve bu onu çok incittiği halde, imparatoriçe kendisin müdafaa edemedi¹¹⁵.

Müteakiben Ho-chin anlaşması tekrar yürürlüğe konmuştur. Mao-tun muhtemelen Yüeciler üzerine bir sefer düşünmekteydi ve bu yüzden Çin'i yoklama amacıyla bu mektubu göndermişti. Karşısında savaşmak istemeyen bir devlet görünce anlaşmanın devam etmesi yönünde bir kararla cevabi mektubunu yazmış olmalıdır. Bu mektuptan sonraki 16 yıl boyunca Çin kaynaklarında Mao-tun'dan söz edilmez. Çünkü Hunlar Çin'i kontrol altına aldıklarına iyice kanaat getirmiş ve yönlerini batıya çevirmişlerdi¹¹⁶. Bize göre burada Hunların Çin sınırını garantiye alamaya çalıştıklarını gösteren en önemli konu yine Ho-chin anlaşmasıdır. Çin'den düzenli olarak vergilerin gelmesi, ilerleyen bölümlerde de göreceğimiz gibi, Hunlar için çok önemliydi. Mao-tun imparatoriçeye yazdığı mektuplarla bu neticeyi aldıktan sonra, yönünü batıya dönmüştür. Savaşmak istemeyen ve vergilerini vermeye devam edecek Han Devleti, Çin sınırının sağlama alınması ve ekonomik istikrarsızlığı ve kıtlığı engelleyecekti. Bu durum kesinleşince Mao-tun Yüeciler'e doğru harekete geçmiştir.

Han Devleti'nde imparator Wen, M.Ö. 179'da tahta henüz çıkmıştı ve evlilik anlaşmasını tekrar yürürlüğe koydu. Saltanatının 3. yılının beşinci ayında¹¹⁷ Hunların Sağ Bilge Beyi¹¹⁸, Ho-nan eyaletine girdi ve yağmalarda ve saldırılarda bulundu. Shang garnizonu bölgesinde sınır muhafızlarını ve insanları öldürdü. Bunun üzerine imparator Wen, başbakan (saray kâtibi ya da danışman da olabilir) Kuan Ying'e 85.000¹¹⁹ kişilik ordu hazırlanmasını emretti ve bu ordu saldırıya geçti. Bunun üzerine Sağ Bilge Beyi sınırı geçerek kaçtı. İmparator Wen o sırada çıkan bir isyanı bastırmak için geri

¹¹⁵ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 90

¹¹⁶ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 56

¹¹⁷ HS'da bu tarih sadece 3. Yılın yazı şeklinde belirtilir. Bakınız: Ayşe Onat, K. Ercilasun, S. Orsoy, Hsiung-nu Monografisi, s. 12. Ayrıca: Nienhauser W, Grand Scribe's Records, Vol IX, Part II, s. 270, 213 numaralı dipnot.

¹¹⁸ Hun devlet teşkilatı, sağ ve sol bilge beylikleri şeklinde ikiye bölünmüştü. Bu yön verme kuzeyden güneye bakışa doğrudu. Bu beyler, kayıtsız, Shan-yü tarafından atanır ve kayıtsız şartsız ona bağlı olurlardı. Ancak kendi yardımcıları, kendi komutalarında orduları ve ordu komutanları vardı. Bilge beyleri zaman zaman kendileri karar alarak Çin'e veya başka bölgelere akınlar düzenliyorlardı. Bu dönemde Çin ve Hunlar arasında ortaya çıkan problem de Sağ Bilge Beyi'nin yaptığı, bu türden bir akındı.

¹¹⁹ HS'da bu sayı 80.000 olarak verilir.

döndü¹²⁰. Bir yıl sonra Mao-tun'a Sağ Bilge Beyi'nin yaptığı akınlardan duyduğu rahatsızlığı belirtmek için bir mektup yazmıştır.

Mao-tun da imparator Wen'e cevap yazmıştır. Burada mektup metninin detaylarına girmeyeceğiz. Bu detaylar sık atıf yaptığımız kaynaklarda bulunabilir. Mektuplardan anladığımız, Mao-tun'un artık kesin bir şekilde Çin imparatoru ile denk; hatta ondan üstün olduğudur. Bunu Çin kaynakları da kabul etmektedir. Mao-tun, Çin'e saldıran Sağ Bilge Beyi'ni cezalandırmamış, Yüeciler üzerine göndermiştir. Sağ Bilge Beyi bu seferden zaferle dönmüştür. Yani Mao-tun, kendisini Çin'den güçlü görüş olacak ki, Çin'e saldıran beyini görevden almamış, sadece onun görevini değiştirmiştir. Han imparatorundan çekiniyor olsaydı, Sağ Bilge Beyi'ni ağır bir biçimde cezalandırır, bunu da muhtemel bir saldırıyı engellemek için Çin'e bildirirdi. Ancak böyle yapmamış, aksine, Sağ Bilge Beyi'nin yeni görevini ve zaferini imparator Wen'e bildirmiştir. Hatta Mao-tun mektubunun son bölümünde, eğer imparator Hunların sınıra yaklaşmasını istemiyorlarsa, oradaki görevlilere ve halka sınırdan daha uzağa yerleşmelerini emretsinler¹²¹, cümlesini kullanarak, nazik bir üslupla, eğer bir rahatsızlığınız varsa, sınırınızı daha uzağa taşıyın demiştir.

Bunun üzerinde Han sarayında yapılan uzun tartışmalarda, Hunlara savaş açmayıp, evlilik anlaşmasını yenileyerek tekrar yürürlüğe koymanın faydalı olacağı sonucu çıkmıştır. Bu durum da, o Çin'in Hunlarla savaşmaktan çekinerek, bir anlamda Hun üstünlüğünü kabul ettikleri anlamına gelir. Yani Han Devleti, Hun Sağ Bilge Beyi'nin basit sınır tacizlerine ve yağmalarına cevap verememiştir. Sadece onu ve ordusunu Çin sınırından uzaklaştırmakla yetinmek zorunda kalmıştır. İmparator Wen, yazdığı cevabında sadece, Shan-yü'nün emrindekileri uyarması gerektiğini ve anlaşmayı hep Hunların bozduğunu söyleyebilmiştir. Bunun yanında Mao-tun'un önceden gönderdiği hediyelere karşılık o da bazı hediyeler göndermiştir. Bu hediyelerin arasında imparatorun giydiği elbiseler de vardı. Böylece Han İmparatoru da Hun Shan-yü'sü ile eşit olduğunu bizzat kabul etmiş oluyordu.

Bu mektuplaşmalardan bir süre sonra Büyük Hun Hakanı Mao-tun M.Ö. 174 yılında dünyaya veda etti. Kendisinin de belirttiği gibi 26 tane yay çeken kavimi bir araya getirerek, büyük bir devlet, bir imparatorluk kurdu. Bu 26 boyun kültürleri ortak olsa da bir hoşnutsuzluk veya ciddi bir isyan girişiminin olmaması, Mao-tun'un 35

¹²⁰ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 270

¹²¹ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 272

yıllık hükümdarlığı süresince, kendi toplumunu idare ederken kayda değer bir zaafiyet göstermediğinin delilidir. Hele de bu boyların birleşmesinin olduğu dönemde bu tip olayların görülmemesi, Mao-tun'un liderlik gücünün, düşündüğümüzden daha da büyük olduğunu gösterir. Mao-tun döneminde ve öncesinde, Çin'in durumu ile ilgili de az çok bilgi sahibi olduk. Satır aralarında, Çin'in sık sık iç isyanlarla uğraştığını gördük. Çin'de sık rastlanan iç isyanlar, bildiğimiz kadarıyla, Mao-tun döneminde Hunlarda görülmemiştir. Hun boylar, zaten bozkır yaşamının da etkisiyle hayatlarında var olan disiplini, Mao-tun döneminde zirveye taşımışlardır. Mao-tun'a tam bir itaat görülmektedir.

Mao-tun'dan önce Hunlar, Ordos bozkırına ve batının verimli toprakları ve ticaret yollarıyla ünlü bölgelerine dönem dönem sahip olmuşlardır. Kuzeye; Gobi Çölü'nün kuzeyine itildiklerinde çok zor günler geçirmişlerdir. Verimli bozkırlardan, nispeten ılıman yörelerden, ticaret yollarından uzaklaştıklarında, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Ancak Mao-tun döneminde, daha iyi teşkilatlanmış devlet yapısı ve daha güçlü ordu ile bu bölgeler kesin olarak Hun toprağı olmuştur. Yukarıda da sık sık gördüğümüz gibi, Han Devleti Hunlarla karşı karşıya gelmekten hep çekinmiştir. Bu çekincenin temel nedeni Pai-teng kuşatmasıdır. Burada Hunlar kesin bir zafer elde etmemiş gibi görünseler de, ilerleyen bölümlerde göreceğimiz nedenlerle, bu kuşatmayı kaldırmış ve böylece Çin ordusunu yok etmekten vazgeçmişlerdir. Bundan sonra Han Devleti, Mao-tun döneminde Hunlara saldıramamıştır. Bu nedenle, Gumilev'in Pai-teng kuşatması ile ilgili, Çin ordusunun esas bölümü 600 km. gerideydi, bu nedenle Mao-tun barışa razı olarak kuşatmayı kaldı¹²², fikrine katılamamaktayız. Çin ordusunun bölündüğü, yaya askerlerin geride kaldığı doğrudur ancak Mao-tun'un kuşatmayı kaldırma sebebi bu ordunun varlığı değildir. Ayrıca kaynaklarımızda, kuşatma altında kalan ordu ile dışta kalan ordunun biri birlerine ulaşamadıkları, kuşatma altındaki askerlere yiyecek dâhi verilemediği de belirtilmiştir. Pai-teng de yok olmaktan kurtulan Çin ordusunun böyle bir gücü varsa, Mao-tun'a sonra tekrar saldırabilirdi ancak Kao-tsu, imparatoriçe Lü ve imparator Wen bu cesareti ve gücü kendilerinde görememişleridir. İşte bu nedenlerle Hunların Çin ile sınırları kesinleşmiş ve Hunlar verimli bozkırlara tekrar kavuşmuşlardır.

T'ou-man döneminden kısaca bahsederken, Hunların çevresinde güçlü devletler ve boylar olduğunu gördük. Batıda Yüeciler, doğuda Tung-hular, güneyde Han Devleti.

¹²² Gumilev Lev. N., *Hunlar*, s. 82

İşte Mao-tun bu güçlü çemberi kırarak, kendi kavimini bölgede, başat güç haline getirmiştir. Doğuda ve batıda kesin zaferler elde ederek, Çin ile daha rahat mücadele edebilmiştir. Doğudaki ve batıdaki zaferlere de zor ve çetin savaşlarla elde edilmiştir. Kaynaklarda bu savaşlardan pek bahsedilmemesi, bu savaşların nispeten daha kolay olduğu intibasını uyandırmamalıdır. Çinliler bölgeden uzak oldukları için o dönemlerden pek bahsetmemişlerdir. Ancak yine kaynaklarımızın, Mao-tun'dan 16 yıl boyunca bahsetmemesi de özellikle batıdaki Yüeciler ile büyük savaşların yapıldığının ve mücadelenin uzun sürdüğünün göstergesidir. Ayrıca Mao-tun'un, batıdan döndükten sonra Çin imparatoru Wen'e yazdığı mektupta, artık subay ve askerlerimi dinlendirip atlarımı besiyeye almak istiyorum, ifadesi de batıdaki savaşların çok yorucu olduğunun ve uzun sürdüğünün bir diğer göstergesidir. Sürekli batıya itilen Yüeciler en son Mao-tun'un oğlunun yaptığı bir seferle kesin olarak Hun coğrafyasından uzaklaştırılacaklardır.

Mao-tun dönemi sadece askeri zaferlerden ibaret değildir. Askeri zaferlerle birlikte pek tabii büyük ganimetler de elde edilmiş ve Hun toplumu zenginleşmeye başlamıştır. Özellikle Tung-hular ve Yüecilerden elde edilen, koyun, sığır, at gibi hayvanlar, üretilen hayvansal ürünlerin artmasını sağlamış ve böylece Hunlar, ağırlıklı olarak Çin olmak üzere, diğer toplumlarla daha fazla ticaret yapmaya başlamışlardır. Bu etki, Mao-tun döneminden sonra da artarak devam etmiştir. Ho-ch'in anlaşmasıyla Çin'den yıllık vergi olarak alınan mallar da, özellikle Hun soylularının zenginleşmesini sağlamış ve böylece soyluların Mao-tun'a olan bağılılıkları da artmıştır. Artan refahla birlikte Hun toplumu sağlam bir iç dengeye kavuşmuştur. Yine Çin'den alınan mallar, diğer toplumlara değiş tokuş yoluyla satılarak, ticari mal olarak da kullanılmıştır.

Sonuç olarak Mao-tun, hâkimiyeti boyunca doğusundaki Tung-hular'ı ele geçirip, güney batısındaki Yüeciler'i batıya sürdükten sonra, Batı Türkistan'da yaşayan ve 630.000 nüfusu, 188.000 kişilik kalabalık ve iyi yetişmiş bir ordusu bulunan Wusunlar'ı da tamamen Hunlara bağlayarak bu büyük devlete dâhil etmişlerdi. Mao-tun M.Ö. 174'te öldüğü zaman, mülkî ve askeri teşkilatı, iç ve dış siyaseti, dini, ordusu, harp tekniği, sanatı ile yüksek vasıflı bir cemiyet halinde, daha sonra asırlar boyunca Türk devletlerine örnek vazifesi görecek olan, tarihen mâlum ilk Türk siyasi teşekkülü, "Büyük Hun İmparatorluğu" kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Mao-tun'un oğlu Shan-yü Chi-yü (M.Ö. 174-160) bu haşmeti muhafaza etmeye çalıştı¹²³.

¹²³ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 59

1.2.3. Chi-yü (Lao Shang) Dönemi (M.Ö. 174-M.Ö. 160)

Asıl adı Ki-ok ya da Chi-yü olduğu bildirilen Shan-yü, tahta çıktığında ilerlemiş bir yaşta bulunduğu için “Yaşlı ve Yüce” anlamına gelen Lao-shang lakabıyla tanınır¹²⁴. Ancak yaşlı ve üstün lakabına Türkler arasında pek rastlanmaz. Türk geleneğinde böyle bir lakaba rastlanmamıştır. Ancak Çin’de vardır. O nedenle bu lakap, Hun dilinden bir adın, Çince işaretler ile transkripsiyonu olabilir¹²⁵. Bu konu biraz karanlıktır. Kesin sonuca varmak için yeterli kaynağımız olmadığından, Mao-tun’un oğlunun lakabı konusunu burada bırakmak durumundayız. Sonuç olarak kaynaklarda daha çok lakabıyla anılır ve Lao Shang’tır.

Hunlarda hükümdar değişikliğini alan Çin İmparatoru Wen, hemen evlilik anlaşmasını devam ettirmek istedi. Belli ki Lao Shang’ın muhtemel bir saldırısından çekiniyordu. Wen, yeni Shan-yü’ye eş olarak bir prenses ile birlikte çeşitli hediyeler göndermiştir. Prensesin yanında Chung-hang Yüeh adlı, hadım edilmiş bir kişi de ona eşlik etmesi ve eğitmesi için, biraz da zorla, imparator Wen tarafından Hunlara gönderilmiştir. Chung-hang Yüeh, Shan-yü Lao Shang’a yakın oldu ve onun buyruğu altına girdi. Bu kişi ilerleyen yıllarda Hunların en ünlü veziri olacaktır.

Vezir Chung-hang Yüeh, ilk olarak, Shan-yü Lao Shang’ı Çin mallarına, ipeklilerine ve yiyeceklerine düşkün olduğu için uyardı. Şöyle dedi: “Hsiung-nu’ların nüfusu Han Devleti’nin bir ili bile olamaz. Ancak sizin güçlü olmanızın sebebi yiyecek ve giyeceklerinizin farklılığıdır. Bu yüzden Han’a bağımlı değilsiniz. Bugün için Shan-yü, alışkanlıklarını değiştirip Han mallarına hayranlık duymaktadır. Bu durumda Han Devleti, mallarının onda ikisini bile harcamadan Hsiung-nu halkının tamamını kendisine bağımlı kılabilir. Eğer Han ipeklilerini giyerek at sırtında otların, dikenlerin arasında dolaşırsanız elbise ve pantolonlarınızın hepsi yırtılacaktır ve böylelikle bunların keçe ve kürk kadar dayanıklı ve iyi olmadıklarını göstermiş olacaksınız. Aynı şekilde Han’dan aldığınız yiyeceklerin hepsini atarak bunların süt ve kımız kadar uygun ve lezzetli olmadığını gösterebilirsiniz¹²⁶.

Bu konuşma kısa olmasına rağmen, az sayıda olan kaynaklarımız ayrı bir öneme sahiptir. Bu kısa metinde, Hun ve Çin nüfusunun biri birine oranı, Hunların giyimi, içecekleri, Hunların Çin mallarına düşkün olmaları durumunda başlarına neler gelebileceği –ki bu öngörünün doğru olduğu ilerleyen yıllarda görülecektir- gibi konular

¹²⁴ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 59

¹²⁵ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, s. 505

¹²⁶ Onat Ayşe, Ercilasun K., S. Orsoy S., *Hsiung-nu Monografisi*, s. 16

hakkında net bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca vezirin değerlendirmeleri çok yerindedir ve Shan-yü'yü etkileyerek, onun Çin mallarına olan düşkünlüğünün azalmasında etkili olmuştur. Ayrıca Yüeh, Shan-yü'nün etrafındaki görevlilere, insan, hayvan ve asker sayımlarının yapılarak kayıt altına alınmasını öğretmiştir¹²⁷.

Vezir Chung-hang Yüeh'in özellikle Çin elçileri ile karşılıklı konuşmalarını, onlarla tartışmalarını, kaynaklarda bulmak mümkündür. Konumuzu dağıtmamak için bu metinlerin detayına girmeyeceğiz fakat bu konuşmalarda, Hunların adet ve gelenekleri, günlük yaşayışları ve devlet düzenleri ile önemli bilgileri bulmak mümkündür. Chung-hang Yüeh, gerçekten Hunlara çok faydalı olmuştur. Çin'den gelebilecek tehlikelere karşı ve Hunların kendi özelliklerini kaybetmeleri durumunda baylarına gelebilecek felaketler konusunda Shan-yü'yü uyarması, Lao Shang döneminin başarılı geçmesinde çok etkili olmuştur.

Lao Shang bundan sonra saltanatının 8 yılını batıda geçirmiş gibi görünmektedir. M.Ö. 174 yılında tahta çıkan Hun hakanı, Çin sınırlarında ancak M.Ö. 166'da görünmüştü. Ancak batıda neler yaptığını pek iyi bilmiyoruz. Kaynaklardan, Yüeci kralını öldürüp başından içki kabı yaptığını öğreniyoruz. Bu, Hunların güney batısı ile Tanrı Dağları'nın doğusunun düşmanlardan tamamen temizlendiğini gösterir. Bu Yüecilerin Hunlardan yediği üçüncü ve son darbedir¹²⁸. Han Devleti ilerleyen yıllarda, bulundukları yerden batı ve güney batıya doğru göç eden Yüecileri bulup Hunlara karşı ittifak arayışına girecektir ancak Yüeciler bulunmasına rağmen bu ittifak arayışı karşılık bulamayacaktır.

Çin İmparatoru Wen'in saltanatının 14, kendi saltanatının 8. Yılında Lao Shang Shan-yü, 140.000 atlı ile batıdaki Ang-ting şehrine saldırdı. Çok büyük sayıda insanı ve hayvanı beraberinde götürdü. Gizlenmiş birlikleri, Hui-chung sarayını yaktı. Ve keşif birlikleri Kan-ch'üan'a¹²⁹ kadar ulaştı. Bunun üzerine imparator Wen, ordunun hazırlanmasını emretti¹³⁰. Ancak bir ay kadar Han topraklarında kalan Shan-yü ve ordusu, imparator Wen'in ordusu geldiğinde çoktan sınırı geçmişti. Han ordusu sınırı geçip bir süre takip yaptı ancak elleri boş bir şekilde tekrar ülkelerine döndüler. Bu saldırıların sebebi büyük ihtimalle, Han Devleti'nin ödemeye taahhüt ettiği vergileri

¹²⁷ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 274

¹²⁸ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, s. 500-501

¹²⁹ Kan-ch'üan, Çin imparatorlarının yazlık sayfiye şehriydi. (SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 277, 263 numaralı dipnot)

¹³⁰ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 277

zamanında göndermemesiydi. Vergilerin düzene girmesiyle, Çin sınırına yapılan akınlar azalmıştır.

Lao Shang Shan-yü M.Ö. 160 yılında öldüğünde, Çinli prensesin varlığından faydalanan diplomat görünümlü Çinli casuslar, Hun topraklarında sinsice dolaşıp, Hun Devleti'ni güçten düşürmeye çalışıyorlardı.

1.2.4. Chün Ch'en Dönemi (M.Ö. 160-M.Ö. 126)

Çin imparatoru Wen, Hunlarda taht değişikliği olduğu duyunca, yine hemen Hun Shan-yü'sü'ne bir prenses ve çeşitli hediyeler göndermiştir. Böylece Chün Ch'en döneminin ilk dört yılı barış içinde geçti. Ancak daha sonra, yine tahmin edilebileceği gibi, vergilerin aksaması sebebiyle yağma akınları başladı. İşte tam bu dönemde imparator Wen-ti öldü ve yerine varis Hsiao Ch'ing-ti geçti. O da Wen-ti gibi, işe evlilik anlaşmasını tazeleyerek başladı. Böylece onun döneminde, yani; M.Ö. 156-141 yılları arasında, Hunlar ile Han Devleti arasında, önemli bir gerilim yaşanmamıştır.

M.Ö. 141 yılında, Han Hanedanı'nda önemli bir saltanat değişikliği olmuştur. İmparator Hsiao Ch'ing-ti ölünce, yerine oğlu Wu-ti 16 yaşında tahta çıkmıştır. Wu-ti Han Hanedanı'nın en önemli imparatorlarından biridir. M.Ö. 86 yılına kadar yaşamış ve Çin tahtında tam 54 yıl hüküm sürmüştür. Han Hanedanlığı'nı büyük bir imparatorluk haline getiren ve Çin sınırlarını en çok genişleten Çin imparatoru olarak tanınır. Akıllı ve yetenekli bir kişi olan Wu-ti'nin Çin tahtına geçmesiyle, Hunların üstünlüğü sarsılmaya başlamıştır. Bu imparatorun yalnız Çin'in değil, bütün Asya tarihinde de önemli bir rol oynadığına belgeler tanıklık eder. Çin için bu çağda en büyük tehlike, kuzeyde oturan Hunlardı. İmparator Wu-ti, Hunları tamamen ezmek ve yok etmek için eski Çin imparatorlarının aksine savaş yanlısı olup, saldırı politikası izlemeye başlamıştır¹³¹. Wu-ti'nin ilk işi yine evlilik anlaşmasını sürdürmek oldu. Wu-ti başa geçtiğinde pazar yerlerinde Hunların isteklerine karşılık, her şeyden cömertçe verilmiştir. Hunlar da Shan-yü'den halka kadar, herkes Han'lara yakınlık duymuş, Çin Seddi'nin önlerine kadar gelip gitmeyi başlamışlardır¹³². Wu-ti tahta ilk geçtiği yıllarda, yaşının küçük olması sebebiyle atak bir politika izlememiştir. Ayrıca batıdaki Yüeciler ile Hunlara karşı ittifak yapmak istemiş ancak olumsuz cevap aldığından, Hunlara saldıramamıştır. Bu nedenle evlilik anlaşmasını yenilemiştir.

¹³¹ Onat Ayşe, Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi, *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Ankara 1987, s. 383-395

¹³² Onat Ayşe, Ercilasun K., S. Orsoy S., Hsiung-nu Monografisi, s. 23

Ancak M.Ö. 133 yılında bazı generallerin, Çin için bir utanç abidesi olarak tanımladıkları evlilik anlaşmasının kaldırılması için Wu-ti'yi ikna etmeleri sonucu bir ticaret şehri olan Mai' de Hun Shan-yü'sü Chün Ch'en'i esir almayı amaçlayan büyük sinsi bir tuzak ve büyük bir pusu kuruldu. Ancak Hun ordusunun ve Chün Ch'en'in uyanıklığı sayesinde, bu tuzak fark edildi ve Wu-ti'nin planı suya düştü. Bu olay sonunda Chün Ch'en Shan-yü Çinliler ile Hunlar arasındaki 70 yıldır süre gelen Ho-ch'ing Anlaşması'nı bozdu¹³³.

İlerleyen yıllarda Wu-ti'nin sınır pazarlarını kapatmasıyla, Hunlar sık sık Çin sınırına saldırmışlardır. Bundan kesin olarak kurtulmak isteyen Wu-ti, artık Hunlara karşı askeri yöntemleri kullanmak istiyor, kaybetmeyi göze alamadığı için ise yenilen generallere ağır cezalara vereceğini söyleyerek, onları kazanmaya mecbur edeceğini düşünüyordu¹³⁴. Bu politika bir ölçüde başarılı olmuştur. Han ordusu daha disiplinli bir hale gelmiştir ancak, yenilen bazı generaller idam edileceklerini düşünerek, Hunlara iltica etmişlerdir. Bu da Han ordusunda bazı problemlerin baş göstermesine sebep olacaktır.

M.Ö. 129 yılı sonbaharında Hunlar 20.000 kişilik bir orduyla sınırı geçtiler. Liao-hsi valisini öldürdüler ve 200'den fazla insanı esir aldılar. 1000'den fazla adam kaybeden Yü-yang valisini yendiler. An-kuo şehrini kuşattılar fakat An-kuo'ya yardım gelince geri döndüler. Daha sonra Yen-men'e girdiler ve binden fazla kişiyi öldürdüler. Han yönetimi, Generla Wei Ch'ing komutasında 30.000 atlıyı ve Tai garnizonundan Li Hsi idaresindeki bir birliği Hunların üzerine gönderdi. Bu birlikler, binlerce kişiyi öldürdü¹³⁵.

Bir sonraki yıl (M.Ö. 128) Wei Ch'ing 'in ordusu, batıda Hunlara bağlı Pai-yang ve Lou-fan beyliklerine saldırdı. Binlerce kişi öldürüldü ve bir milyondan fazla, sığır ve koyun ele geçirildi. Böylece Han Devleti nihayet, Ho¹³⁶ bölgesinin güneyini, geri aldı. Buraya Shuo-fang garnizonu inşa edildi ve Ch'in dönemi generali Meng T'ien tarafından yapılan sınır duvarları tamir edildi¹³⁷.

M.Ö. 126 yılı kış mevsiminde Shan-yü Chün Ch'en öldü. Onun ardından oğlu Shan-yü olacakken, kardeşi Sol Bilge Beyi Yi-chih-hsieh, Chün Ch'en'in oğlu Yü-tan'a

¹³³ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 65 (Mai pususunun detayları bu eserde s.64-65'te, Onat Ayşe, Ercilasun K., S. Orsoy S., Hsiung-nu Monografisi, s. 23-24'te ve SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 282-284'te anlatılmıştır.)

¹³⁴ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 71

¹³⁵ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 284

¹³⁶ Bu kelime Ordos bölgesini ifade eder.

¹³⁷ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 285

saldırdı. Yü-tan Hanlara sığındı fakat birkaç ay sonra Çin'de öldü. Böylece yeni Shan-yü Yi-chih-hsieh oldu.

Bu dönemde Hunlar bir daha alamamak üzere verimli Ordos bozkırını kaybetmişlerdir. Bu kayıp Hunlar için telafi edilemez sonuçlar doğuracak, Hunların zayıflamasına yol açacaktır. Ayrıca savaşlarda kaybedilen insan ve hayvan varlığı da Hunlar için önemli kayıplardır. Bu iki kayıpla beraber, bir de yukarıda gördüğümüze benzer iç mücadelelerin, ilerleyen dönemlerde de görülmesi, Hunların güçten düşmesinin başlıca sebepleri olacaktır. Han tahtında da Çin'i her anlamda ileriye taşıyan, sadece kuzeyde Hunlarla değil, güneyde de Hindistan ticaret yollarını ele geçirmek için Kora kavimleri ile savaşan Wu-ti'nin bulunması ve saltanatının uzun sürmesi, Hunlar için büyük şanssızlıktı. Hunlar zaman zaman Çin'e karşı zaferler kazansalar da özellikle bu dönemden itibaren sürekli gerilemeye ve sürekli kuzeye ve kuzey batıya itilmeye başladılar.

1.2.5. Yi-chih-hsieh Dönemi (M.Ö. 126-M.Ö. 114)

Bu dönemde üç büyük savaş yaşanmıştır. Bu üç savaşta da Hunlar kaybetmiştir ancak Han Devleti de ağır kayıplar vermiş ve uzun savaşların sonunda, Han Devleti'nde ekonomik sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Bu dönemdeki savaşlar sırasıyla, Shuo-fang Savaşı, Ho-hsi Savaşı ve Mo-pei Savaşı'dır. Ho-hsi Savaş'ından sonra 40.000 kadar Hun Çin'e iltica etmiş ve bunlar, Hun sınırına yerleştirilmiştir. Çin'e yerleşen Hunlar sınır bölgesinde kendi yaşam biçimlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Wu-ti'nin niyeti bu Hunlardan askeri alanda faydalanmaktı. Mo-pei Savaşı ise çok büyük bir savaştır. Çinliler ilk kez Hun topraklarına girmiş ancak büyük kayıplar vermişlerdir. Çin kaynaklarının Çinli generalin başkente döndüğünde, imparatorun ona herhangi bir hediye vermiş olduğundan söz etmemesi, imparatorun nezdinde bunun, büyük bir zafer olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat yine de kendi topraklarında Çin saldırısına uğramak, Hun Devleti'nde gerileme dönemini başlatmıştır. M.Ö. 127'de Ordos bölgesini kaybeden Hunlar, bu savaşlar neticesinde M.Ö. 121 yılında Çin'in batıya açılan kapısı sayılan Kansu bölgesini de kaybetmişlerdir. Kansu'nun Çin kontrolüne geçmesiyle, Han İmparatorluğu batıya açılarak genişlemeye başlamıştır. Bunun sonucunda, Türkistan bölgesinde, Hun Çin hâkimiyet mücadelesi ortaya çıkmıştır¹³⁸. Tüm bunların yanında, savaşlardan sonra, kuzey topraklarına yerleştirilen fakir Çinli

¹³⁸ Onat Ayşe, *Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi*, s. 384

halk, buraları tarıma açmış ve bu Hun topraklarının Çinlileşme süreci başlamıştır. Bu savaşta Hunların kaybı 80-90.000 civarındadır. Ancak Çin ordusunun kayıpları olağanüstü sayılardaydı. 140.000 attan 100.000 ini kaybetmişlerdi¹³⁹.

Bu savaştan sonra Wu-ti tekrar Hunlara saldırmak istemiştir ancak çok güvendiği generali Huo Ch'ü-ping ölmüştür. Böylece Han ordusu uzun süre kuzeyde Hunlara karşı saldırıya geçmemiştir.

Bu savaştan birkaç yıl sonra Shan-yü Yi-chih-hsieh ölmüş, yerine oğlu Wu-wei geçmiştir.

1.2.6. Wu-wei Dönemi (M.Ö. 114-M.Ö. 105)

Yi-chih-hsieh Shan-yü'nün saltanatının son yıllarında Hunlar, Çin Seddi'nden iyice uzaklaşmış, Gobi Çölü'nün kuzeyine gitmişlerdi. Wu-wei döneminde Çin İmparatoru Wu-ti'nin, 180.000 kişilik bir orduyla Hun toprakları yakınında teftiş adı altında gövde gösterisi yapması, onun artık ordusunun başında Hunlarla bizzat savaşmak istediğini gösteriyordu. Bu gösteriden Hunları haberdar etmek için elçisi General Kuo Chi'yi Shanyü'ye gönderdi. Elçi huzura geldiğinde; “Güney Yüeh Kralı'nın başı şu an Han sarayının kuzey kapısında sallanmaktadır. Bugün siz, Shan-yü, ileri gelip Han ile savaşta karşılaşabilirsiniz. Cennetin Oğlu sizi sınırda beklemektedir ve kendi askerlerini bizzat yönetecek. Eğer siz Shan-yü, hemen savaşamayacaksınız. Yüzünüzü güneye dönün ve Han'ın bir tebaası (vassal) olun. Neden sadece uzaklara kaçıp, bir kaçak gibi saklanıp çölün kuzeyinde bu soğuk ve değersiz yerde, susuz ve otlaksız yaşıyorsunuz”, dedi¹⁴⁰. Bunun üzerine Shan-yü sinirlendi ve elçiyi huzuruna getiren görevlinin başını kesti. Elçi Kuo Chu'nin de geri dönmesine izin vermedi. Onu, Pei-hai (Baykal Gölü) kıyılarına sürdü.

İlerleyen yıllarda Wu-ti, Shan-yü Wu-wei'nin veliahtını rehin olarak istemiş ancak Shan-yü bunu kabul etmemiştir. Bu dönemde Hunlar her daim devam eden, daha rahat yaşamaları için gerekli olan sınır akınlarına devam etmişlerdir.

Anlaşıldığına göre Wu-ti'nin öncelikli hedefi Hunları Çin sınırından uzaklaştırmak ve sonrasında ise onları kendine bağlamaktı. Hunları şimdilik sınırdan uzaklaştırmayı başarmıştı ancak Hunları saltanatı boyunca itaat altına alamadı. Zaten Çin bunu tam anlamıyla hiçbir zaman başaramadı. Ayrıca Wu-ti döneminde, Çin'in

¹³⁹ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 81

¹⁴⁰ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 292

savunmacı politikasını terk ettiğini görüyoruz. Güneyde ve batıda da Çin, artık ciddi bir saldırı gücü olan ve bu gücü kullanan bir devlet haline gelmiştir. Hunlarla savaşların olmadığı zamanlarda Wu-ti yönetimindeki Han Devleti ya batıda ya da güneyde yine savaştaydı. Askeri olarak kazanılan başarılar olsa da çok sayıda insan ve hayvan kaybedildi. Çok ciddi ekonomik kayıplar yaşanıyordu. İşte bu kayıpları telafi edebilmek için, verimli topraklara ve çok önemli ticaret yollarına sahip, Çin'in batı bölgesi mutlaka ele geçirilmeliydi. Bu amaçla M.Ö. 108'de batıdaki Lou-lan¹⁴¹ Devleti, Çin'e bağlandı. Bu bölge küçük olmasına rağmen ve batıya açılan ticaret yollarının kavşak noktası olması ve verimli tarım arazilerine sahip olması münasebetiyle, stratejik ve ekonomik bakımdan büyük önem arz etmekteydi. Böylece Hunlar önemli bir müttefiklerini ve değerli bir bölgeyi kaybetmiş oluyorlardı. Ancak daha sonraki dönemlerde Hunlar burayı almak için sık sık mücadele edeceklerdir. Yaklaşık 200 yıl sonra bile bu bölgenin, Hunların askeri ve ekonomik üssü olmaya devam ettiği görülmektedir¹⁴².

Bunun yanında Wu-ti'yi rahatlatan en önemli başarı, doğudan ve kuzeyden Hindistan'a giden ticaret yollarını ele geçirmesiydi. Bu bölgedeki ticareti kontrol altına almak, Hindistan'ın yüksek nüfusu ve dolayısıyla yüksek talebi nedeniyle önemliydi. Ayrıca bu yolları önemli kılan bir diğer özellikler ise, Hindistan üzerinden Orta Doğu'ya ve daha batıya ulaşabilme imkânı ve Hindistan kıyıları ve vasıtasıyla, batı ile ticaret için, deniz yolunu kullanabilmektir. Böylece Çin ipeği batıya daha rahat ulaşabilecekti. Bu yolların kontrol edilmesi ve Hunların kuzeye itilmesi, Han Devleti'nin en parlak çağını yaşamasının temel sebepleridir. Ancak Hunlar, bu dönemde mücadeleden vazgeçmemiş ve zaman zaman Çin'e ağır kayıplar verdirmişlerdir. Ayrıca Wu-ti, Hunlara karşı önemli savaşlar kazanmış olsa da, Hunları Hun topraklarında yenip kesin bir zafer kazanamamıştır. Mo-pei Savaşı'nda Hun topraklarına girdiğinde ise ağır kayıplar vermiştir ve bir süre toparlanamamıştır. Bu savaştan bir süre sonra Wu-ti'nin 180.000 askerle Hun sınırına gelmesi, sadece bir gövde gösterisiydi. Ordusu kalabalık da olsa, Hunları savaş meydanında kesin olarak yenmenin imkânsızlığını Wu-ti de biliyordu. Sürekli Yüecileri ve Wu-sun'ları kendisiyle Hunlara karşı ittifak yapmaya zorlaması bunun en açık göstergesidir. Bu yüzden sınıra geldiğinde sadece gücünü göstermekle yetindi. Bu gücünü gösterince, kuzeyde ağır şartlar altında yaşayan

¹⁴¹ Lou-lan, meşhur İpek Yolu'nun güzergâhı üzerindedir ve irili ufaklı pek çok ticaret yolunun birleştiği bir şehirdir.

¹⁴² Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 89 (152 numaralı dipnot)

Hunların, kendi imparatorluğuna iltica edeceğini düşünmüştür. Ancak Hunlar Wu-ti'ye köle olmayı kabul etmemişlerdir. Wu-ti de en azından Hunları kendi sınırlarından uzaklaştırmakla ve onları kuzeyin zorlu şartlarıyla baş başa bırakmakla övünebilir. Fakat Hunlar, daha rahat yaşamak için güneye inmek zorundalardı. Bu nedenle sık sık Çin sınırını ziyaret etmişlerdir.

Wu-wei Shan-yü M.Ö. 105 yılında öldü. Ölümünden 3 yıl öncesinden itibaren Hunlar, Çin sınırına akınları yoğunlaştırmaya başlamışlardı.

1.2.7. Wu-shih-lu Dönemi (M.Ö. 105-M.Ö. 102)

Wu-wei'nin oğlu olan Wu-shih-lu, tahta çıktığında çok gençti. Bu yüzden “Çocuk Shan-yü” olarak anılır. Babasının aksine oldukça savaşçı bir yapısı olan genç Shan-yü, Hun geleneklerine göre yaşı küçük olduğu için tahtı amcasına bırakmalıydı ancak bunu yapmayınca özellikle Sol Kanat Hunları arasında memnuniyetsizlik doğdu¹⁴³. Bunu fırsat bilen Çinliler, Shan-yü ile amcasının arasını açmaya çalıştılar ancak gizlice Shan-yü'nün amcasına gitmeye çalışan elçiler Shan-yü'nün askerleri tarafından yakalanınca, bu plân suya düştü.

O kış Hunların ülkesinde çok kar yağdı ve büyük bir soğuk oldu. Sığırların büyük bölümü öldü¹⁴⁴. Shan-yü tahta geçtiği yıl, ağır kış şartlarına rağmen savaş hazırlıklarına başladı. Bu durum huzursuzluklara yol açtı. Hunların Sol Kanat Merkez Komutanı Wu-ti'ye haber göndererek, isyan edeceğini ve destek istediğini bildirdi. Yardıma giden Çin süvarileri, karşılarında yardım bekleyen Hun komutanının değil, tüm ordusuyla Shan-yü'yü buldu. Savaş Hunların lehine bitti. Çinli komutanlar bu yenilgiden sonra Çin'e döndüklerinde, idam cezasına çarptırılacaklarına korktukları için Hunlara katıldılar¹⁴⁵.

Bu savaştan önce Han Devleti'nin bazı hazırlıkları oldu. Bu hazırlıklarda dikkatimizi çeken nokta, Hunlarla Çin'in arasındaki mesafedir. Hun komutanı destek istediğinde, Shou-hsiang kalesi ve surları kuruldu. Fakat hala Hunların, bu kaleye çok uzakta olduğunu düşündüler. M.Ö. 104¹⁴⁶ yılı ilkbaharında Han Devleti, Chün-chi Dağı bölgesine, 2000 li'den¹⁴⁷ daha fazla yol katederek ulaştı¹⁴⁸. Daha sonra yukarıda

¹⁴³ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 91

¹⁴⁴ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt II, s. 83

¹⁴⁵ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 91

¹⁴⁶ Han Shu'da bu tarih M.Ö. 103 olarak geçmektedir.

¹⁴⁷ 1 li yaklaşık 415 metredir.

belirttiğimiz gibi, Çin ordusu yenildi ve Çinli komutan canlı olarak yakalandı. Burada anlatılanlar, Hunların bir duraklama döneminden sonra, Çin ordusunu yok etmesi bakımından önemlidir. Ancak satır arasında geçen mesafe bilgisi de, Hunların Çin sınırından ne kadar uzaklaştıklarını gösterdiği için ayrıca kıymetlidir. 2000 li, yaklaşık 830 kilometre, belki çok uzak bir mesafe değildir ancak Çin'in sınırının hemen ötesinde bulunan Hunların yaklaşık 830 km. kuzeye gitmek zorunda kalmaları, onların soğuk ve verimsiz bölgelerde yaşadıklarını gösterir. Bu bölge Gobi Çölü'nün kuzeyidir. Nitekim Çocuk Shan-yü'nün başa geçtiği yıl sert geçen kış sebebiyle Hunlar, pek çok hayvanlarını kaybetmişlerdir. Hunların yaşadıkları bölgede, iklim şartları bu derece ağırdır. Bunun yanında Hunlar sadece Çin sınırına ulaşmak için bu kadar yol almak zorundaydılar. Bu mesafe nedeniyle sadece sınır boylarında yağma yapabilmişlerdir. Çin'in iç bölgelerine pek girememişlerdir. Ancak Çin ordusu, Hun topraklarına her girdiğinde büyük kayıplar vermiştir.

Bu tarihte Çin ordusunu yenen Hunlar, Shou-hsiang kalesine taarruz etti. Kaleyi kuşattılar fakat kale düşmedi. Sınır bölgesinde geniş çaplı yağma yapıp geri döndüler.

Wu-shih-lu Shan-yü M.Ö. 102'de Shou-hsiang kalesine taarruz etmek üzere yola çıktığında aniden hastalanarak öldü ve yerine kardeşi Chü-li-hu geçti.

1.2.8. Chü-li-hu Dönemi (M.Ö. 102-M.Ö. 101)

Chü-li-hu M.Ö. 102 yılında sınırı geçerek, birkaç bin kişiyi öldürdü. Ayrıca sınırdaki, işaret kulelerinden pek çoğunu, sınırın iç kesimlerindeki bazı şehirleri yakıp yıktı.

Bu saldırı, sınır bölgesindeki yeni Çin yerleşimlerine büyük zarar vermiştir. Bu yönüyle yağma akınından çok, organize ve Çinlileri bölgeden atmayı hedefleyen bir taarruzdur.

Wu-ti bu dönemde, batıdaki Fergana Krallığı'nın efsanevi kan terleyen atlarını almak için Fergana'ya saldırdı. İlk saldırı büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı ancak ikinci saldırıda, Fergana Kralı öldürüldü ve 3000 tane iyi cins kısarak ve ondan fazla cins at alarak ülkesine döndü. Zaferle dönmesine rağmen Çin ordusu bu savaşlarda, büyük kayıplar verdi. 180.000 askerden sadece birkaç bini ve bin kadar at sağ kalmıştı. Bu

¹⁴⁸ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 297, Onat Ayşe, Ercilasun K., S. Orsoy S., Hsiung-nu Monografisi, s. 34

haberi alan Shan-yü Chü-li-hu, dönüş yolunda Çin ordusunu yakalamak istedi ancak zamanlama hatası nedeniyle yakalayamadı¹⁴⁹.

Aynı yıl Shan-yü Chü-li-hu, aniden hastalanarak öldü ve yerine kardeşi Ch'ieh-t'e-hou geçti.

1.2.9. Ch'ieh-t'e-hou Dönemi (M.Ö. 101-M.Ö. 96)

Fergana'yı ele geçirince cesareti artan Wu-ti, artık Hunları tamamen ortadan kaldıracabileceğine inanmaya başlamıştı. Ya da en azından Hunları kendisine tâbi kılmak istiyordu. M.Ö. 101'de şöyle bir ferman yayınladı: "İmparator Kao (Kao-tsu), bizlere, kaybedilen P'ing-ch'eng Savaşı'nın derin üzüntüsünü bıraktı. İmparatoriçe Lü zamanında, Shan-yü'nün mektubu, son derece sapkın ve isyankârdı. Çok zaman önce, Ch'in Devleti'nin lideri Hsiang, bir düşmandan, dokuz nesil öncesinin intikamını aldı ve Ch'un-ch'iu kitabı onu, çokça övdü¹⁵⁰. Bu fermanla Wu-ti savaş hazırlıklarına başladı. O da tıpkı Hsiang gibi, atalarının intikamını almak ve nesiller sonra hatırlanmak istiyordu. Ancak burada dikkatimizi çeken en önemli nokta, hemen hemen yüz yıl sonra bile Mao-tun'un kuşatmayı gevşeterek Çin ordusunu serbest bıraktığı P'ing-ch'eng Savaşı'ndan bahsedilmesidir. Bu savaşla ilgili kayıtları görmüştük. Hatırlanacağı gibi Çin kaynakları, Han Devleti'nin mağlubiyetini başka başka sebeplere bağlamaya çalışmışlardır. Ve böylece bu korkutucu savaşa gölge düşürmeye çalışmışlardır. Aynı kaynaklar yaklaşık yüz yıl sonra, Han imparatorunun bu savaştan ve imparatoriçe Lü'ye yazılan mektuplardan bahsetmektedirler. Anlaşılabileceği gibi, aslında Ssu-ma Ch'ien, belki de farkında olmayarak, P'ing-ch'eng Savaşı'nın sıradan bir savaş olmadığını yukarıdaki satırlarıyla gözler önüne sermektedir. Han Devleti'nin ve ordusunun bu savaşla ve daha sonra Mao-tun'un imparatoriçe Lü'ye yazdığı mektuplarla içine düştüğü aciz durum yüz yıl sonra bile hatırlanmaktadır ve Wu-ti bu ezici olayların intikamını almak istemektedir. Bu ferman, Mao-tun'un büyük başarılarının üzerine örtülmek istenen perdeyi kaldırmıştır. Bu ferman Mao-tun'un Han Devleti'ni ezişinin yüz yıl sonra bile hala hafızalarda olduğunun ispatıdır.

Bu fermanın ardından sonra ordusunu hazırlamaya başlayan Wu-ti, M.Ö. 99 yılında harekete geçti. Chiu-ch'üan Savaşı'nda Hunlar, ağır kayıplar vermelerine rağmen savaşı kazandılar. Han ordusundan sadece 400 asker geri dönebildi. Bunun yanında Han

¹⁴⁹ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 95

¹⁵⁰ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 299

ordusunun oklu yaya birlikleri komutanı Li Ling, Hunlar tarafından esir alındı. Li Ling daha sonra Hun ordusuna eğitim vermeye başladı. Bunu duyan Wu-ti, onun bütün ailesini öldürttü. Shan-yü Ch'ieh-t'e-hou'nun saygı ve sevgisini kazanan Li Ling, Hunların Sağ Bilge Beyi oldu ve Shan-yü ona kızını verdi.

M.Ö. 97 yılında Han ordusu bir kez daha harekete geçti. Tula Nehri Savaşı'nda 210.000 kişilik Han ordusu, karşısında 100.000 kişilik Hun ordusunu buldu. 10 gün süren savaşta sonunda Han Generali ordusunu geri çekti ve geri döndü¹⁵¹. Burada Han ordusunun ağır bir yenilgi aldığı açıktır. Sadece birkaç bin Han askeri geri dönebilmiştir.

Bu zaferlerden sonra Shan-yü Ch'ieh-t'e-hou, saltanatının beşinci yılında öldü. Yerine veliahtı Hu-lu-ku geçti.

1.2.10. Hu-lu-ku Dönemi (M.Ö. 96-M.Ö. 85)

M.Ö. 96'dan sonra Hun tahtında, gerçekten güçlü bir Han daha görüyoruz. Onun M.Ö. 90'da büyük Çin ordusunu yenip, başkomutanın esir alması, gerek askerlik taktiği ve gerekse gösterdiği savaş isteği bakımından, gerçekten göz kamaştırıcıdır¹⁵². Kalabalık Çin ordusunun Hunları başta zorladığı bu savaş bugünkü Moğolistan sınırları içindeki Hangay Dağı civarında geçen, Yen-Jan Dağı Savaşı'dır. Uzun süren çarpışmalarda Hunlar ve Çin büyük kayıplar veriyorlardı. Bu nedenle Shan-yü Hu-lu-ku yönetiminde toplanan kurultay, Çin ordusunun ön tarafına geçilerek hendekler kazılmasına karar verdi. Bir gece Çin ordusunun ön kısmına derin ve uzun çukurlar kazıldı. Ertesi sabah aniden Hun ordusunun saldırısına uğrayan Çin ordusu, hendeklere doğru kaçmaya başladı. Hunlar, çukurlara düşen askerler nedeniyle karışıklık yaşayan Han ordusunu mağlup etti. General Li Kuang-li Hunlara esir düştü. Ancak Shan-yü Li Kuang-li'yi saygıyla karşıladı. Onu himayesine aldı ve kızını verdi.

Ertesi yıl M.Ö. 89'da Shan-yü Han'a elçiyle birlikte bir mektup göndererek Şöyle demişti: güneyde büyük Han Devleti, kuzeyde güçlü Hun Devleti vardır. Hunlar Göğün sevgili oğulları olduklarından ufak tefek kurallar için sıkıntıya girmezler. Şimdi Han Devleti ile aramızda büyük bir kapı açmak ve Han hanedanından bir kız ile evlenmek istiyorum. Her yıl bize 10.000 tan (yaklaşık 199.680 litre) ağırlığında mayalanmış içki, 5000 hu (yaklaşık 99.840 litre) ağırlığında hububat, 10.000 top çeşitli

¹⁵¹ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 301

¹⁵² Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt II, s. 105

ipekli kumaş veriniz. Diğerleri eski anlaşmalara göre devam etsin. Böyle olduğu takdirde, sınırda karşılıklı yağma ve talanlar olmayacaktır¹⁵³. Hu-lu-ku Han'ın bu mektubunda mağrur bir eda sezilmektedir. Bu da özellikle önceki Shan-yü Ch'ieh-t'e-hou ile başlayan askeri başarıların artık Hunları nispeten rahatlattığını ve birlik duygusunun arttığını göstermektedir.

1.2.11. Wu-ti Döneminde Çin'de Ekonomik Güçlükler

Bu sırada M.Ö. 87'de Han Devleti'nin en başarılı hükümdarı Wu-ti öldü. Wu-ti'nin başarıları ağırlıklı olarak askeri alandadır. En önemli başarısı Hunları Han sınırından uzaklaştırmak olmuştur. Ancak bu başarı büyük ekonomik güçlükler neticesinde elde edilmiştir. Bu noktadan bakıldığında, Hunları kuzeye itmek çok pahalıya mal olmuştur. Bu durumda Han Devleti'nin bu savaşlardan kârlı çıkıp çıkmadığı sorgulanmalıdır. Bu savaşlardan Çin de Hunlar da zararlı çıkmışlardır.

Büyük ordular, kanlı savaşlar Çin'in kötü ekonomisini gizleyememiştir. Yeni bölgelerin, özellikle Türkistan'ın işgaliyle, büyük işgal ordularının masrafı fazla idi. Pek çok atlara da ihtiyaçları vardı, çünkü bozkır halkına karşı ancak süvarilerle karşı koyabilirlerdi. Hunlar at vermediklerinden bunları köylüler temin etmek zorunda idiler. Yani at satın almak çok masraflı olduğundan daha yüksek vergi vermek zorunda kalıyorlardı. Bundan başka birçok köylü de harp hizmetinde kullanılmak için çağrılıyordu. Dış ticaret de, Çin için, tahmin ettikleri kadar müsait netice vermemiştir. Haraç heyetleri haraçlarını getiriyorlardı, fakat bunlara mukabil evvelâ hediyeler vermek, sonra da bu heyetleri hükümet merkezinde yerleştirmek ve ekseriya resmi ziyaretler yılbaşı günü olduğundan, aylarca orada beklemek zorunda idiler. Onları ağırlamak da çok masraflı idi. Bu esnada heyete mensup olanlar hükümet merkezinde oturanlarla hususi ticaret de yapıyorlar, onlardan ihtiyaçları olan şeyleri satın alıyorlar ve haraçtan başka getirdikleri malları satıyorlardı. Getirdikleri mallar, pratik kıymeti olmayan nadide şeylerdi. İmparator bunları şahsi lüksü için kullanıyordu yahut liyakatli memurlara hediye ediyordu. Fakat mukabil hediyeler umumiyetle ipek idi. İpek vergi olarak hükümete verildiğinden dolayı devlet bütçesinde mühim bir yer işgal ediyordu. Şimdi bu ipekler harice gidince yerlerine bütçeye aynı kıymette bir şey girmiyordu. Hususi ticaret de aynı tarzda menfi netice veriyordu: Burada da iktisadi bakımdan kıymetli olan ipek ve altın gibi mallar çıkıyor, buna mukabil ekonomik bakımdan

¹⁵³ Onat Ayşe, Ercilasun K., S. Orsoy S., Hsiung-nu Monografisi, s. 40

kıymetsiz olan cam, mücevherat yahut pratik hayatta kullanılamayacak kadar lüks atlar giriyordu. Bu yüzden Çin'in ekonomik durumu, bu yüzyılda, oldukça büyük bir süratle fenalaşmaktadır. Devlet fakirleşiyor, köylüler de fazla vergilerden dolayı fakirleşiyor, altın tedavülden kalkıyordu¹⁵⁴.

Wolfram Eberhard'ın Han Devleti'nin ekonomik durumu ile yaptığı tespitler gerçekten çok isabetlidir. Wu-ti egosu çok yüksek bir imparatordu. Anladığımız kadarıyla, yaptığı faaliyetlerle uzun yıllar kendisinden bahsolutmasını istiyor görünmektedir. Bu nedenle sürekli savaşmış; üstelik bu savaşlar tek cephede de olmamıştır. Güneyde Kora kavimleri, batıda Türkistan'da Ferganalılar, kuzeyde ise güçlü Hunlar ile yapılan savaşlar Han ekonomisini yıpratmıştır. Bu yıpranmanın en önemli nedeni Hunlarla yapılan uzun savaşlardır. Çünkü Çin, Hunlara karşı kesin sonuç alamamıştır. Ancak bununla beraber çok büyük kayıplar vermiştir. Esasen Wu-tu dönemine dikkatli baktığımızda, batıda da kesin zaferlerin elde edilemediğini görmekteyiz. Türkistan bölgesi verimle toprakları, iyi cins atları ile meşhurdur. Ancak Ferganalılarla yapılan savaşta onbinlerce asker ölmesine rağmen birkaç bin at Çin'e getirilebilmiştir. Bu da Çin'e hiçbir fayda sağlamamıştır. Bu dönemde Çin ipeği her zaman olduğu gibi boldur. Ancak bu durum biraz, ıssız bir adada, tek başına tonlarca altına sahip olan bir insanın haline benzemektedir. Han Devleti tonlarca ipeğe sahiptir ancak bir lüks mal olan ipek, her lüks mal gibi durduğu yerde pek bir anlam ifade etmemektedir. Yani olmasa da olur. Bir karşılığı yoksa bu mal olsa olsa normal mal olur. Çünkü bu dönemde ipek daha çok batı bölgelere, İran'a yahut Roma'ya gidiyordu. Karşılığında ise şarap, cam, mücevher gibi ipeğe göre nisbi kıymeti düşük mallar geliyordu. Böyle olunca da Çin ipeğinin kıymeti, getirdiği mal kadardır demek gerekir. Wu-ti döneminde ipeğin kıymetinin düşmesini yine Hunlarla yapılan savaşlara bağlayacağız. Çünkü, Wu-ti'den önce Han tahtında bulunan Wu-wei döneminde Çin'de ciddi bir zenginleşme olmuştur. Bu zenginleşmenin detaylarına ilerleyen bölümlerimizde değineceğiz. Fakat şimdilik şunu söylemekle yetinelim; Wen-ti dönemi, nispeten Hunlarla savaşın az olduğu, evlilik anlaşmasının sürekli yürürlükte olduğu yıllardır. Savaşı, huzurlu ortam beraberinde ticareti de canlandırmıştır. Hunlar evlilik anlaşmalarıyla aldıkları Çin mallarının yanında, ticaret yoluyla da Çin ile alışveriş yapıyorlardı. Bu ticaretle beraber, Çin'den gelen ipek çoğunlukla, gerçek karşılığı olan at ile takas ediliyordu. Huzurlu bir ortam olduğundan Hunlar, Çin'e at vermekte bir

¹⁵⁴ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 98-99

behis görmüyorlardı. At ticaretinin detaylarına, ticareti başlı başına incelediğimiz bölümümüzde tekrar değineceğiz.

Wu-ti'nin yarattığı kasvetli ve gergin hava, ticareti de yavaşlatmıştır. Böyle olunca da Hun ekonomisinin Çin mallarına ihtiyaç duyduğu gibi, Hun mallarına ihtiyaç duyan Çin ekonomisi darboğaza girmeye başlamıştır. Tabi beraberinde Hun ekonomisini de sürüklemesi tabiidir. Bu dönemde Hunlar da özellikle tahıl ürünlerini bulmakta güçlük çekmiştir. Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaşamak, hem Çin sınırına uzak olmak hem de soğuk ve tarıma elverişsiz bir bölgede yaşam mücadelesi vermek bakımından oldukça zordur. Bu zorlukların sebebi de yine Wu-ti'nin savaşçı politikasıdır. Sonuç olarak, Wu-ti sadece Hunları kuzeye itebilmiştir. Kuzeye gitmek Hunlara pahalıya patlamıştır ancak Hunların önce bölünmesinin, ardından Çin'e karışmasının sebebi soğuk bölgelerde yaşamak değildir. İlerleyen satırlarda göreceğimiz gibi Hunların dağılmasının en önemli sebebi, dirayetsiz yöneticiler ve iç karışıklıklardır. Yani Wu-ti sadece Hunların yerini değiştirebilmiştir. Ancak bu çaba hem Han Devleti hem de Asya Hun Devleti için telafi edilemez, ağır ekonomik sonuçlar doğurmuştur.

M.Ö. 87'de Wu-tu ölünce Han tahtına oğlu Han Chao-ti (M.Ö. 87 M.Ö. 74) geçti. Chao-ti'nin yönetimi de babasına benziyordu. M.Ö. 85 yılında Hu-lu-ku Shan-yü hastalanarak öldü. Yerine küçük yaştaki oğlu Hu-yen-ti geçmiştir.

1.2.12. Hu-yen-ti Dönemi (M.Ö. 85-M.Ö. 56)

Yaklaşık 30 yıl Hun hakanlığı makamında oturan Hu-yen-ti'nin dönemi Hunların ciddi şekilde güç kaybettiği ve artık çöküş dönemine girdiği yıllardır. Babası, Shan-yü Hu-lu-ku, ölmeden önce, oğlu çok küçük olduğu için kardeşi Sağ Lu-li Beyi'nin başa geçmesini vasiyet etmiştir. Fakat Hu-lu-ku'nun eşi, baş hatun ve başbakan bu vasiyeti halktan gizleyerek, Sol Lu-li Beyi Hu-yen-ti'yi başa getirdiler. Shan-yü'nün yaşının küçük olması, arka planda baş hatun ve başbakanın aktif olmasını sağlamıştır. Ancak bu kişilerin idari zafiyetleri Hunların güçlerinin büyük kısmını kaybetmesine yol açmıştır. Bu taht değişikliğinden rahatsız olan Sol Bilge Beyi ve Sağ Lu-li beyi Çin'e iltica ettiler. Halkın gidişattan memnuniyetsizliği de iyice su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Bu dönemde Çin'den gelen saldırılara gerekli cevap verilememiş, Çin'e karşı savaşların sürekli kaybedilmesiyle de iç karışıklıklar iyiden iyiye artmıştır. Hunların Han tarafından askeri yenilgilere uğratılması, daha önce Hunlarca esaret altına alınan halklar arasında isyanlar çıkmasını da teşvik etti. Bu isyanlar Hunların ekonomik

temellerini daha da sarstı. Örneğin M.Ö. 72 yılında Wusun atlı askerleri, Han ordusunun yardımıyla Hunların Sağ Lu-li Kralının karargâhını yağma edebilmiş ve Hun halkından, soylular da dahil olma üzere 40.000 kişiyi yakalamakla kalmayıp 750.000 baş at, öküz, koyun, eşek ve deve de ele geçirmişlerdi. M.Ö. 71 yılında, Hunların zaten zayıf olan durumlarından istifade edip kuzeyden Ting-lingler, doğudan Wu-huanlar, batıdan ise Wusunlar ittifak içinde saldırıya geçtiler. Hunlar, kayıpları nüfuslarının %30'uyla hayvanlarının yarısını bulan ağır bir hezimete uğradılar. Bu zamandan sonra Hunların, kendilerine tâbi devletler üzerindeki denetimleri tamamen yıkıldı¹⁵⁵.

1.2.13. Hun Devleti'nin Bölünmesi ve Batıda Dirayetli Bir Hun Hakanı Chih-Chih

Hu-yen-ti'den sonra sırasıyla, Hsü-lü-kuan-ch'ü (M.Ö. 68-M.Ö. 60), Wo-yen-ch'ü-ti (M.Ö. 60 M.Ö. 58) ve Hu-han-yeh (M.Ö. 58 M.Ö. 31) geçmişlerdir. Bu yıllar genelde kaybedilen savaşlar ve iç isyanlarla geçmiştir. Hu-han-yeh döneminde Çin'e bağlanma fikri, Hunlar arasında iyiden iyiye taraftar bulmaya başlamıştır. Bu fikre özellikle Hun soyluları, Çin'e bağlanmanın aşağılık ve onur kırıcı bir durum olduğunu belirterek karşı çıksalar da, kurultaydan Çin'e katılma kararı çıkmıştır. Hu-han-yeh, halkıyla beraber güneye hareket etmiş, kardeşi Chih-chih ise ilticayı kararına itiraz ederek kendi halkıyla beraber, kuzey batı bölgelerine yerleşmiştir. Bu ilk parçalanma sonucu Hu-han-yeh'in devleti Doğu Hunları, Chih-chih'in devleti ise Batı Hunları olarak adlandırılmıştır.

Böylece yüzyıllardır baş edilemeyen büyük düşman Hunların, Çinlilere biat etmesi, Çin tarihinde bir yabancı lider için yapılan en şaşaalı törenlerin yapılmasına sebep olmuş, Hu-han-yeh Çin başkenti Ch'ang'an'da bir ay misafir edildikten sonra 16.000 kişilik bir atlı birlikle ülkesine yolcu edilmiştir¹⁵⁶.

M.Ö. 56-M.Ö. 36 yılları arasında Batı Hunlarının başında bulunan Chih-Chih, Baykal Gölü'nün güneyine yerleşmiştir. Önce Wusunlarla ittifak arayışına girdi ancak Wusunlar Han Devleti'nden çekindiklerinden, bu ittifak isteğine Hun elçisini öldürerek cevap verdiler. Bu sırada Chih-Chih Yüeci kalıntısı olan Semenkan kralının Wusunlara karşı ittifak teklifine olumlu yanıt verdi ve Wusunlar ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bunun yanında Chih-chih Fergana şehir devletlerini vergiye bağladı.

¹⁵⁵ Shih Yü Ying., Hsiung-nu, *Erken İç Asya Tarihi*, s. 189-190

¹⁵⁶ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 117

Chih-chih, Çin'den çok uzakta olmasına rağmen Çin'de hâla bir Hun korkusu mevcuttu. Bu nedenle Çin sarayında Batı Hunlarına saldırmanın gerekli olup olmadığı tartışıldı. Önce Baykal Gölü'nün güney kıyılarına yerleşen Chih-chih, Çin'den uzaklaşmak maksadıyla daha batıya yerleşmiştir. Böylece Çin'den iyice uzaklaşsa da ve çok büyük nüfusa sahip olmasa da, Han Devleti yine de Batı Hunlarından ürküyordu. Büyük bir ordu hazırlandı ve ordu batıya doğru uzun bir yolculuğa başladı.

Bu dönemde Part Devleti tarafından esir edilen 1000 kadar Romalı asker, sınır Güverliği için Merv civarına gönderilmişti. Bu askerler ve Romalı teknisyenler ile temas eden Hunlar bir kale yapmışlardı. Bu askerlerin bir kısmı da Çinlilere karşı Hunlarla beraber savaşmıştır. Bu olay gerçekten Türk tarihi için büyük ehemmiyet arz etmektedir. Çünkü, Hunların, halkları ve kültürleri bağlayan bir halk olarak ne kadar büyük bir rol oynadıklarını gösteriyor. Eğer Romalı teknisyenler Shan-yü'nün kalelerini yaptırsa, o zaman Roma kültürü de Hunlara tesir etmiş ve Hunlar da başkalarına bu tesiri geçirmiş olacaktı¹⁵⁷. Kale inşaatının yanında Hunlar Romalılardan, ağır zırh kullanmayı da öğrenmişlerdir. Ancak bu zırhların Hun ordu geleneği içinde yeri yoktur.

Büyük bir orduyla Hun kalesinin yakınına gelen Çin Ordusu ile Hunlara arasında elçiler gidip geldi ancak savaş kaçınılmazdı. Kalabalık Çin ordusu karşısında zor durumda olan Shan-yü Chih-chih, Wusunların da kendisine karşı ordularıyla yola çıktıklarını duyunca bizzat hatunlarıyla beraber surların üstüne çıkıp Çinlilere ok yağdırmıştır. Savaş sonunda Shan-yü öldürüldü. Hun Hatunu, veliahtı ile beylerden oluşan 1518 üst rütbeli kişi acımasızca öldürülmüş, 145 kişi sağ ele geçirilmiş, binden fazla insan ise teslim alınmıştır¹⁵⁸.

Bu savaşın kaybedilmesinin sebebi, Hunların aşına olmadıkları düzende savaşmaları gösterilse de, esas neden Çin ordusunun sayıca üstünlüğü ve Shan-yü Chih-chih'nin böyle bir saldırıyı beklemediğinden dolayı, savunmaya hazırlıksız olmasıdır. Çin ordusunun yaklaştığı haberi de Shan-yü'ye gelmemiş ve Shan-yü bir anda Çin ordusunu kalesinin yakınlarında görmüştür. Daha ittifak yaptığı Yüeci kalıntısı Semerkand Kralı'nı öldüren Shan-yü Chih-chih, tarihin tekerrür etmesiyle acı bir biçimde karşılaşmıştır. Eski düşman Yüeciler, bu kez bölgeyi bilmeyen Çinliler'e mihmandarlık yapmışlar ve onlarla beraber hareket etmişlerdir. Çin ordusunu Hun kalesinin önüne getiren Semerkandlılardır. Yani eski düşman dost olmamıştır.

¹⁵⁷ Eberhard Wolfram, Hsiung-nu'ların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri, *Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: VIII, Sayı: 29, II. Kânun 1944*, Ankara, Çeviren: İkbâl Berk, s.143-145

¹⁵⁸ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 126

Chih-chih, ağabeyi Hu-han-yeh gibi rahat bir ömür karşılığı Çin'e köle olmayı seçmemiştir. Chih-chih öldüğünde Hu-han-yeh, ipekli kumaşlar içinde Çin şarabı içmekte, Çin pirinci yemekteydi. Hatta Chih-chih'in öldürüldüğünü duyunca Çin imparatorunu tebrik etti ve ona bağlılığını bildirdi. Bundan önce de Çin'e karşı saldırmazlık yemini etti. Çin imparatorunun hareminden oldukça güzel bir hanımla evlendi. Ömrünün sonuna kadar refah, mutluluk içinde olduğu kadar onursuzca yaşadı. Chih-chih ağabeyi ile beraber Çin'e katılmayı, ömrünün sonuna kadar zevk, sefa içinde, benden sonrası tufan anlayışıyla yaşamayı bilmiyor muydu? Elbette bu kolay yoldu. Sadece kendisini kurtarır ama aslında kendisine bile faydası olmadan yok olur giderdi. Chih-chih her ne pahasına olursa olsun, özgürlüğü seçmişti. Büyük Hunları tekrar toparlamaya çalışmayı, Çin'in kölesi, yancısı olmaya tercih etmiştir. Yani onuruyla yaşamıştır. Batıda yalnız kalmıştır ama Çin'e bağlanıp kul köle olmaktansa ölmeyi tercih etmiştir. Çin ordusu geldiğinde, kendi ordusunun sayısının Çin ordusunun neredeyse onda biri olduğunu biliyordu. Ama Chih-chih, Çinli prenseslerin uşağı olmamış, dirayetli Hun hatunlarıyla beraber kalesinin surlarında savaşarak, adını Hun tarihine gururla yazdırarak canını teslim etmiştir. Hu-han-yeh ise, Chih-chih'den beş yıl sonra M.Ö. 31 yılında, muhtemelen sevgili eşi Çinli prensesin yanında ölmüştür.

M.S. 48 yılına kadar genelde Çin'e bağlı bir biçimde yaşayan Doğu Hunları, M.S. 48'de yaşanan kıtlı, bağlı boyların isyan etmesi ve taht kavgaları nedeniyle Hunlar bu kez kuzey ve güney Hunları olarak ikiye bölündüler.

İlerleyen yıllarda, özellikle Çin'in kışkırtma ve sinsî politikaları nedeniyle kuzey ve güney Hunları birleşemedi. Güçlerini bir türlü toparlayamayan kuzey Hunları M.Ö. 137'de dağılarak boylar birliği şeklinde yaşamaya, güney Hunları ise bir ara biraz toparlansalar da M.Ö. 216'da Çin'e yerleşerek yaşamaya devam etmişlerdir. Çin'e yerleşen Hun boyları Çinlileşmemiş, kendi kültürlerini Çin içinde de devam ettirmişlerdir. Yani Hunlar yok olmamış; sadece başsız kalmış ve dağınık halde yaşamaya başlamışlardır.

1.2.14. Bozkırın Gücü ve Bu Gücün İdaresi

Burada çok fazla detaylarına giremediğimiz Hun tarihi boyunca dikkat çeken en önemli nokta, Shan-yü'lerin özellikleridir. Hun tahtına güçlü, karizmatik bir Shan-yü geçtiğinde, önceki dönemin kayıpları çok kısa sürede telafi edilmiştir. Ancak özellikle M.Ö. 114 M.Ö. 60 yılları arasında liderlik bunalımı denilebilecek bir olayla Hunlar,

ciddi şekilde sarsıldılar. Bu yarım yüzyıl boyunca Hun tahtına biri birini takip eden yedi Shan-yü geçti. Ortalama hükümdarlık süreleri kısaydı. Hu-lu-ku ve Hu-yen-ti dışında hiçbir Shan-yü 10 yıldan fazla dayanamadı, en kısa iktidarsa bir yıldı. Buna ek olarak bu yedi Shan-yü'nün neredeyse tamamı halkına güçlü önderlik yapamadı¹⁵⁹. Bu duruma bir de sistemli bir veraset sisteminin olmaması da eklenince, iç karışıklıklar, taht kavgaları neredeyse kaçınılmaz oluyordu. Hunlarda önemli olan, Shan-yü'nün kendisinden sonra kimi vâris tayin ettiği idi. Bazen kardeş, bazen çocuk denecek kadar küçük insanların veliaht tayin edilmesi, imparator eşlerinin iktidara fazlaca müdahil olması, başka birinin saltanatta hak iddia etmesi gibi büyük sorunları beraberinde getiriyordu. Daha sonraki Türk devletlerinde ya da aslında neredeyse bütün devletlerde gördüğümüz gibi, önetilen insanların ve devlet kurumunun en büyük problemi basiretsiz idarecilerdir. Hunlar bu problemin sonuçlarını daha ağır yaşamışlardır. Zaman zaman Hu-lu-ku Shan-yü gibi güçlü liderler Hun tahtına oturmuş olsa da, bu düzen süreklilik arz etmediğinden, Hunlar hep inişli çıkışlı dönemler yaşamışlardır.

Bozkır halkını idare etmek büyük dirayet ve beraberinde despotluk da gerektirir. Bozkır toplumunun başarısı için bozkır lideri, vasat veya günü kurtaracak bir yapıda değil; askeri ve siyasi yönleri de dahil tam anlamıyla dört dörtlük bir lider olmalıydı.

Çünkü kalabalık insan ve hayvan gruplarını bir arada, biri birine bağlı ve itaatkâr kılmak, bu yaşam biçimini en fazla verimle devam ettirmek, gerçekten zordu. Bunun için bozkır yaşamı sert kurallarla düzenlenmişti. Ancak bu bağlılık ve verimlilik sağlandığı anda da ortaya, gerçekten önünde durulması neredeyse imkânsız bir güç çıkıyordu. Hayvancılığa dayalı ekonominin bir sonucu olan hareketli yaşam, Hunları her koşula uyum sağlayabilen, fiziksel ve ruhsal yönden güçlü, ayrıca sabırlı bireyler haline getirmiştir. Bu yaşam biçiminin normal bir sonucudur her Hun'un asker olması. Bütün Hunlar ömürleri boyunca, belki de farkında olmayarak, savaş zamanları dışında da, sürekli askeri talim yaparak yaşıyorlardı. Gündelik yaşamı sürdürmek için yapılan faaliyetler askerlik benzeriydi. Örneğin Hunlar sürekli at sırtındaydılar. At üstünde uyuduklar bile söylenir. Böylece her Hun erkeği, çok iyi bir biniciydi. Bunun yanında, bugün de gördüğümüz gibi, klasik dönemde de bir devletin en önemli güç kaynağı nitelikli insan sayısıydı. Hun halkı, her zaman sıkı bir disiplin içinde yaşamak zorundaydı. Yaşam için elzem olan ekonomik faaliyetler fiziksel ve ruhsal gücün yanı sıra, dakik olma, işini özenli yapma gibi temel disiplin özelliklerine sahip olmayı da

¹⁵⁹ Shih Yü Ying., Hsiung-nu, *Erken İç Asya Tarihi*, s. 192-193

gerektiriyordu. Bir örnek vermek gerekirse, beslenen hayvanlar itina istiyorlardı. Beslenmeleri, su içmeleri, temizlikleri, bakımları çok düzenli bir şekilde yapılmalıydı. Bugün evinde hayvan besleyenler bu durumu belki daha iyi anlarlar. Hayvanınızı bırakıp bir yere gidemezsiniz. Yeme saati, uyku saati, gezme saati bellidir. Hayvan besleyen insan da kendisini buna göre ayarlar. Evde ya da bahçede bir iki hayvan beslenmek bile, insanın günlük yaşamını baştan sona etkiler. Bir de hayvan sayısının, Hunlardaki gibi milyonlarca olduğunu düşünürsek, bu düzenin bütün toplum yaşantısı tamamen biçimlendirdiğini söylemek mümkündür. Çünkü hayvanlar özenli bakım isterler ve bakımlar zamanında yapılmazsa yaşanabilecek hayvan kayıpları, hâliyle ciddi bir ekonomik kaybı da beraberinde getirir. Böyle olunca Hunlarda, çalışkanlık, dakik olma, üstün körü iş yapmak ve yapılacak işi ertelememek gibi özellikler gelişmiştir. Bu özellikler, disiplinli bir askerin de sahip olması gereken özelliklerdir. İşte bu nedenle Hunlar neredeyse doğuştan itibaren asker gibi yetişmişlerdir.

Hun ordusunun gücünün ve başarısının altındaki en önemli etken askerliğe benzeyen gündelik hayattır. Bu güç, dirayetli bir Shan-yü idaresine girdiğinde ve doğru askeri taktikleri aldığında, önünde hiçbir engel tanımamıştır. Hun tahtına diğerlerine nispeten daha güçlü bir Shan-yü geçtiğinde, çok açık bir biçimde savaş sonuçlarının Hunların lehine dönmesinin sebebi budur. Bunun yanında Çin'in yaşam biçimi Hunlardan çok farklıdır. Ağırlıklı olarak tarım yapan yerleşik Çin toplumu için at, ancak bir gösteriş aracı ve zenginlik sembolüydü. Çinliler ata genellikle gezinti ve ulaşım amaçlı binerlerdi. Askerler ise sürekli binicilik atış talimi yaparlardı. Hâlbuki Hunlar çobanlık ve avcılık faaliyetleri zaten sürekli atış ve binicilik antrenmanları yaparlardı. Çin ordusu halktan ayrıdır ve askerlik faaliyetleri günlük yaşamın bir parçası olmadığından, ayrıca eğitime tâbi tutulur ve kışlalarda, kalelerde yaşarlardı. Wu-ti döneminde Çin ordusunda bir atılım ve reform olmuştur. Sınırlara çiftçi askerler yerleştirilmiş ve bunlar, kendilerine hibe edilen toprakları işlerken sınırı da korumakla görevlendirilmiştir. Ancak bu askerler de hiçbir zaman iyi bir binici ve nişancı olamamışlardır. Savaş güçleri zayıftır. Çünkü toprağı işlemekle askerlik, biri birine uzak mesleklerdir. Her zaman Çin'in en iyi askerleri kışlalarda sürekli talim yapan askerleri olmuştur.

İşte bu nedenlerle Çin, sürekli Hun korkusu yaşamıştır. Güçlü bir liderle Hunların neler yapabileceğine şahit olan Çinliler, ondan yüz yıl sonra bile hâla Hun korkusu yaşamaya devam etmişlerdir.

Ancak ne yazık Mao-tun'dan sonra, onun gibi bir Shan-yü'nün gelmemesi Hunların giderek zayıflamasına yol açmıştır. Özellikle Hunların başında Mao-tun'a göre oldukça zayıf Shan-yü'lerin bulunduğu ve saltanatların çok kısa sürdüğü bu dönemde Han Devleti'nin başında, savaş yanlısı Wu-ti'nin bulunması ve saltanatının 54 yıl sürmesi de Hunların zayıflamasında önemli bir etkidir. Wu-ti'nin Hunlarla beraber Han ekonomisini de zora soktuğunu gördük. Zaten Hunların dağılmasından bir süre sonra da Han Devleti ciddi anlamda zayıflamaya başlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BOZKIR EKONOMİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE HAYVANCILIK

2.1. Genel Özellikleriyle Bozkır Ekonomisi

İnsan ihtiyaçları sınırsızdır. Ayrıca ihtiyaçların belli bir öncelik sırası vardır ve bu ihtiyaçlar sürekli. İnsan ihtiyaçlarının sınırsız olmasının en önemli sebebi, ihtiyaçların sürekliliğidir. Bu süreklilik ve sınırsızlık, ekonomik faaliyetlerin çoğalmasına, ticaretin ve dolayısıyla paranın ortaya çıkmasına ve ne yazık ki savaşların görülmesine sebep olmuştur. Tabii ki tarihte yaşanmış bütün savaşların nedeni iktisadi amaçlar değildir. Ama çoğunun sebebi iktisattır ve esasen bu sebep zaman zaman en başta dini, sonra da siyasi bazı sebeplerle gizlenmeye çalışılmıştır. Bu gizlemenin en önemli örneği Haçlı Seferleri'dir. Özellikle birinciden sonraki Haçlı Seferleri, Avrupalı soyluların, Arap Yarımadası'nın ve Mezopotamya'nın zenginliklerini ele geçirme çabasıdır. Bunun yanında dini sebepler de vardır ancak bu dini sebepler temelde, büyük bir ordu toplama amacıyla ileri sürülmüş nedenlerdir. Haçlı Seferleri sonucunda kesin zaferler elde edilememesi sebebiyle, beklenen ganimet elde edilememiş ancak, Batılıların tabiriyle, Ortadoğu ile ticaret başlamış ve zamanla Avrupa burjuvazisi oluşmaya başlamıştır.

Özelde hiçbir insan, genelde de hiçbir toplum, sınırsız ve sürekli ihtiyaçlarının tamamını kendi başına karşılayamaz. İnsan bedenî ve fikri bakımdan farklı yaratıldığından biri birine muhtaç olup, mutlaka birlikte yaşamak mecburiyetindedir. Bir insan aynı anda çiftçi, değirmenci, fırıncı, balıkçı, terzi, tüccar, asker, öğretmen olamaz. Her insan farklı iradi ve fiziki kabiliyette yaratılmıştır¹⁶⁰. Bu nedenle insanlar ve toplumlar, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla devletler biri birlerinden alışveriş yaparlar. Bu faaliyetin adı, ticarettir. Ticaretin en önemli sebebi, ihtiyaçların çok çeşitli, sürekli ve sınırsız olmasıdır. Otomobil üretmeyen bir ülke, otomobil üreten bir ülkeden, kendi ülkesinin nüfusu kadar araç da alsın, bu alımla otomobil ticareti bitmez. Çünkü insan eskitir ve tüketir. Ayrıca nüfus da artar. Otomobile ihtiyaç duyan yeni insanlar ortaya çıkar. Böylece ihtiyaçlar sınırsız ve sürekli hale gelir. Burada, çabuk tüketilemeyen bir mal olması nedeniyle otomobili örnek verdik. Bu örnek bütün ihtiyaçlar için genelleştirilebilir. İşte bu nedenle, sadece iktisat teorisi kitaplarında bazı

¹⁶⁰ Öztürk Mustafa; *Tarih Felsefesi*, s. 250

analizleri daha rahat yapabilmek için yer alan kapalı ekonomik modele, pratik hayatta rastlanması pek mümkün değildir. Bireyin kendi ihtiyaçlarının tamamını karşılayamadığı gibi, toplum ve devlet de ihtiyaçlarının hepsini kendi çabasıyla karşılayamaz. Bir ülke, gerçekten kapalı ekonomik modeli uygulayacaksa, halkının bazı ihtiyaçlarını görmezden gelmek zorunda kalmalıdır. Ama bu durum da dayanılacak gibi olmadığından, ülkeler ve toplumlar arasında ticari faaliyetler ortaya çıkmıştır. İnsan kendisinde olmayan için ya ticaret yapar ya da kavga eder; yani savaşır. Devletler arası mücadelenin başlangıç noktası budur. Bu sebeplerle, bugün olduğu gibi klasik dönemde de bir toplu veya devlet kapalı bir sistemin içinde kendi başına yaşayamaz.

İktisadi olaylar evrenseldir. Her ülke, kıtlığın etkisini azaltmak amacıyla belirli ekonomik sorunları çözmek zorundadır¹⁶¹. Bu durum esasen, klasik dönemde de geçerlidir. Bozkır devletleri de, halklarının ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, bazı eksikliklerini tamamlayabilmek zorunda olmuşlardır. Bu eksiklikler, ticaret, yağma, komşu ülkeleri vergiye bağlama ve işgücünü zorla veya iltica yolu ile elde etme yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. Tipik bir bozkır ekonomisi örneği olan Hun ekonomisi de bunları yapmak zorundaydı. Hun coğrafyasında bahsederken, coğrafyanın insan ve toplumun, karakteri ve yapısı üzerine olan etkilerinden bahsettik. Bunun yanında coğrafya, iktisadi gelişmenin ve farklılığın da ilk sebebidir. Coğrafi farklılıklar veya yetersizlikler, bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeyini ve iktisadi hayat şartlarını belirler. Bundan dolayı bölgeler arasında iktisadi hayat tarzı da farklılık arz eder¹⁶². Devletlerin ve kavimlerin iktisadi faaliyetlerinin en önemli belirleyicisi coğrafyadır. Bu nedenle, bozkır ekonomisinin esasını, yüksek ovaları ve yaylaları olan, bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı, çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu¹⁶³. Hayvancılık Hun ekonomisini temel faaliyetiydi ancak kesinlikle tek faaliyeti değildi. Dolayısıyla, Hunlar hayvancılıkla uğraşır, gibi genellemeler kesinlikle çok yanlıştır. Hunlar, hayvancılığın yanı sıra, tarım, ticaret, madencilik ile klasik dönemin sanayisi sayılan el sanatları ve dokumacılıkla da uğraşmışlardır. Hunların ekonomik faaliyetleri, ilkel ve tekdüze değildi. Hun ekonomisi, özellikle iktisadi kollarının çeşitliliği ve en başta Çin olmak üzere, komşu devletlerle olan ilişkilere olan etkisiyle düşünüldüğünde daha karmaşık bir yapıya sahiptir.

¹⁶¹ Üstünel Besim, *Ekonominin Temelleri*, Doğan Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 1975, s. 92

¹⁶² Öztürk Mustafa; *Tarih Felsefesi*, s. 146

¹⁶³ Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2005, s. 317

2.1.1. Göçebelik Meselesi

Bizim ve alanımızda çalışan tüm tarihçilerin en büyük sorunu, ilk ve orta çağda Doğu ve Orta Asya'da yaşayan Türk boyları ve bu bölgelerde kurulan Türk devletleri ile ilgili kaynakların yetersizliğidir. Bu konuyu bu çalışmamızın içinde dâhi birkaç yerde belirttik. Bu durumda, yazılı ve arkeolojik malzemeyi mümkün olan en az hatayla değerlendirip, bu değerlendirmelerin üzerinden isabetli tahliller yapabilmek gerekir. Esasen alanımızda çalışma yapmanın en zor yanı da budur. Sağlıklı verilere ulaşp, yerinde değerlendirmeler yapmak.

Özellikle Hunların iktisadı konusunda, sadece bu konuyu ele alan çalışmalar birkaç çok değerli makaleden ibarettir. Bunun dışında Hun ekonomisi ile ilgili bilgiler hep büyük hacimli eserlerin, yazılı kaynakların satır aralarında, arkeolojik malzemelerin ise ruhunda gizlidir. Bu nedenle uzun ve detaylı araştırmalar yapıp, elde edilen sonuçları dikkatli yorumlamak icap eder.

Dikkatsizliğin veya çabuk sonuca varma isteğinin yarattığı en önemli yanılgılardan biri de Hunların göçebeliliği meselesidir. Bildiğimiz gibi Hun ekonomisinin en önemli faaliyeti hayvancılıktır. Ancak tek faaliyet bu değildir. Zaten tek bir ekonomik faaliyetle, bir devletin, bir milletin ayakta durması mümkün değildir. Her ekonominin bir temel taşı vardır ancak bütün ekonomi bunun üzerine bina edilemez. Bu nedenle hayvancılık Hunların tek değil; en önemli ekonomik faaliyetidir. Hunların hayvanları da tek türden ibaret değildir. Bu nedenle her tür ayrı bakım ister. Ancak Hunların beslediği bütün hayvanların ortak özellikleri, ota beslenmeleri, su içmeleri, çok soğuk ya da çok sıcak yerlerde yaşayamamalarıdır. Bu özellikler de beraberinde Hunlara, hareketli bir yaşam biçimini getirmiştir. Birinci bölümde de kısmen değindiğimiz gibi bu yaşam şekli, haliyle, Hunların kültürünün tamamını şekillendirmiştir.

Özellikle klasik dönemde, bozkır kavimleri hep göçebe olarak tanımlanmıştır. Göçebe denilince insanın aklına, yeri yurdu belli olmayan, hoşuna giden yere yerleşen, dağ bayır gezip akşam olduğunda dinlenen, sonu belirsiz bir yolculuğa çıkmış avare insanlar gelmektedir. Bazı araştırmacıların yaptığı aceleci yorumlar neticesinde Hun göçebeliliğinden bu anlaşılmaktadır. Ancak bize tuhaf gelen, bu gibi göçebelilik tanımların daha çok ülkemizden ve yakınımızdaki ülkelerdeki bilim insanlarının yapmasıdır. Batıda da bu yapan pek çok tarihçi vardır. Hatta bunların bazıları çok meşhur isimlerdir. Onların yaptığı, ideolojik, taraflı bakış açıları nedeniyle kabul edilebilir ancak bizde bu

tip hataların olması kabul edilemez. Batıda bu ayrımı gerçekten iyi yapabilen değerli tarihçiler vardır. Bunların başında günümüz ve yakın dönem eskiçağ Orta Asya tarihçilerinden Nicola Di Cosmo gelir. Cosmo eserlerinde Çin'in kuzeyinde kavimleri tanımlamak için genel olarak, göçebe anlamına gelen "nomad" kelimesini değil; konargöçer anlamına gelen "nomadic" kelimesini kullanmışlardır. Eserlerinde de bu ayrım açıkça görülmektedir. Bizim de dikkat etmemiz gereken nokta budur. Konargöçerlikle, göçebelik çok farklı kavramlardır. Bu ayrımı en iyi, Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinin birinci cildinin birinci bölümünde, merhum hocamız Bahaeddin Ögel'in ve Türk Milli Kültürü adlı eserinde yine merhum hocamız İbrahim Kafesoğlu'nun anlattığını düşünmekteyiz. Şaheser niteliğindeki bu çalışmalara isteyen herkes ulaşabilir ancak nedense ülkemizde hâlâ, Orta Asya'da yaşayan Türkler göçebedir diye genellemeler yapan araştırmacıların bulunması esef vericidir. Rahatça ulaşılan eserlerden faydalanmak ayıp değildir.

Hunların yaşantısı ilkel, devletsiz bazı toplumlardaki gibi başboş bir gezintiden ibaret değildi. Hunlar sadece, temel üretim kaynakları olan hayvanlarının ihtiyaçlarına ve mevsimlere göre yer değiştirirdi. Bu değişim de sadece yaylak ve kışlak arasında olurdu. Bu yaşam şeklini bugün dâhi Anadolu'da görmek mümkündür. Çadırdaki yaşayan konargöçerler bugün Anadolu'da az sayıda kalmış olsalar da, bugün Anadolu'da, Moğolistan'da, Hunların yaşantısının hemen hemen aynısını gözlemlemek mümkündür. İşte hayvanlarını yaşatmak ve onlardan ürün almak amacıyla, mevsimlere göre yapılan yer değişikliğini genel olarak, göçebelik adıyla tanımlamak aceleciliktir. Hâlbuki göçebeliliğin, ekonomik faaliyeti dışında, sosyal muhtevası henüz iyi bilinmeyen bir cemiyet tipi olduğu gözden kaçırılmakta; Türk milleti hakkında hüküm verilirken de, yalnız ekonomik görüntüler tesirinde kalınarak ilim dışı ön yargılarla hareket edilmektedir. O kadar ki, aslî Türk kültürüne nispetle yerleşik vasfı ağırlık kazanmış olan Selçuklu ve Osmanlı Türklüğü dahi bu hükümden kurtulamamıştır¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, s. 32

Hunların hayvan sürülerinin görüntüsü, günümüzdeki bu örnekten pek de farklı değildi. Elazığ'ın Palu ilçesi yakınlarında çekilen bu fotoğrafta, Şanlıurfa'dan gelip Bingöl Karlıova'daki yaylaklarına giden göçerler görülmektedir. (Fotoğraf Atlas Dergisi Ocak 2011 sayısından alınmıştır.)

Hayvancılık yapan bir kavim dört mevsim aynı yerde yaşayamaz. Hunlar konargöçer olarak yaşamaya mecburlardı. Çünkü hayvanları sürekli, taze ota ve temiz suya ihtiyaç duyuyor, ayrıca çok soğuğa ve çok sıcağa da dayanamıyorlardı. Bu nedenle kışın daha ılıman, yazın ise daha serin ve genel olarak dört mevsimde, otun ve suyun bol olduğu yerler yaylak ve kışlak olarak tercih ediliyordu. Her Türk topluluğunun, nerelerde yazlayıp ve nerelerde de kışlayacakları, kesin töreler ile belirlenmişti¹⁶⁵. Hunlarda da bu düzen farklı değildi. Çadırlarını da beraberinde taşıyan Hunlar, hızlı bir şekilde yer değiştirmelerini tamamlar ve hemen günlük faaliyetlerine başarlardı. Yalnız yaylak ve kışlaklar zaman zaman hava şartlarına göre değiştirilebiliyordu. Haliyle otun ve suyun bol olduğu yerler seçiliyordu. Bir önceki yılki kışlak ya da yaylakta yeteri kadar ot ve su yoksa veya hava şartları hayvancılığa müsait değilse başka bir seçiliyordu. Hunların bütün göçebelik hikâyesi bu kadardır.

¹⁶⁵ Ögel Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 1-2

Bunun yanında, özellikle Mao-tun dönemi ile başlayan büyüme neticesinde insan ve hayvan sayısının hızlı bir şekilde artması beraberinde, otlak arayışını getirmiştir. Yani kendi topraklarını genişletmişlerdir. Bu yüzden bilinenin aksine, konargöçer Türk halkının en azından kışlaklarında yerleşim yerleri ve yapıları olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Sibirya'daki kazılarda bulunan Hun şehri, eski Hun yurdu olan Kansu'daki Ku-ts'ang şehri ve İç Moğolistan'daki Tou-man şehri bu düşüncemizin delilleridir¹⁶⁶. Bu şehirler tabii ki Roma şehirleri kadar büyük değildir ve çok etkileyici yapılara sahip olmayabilir. Ancak bulunan bu şehirler, Hun göçlerinin sistematik bir biçimde yapıldığının ve en azından kışlak bölgelerinin yerinin açık bir biçimde belli olduğunu gösterir. Böylece bu veriler elde olduğunda, Hun göçleri ile ilgili daha dikkatli yorum yapmak icap eder.

Esasen göçebelik konusunun ele alınışı çok eskidir. Eski Yunan filozofu Eflâton, vahşi aile grupları dediği göçebe çobanların, ilkel küteler olduğunu ve medeniyete ancak tarım hayatı ile geçildiğini iddia etmiştir. Mensup oldukları kültürün temelinde köylülüğün yattığını bilen ve insanlık tarihindeki kültürel faaliyetleri daima bu noktadan değerlendirmek alışkanlığından kurtulamayan Batılı bir kısım araştırmacılar, aynı izi takip ederek, kolayca Türklere yakıştırdıkları göçebeliğin, medeni kabiliyetsizlik yönünden doğrudan doğruya fitrî bir karakter olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Hâlbuki herhangi bir hayat tarzının teşekkülünde, yaşanan bölge imkânlarının yön verici faktör olduğunu, mesela tarıma elverişli büyük nehir vadilerindeki kütelerin güçlük çekmeden ziraî hayata intibak edebileceklerini, buna karşılık, tarım yapılamayan, fakat geniş otlakları bulunan bölge insanların da zaruri olarak hayvancılık yoluna gireceklerin kabul etmek için fazla mantık zorlamasına ihtiyaç yoktur. Bu itibarla vahşet<göçebe (çobanlık)<ziraî hayat gibi bir medeniyet kademelendirmesi ilmi gerçekliğe uygun düşmez. Her kültür ve yaşayış tarzı kendi içinde tutarlı bir bütündür; aralarında kültür değeri bakımından bir fark mevcut değildir¹⁶⁷.

Göçebelik kelimesi biraz da gerçek anlamının dışına çıkarak, bazı toplumları aşağılamak için kullanılır durumdadır. Tıpkı barbar kelimesi gibi. Bizim bildiğimiz barbar, insanlıktan nasibini almamış, önüne geleni yakan yıkan, medeniyet kuramayan vahşi insanlar ve toplulukları tanımlamak için kullanılır. Son zamanlarda ileri sürülen

¹⁶⁶ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 20

¹⁶⁷ Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2005, s. 33

bir görüş, aslında doğuda Çinliler ve batıda Avrupalılar, kendileri dışındaki toplulukların tamamına barbar derlerdi. Yani bu sözcük sadece Türkler için kullanılmamaktadır gibi tutarsız ve saçma bir fikri ileri sürmeye çalışmaktadır. O zaman, bu Çinliler ve Avrupalılar, kendilerini üstün görerek, kendilerinin dışında kalan kavimlere, medeniyetsiz, vahşi diyorlar demek gerekir. O zaman ırkçının en büyüğü bu kavimlerdir demek gerekir. Bu barbar tabirini hafifletmeye ve kabullendirmeye çalışmak, ideolojik etkilerden kaynaklanmaktadır. Göçebe kelimesi de, Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi, en başta Türk kavimleri olmak üzere bazı kavim ve toplulukları, medeni yönden kabiliyetsiz, üretemeyen, yağmacı olarak nitelemek maksadıyla kullanılmaktadır. Hâlbuki hangi medeniyetsiz toplum atı evcilleştirmek, demiri işlemek gibi, insanlık tarihini derinden etkileyen atılımlar yapmıştır. Türk boylarını göçebe olarak nitelemek ancak, ideolojik bakıştan veya cehaletten kaynaklanmaktadır.

2.2. Hayvancılık

2.2.1. Hayvancılığın Enerji Sahaları: Çayırlar ve Sulak Alanlar

2.2.1.1. Ekonomik Sosyal ve Siyasi Hayata Yön Veren Kaynak: Çayırlar

Çalışmamızın coğrafya bölümünde, Orta ve Doğu Asya'da otlarla kapla bozkır sahalarını detaylı olarak gördük. Ancak bu alanın tamamı, Hunların hayvanlarının hepsinin beslenebilmesi için uygun değildi. Bu nedenle Hunlar, bozkırlarda, yılın belli dönemlerinde yer değiştirmişlerdir. Bu yer değiştirme, Hun döneminin petrolü, yani ekonominin enerji kaynağı olan çayırların, daha iyisini ve verimlisini bulabilmek için yapıldı. Eski bir Çin tarihçisinin dediği gibi, step mıntıkası tarihi, kadim çağlardan itibaren su ve ot arayarak hicret eden göçebe çobanlarının tarihi ile aynıdır diyebiliriz¹⁶⁸. Fakat bu hicret alelade bir biçimde olmadığından, bozkır kavimlerinin yüksek medeniyet ve karakter sahibi olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Hunlardan daha sonraki bozkır kavimlerinden kalan kayıtlarda, toprak mülkiyetinin¹⁶⁹ tam olarak, bir yönetici veya soyluya ait değil, bir boyun tamamına ait olduğu görülmüştür. Buna dayanarak, toprakta özel mülkiyetin olmadığı söylenebilir. Fakat uygulamada toprak, kavim olarak sahip olunan ortak toprağın (çayırın), farklı ailelerin kullanımı konusunda son kararı veren bir boy lideri tarafından yönetilirdi. Bu durumda, bir sonuç olarak, resmi mülk sahibi olmasalar da soylu ailelerin, en iyi

¹⁶⁸ Deer Jozsef, *İstep Kültürü*, s. 26

¹⁶⁹ Hunlarda ve toprak mülkiyetinden bahsettiğimiz vakit, sahip olunan toprakların başında önce çayırlar; sonra tarım arazileri gelir.

çayırları kullanma hakkına sahip oldukları ve soylu olmayan ailelerin ise, onları bir nevi hizmet etmeye ve vergiye bağlamanın yolu olan, daha az verimli toprakları kullanmaya yönlendirildikleri söylenebilir¹⁷⁰. Bu geç dönem özelliklerini, tamamen aynı olmasa da, erken dönemde de görmek mümkündür. Kendisine bağlı kişilerin göç hareketlerini yönetebilen kişi ya da aile baskın, dominant bir yapıya sahip ise, o kişi, aile ya da boy, genel göç hareketinin yönünü belirler ve alt göç hareketlerini; yani çayırların bölüşülmesini ve yerleşilecek bölgelerin seçimini yapardı. Dolayısıyla konargöçer bozkır tarihinin aşamaları, halkın göç hareketlerinin doğru ve adil bir biçimde yapılabilmesinin koruyucusu olan güçlü ve zayıf yöneticilerin yükseliş ve çöküşlerinde izlenmelidir. Halk da bu liderlere, barışta çeşitli hizmetlerde bulunarak, savaşta ise asker olarak, bir anlamda vergilerini veriyorlardı¹⁷¹.

İşte bozkır liderinin gücü buradan gelmekteydi. Öncelikle kendi ailesi, sonra kendi boyu içinde liderliği kabul edilen kişi, eğer gerçekten adil davranıyorsa ve kavimleri için en doğru yeri bulup, hayvancılık faaliyetlerinin sorunsuz bir biçimde, verimli yapılabilmesine öncülük edebiliyorsa, boy liderliği için önemli bir mesafe kat edebilmiş demektir. Uçsuz bucaksız Doğu ve orta Asya bozkırlarında, yerleşilecek en doğru yerleri bulmak, tabiata hâkim olmayı gerektirirdi. Bu meziyete sahip lider kaviminin gözünde yücelirdi. Bu da beraberinde otoriteyi getirirdi. Bir bozkır boyunun serveti ve harp kudreti, dolayısıyla yaşama kabiliyeti, daima idarecisinin maharet ve ihtiyatkârlığına, kahramanlık ve kurnazlığına bağlıdır. Eğer lüzumu kadar bu kabiliyetlere sahip bulunur ve halkına otorite ve servet temin edebilirse, o vakit başka boylar ve onlarla kışlayan birlikler de bunlara katılır, idaresine boyun eğler; boyun eğmedikleri takdirde, servet üstünlüğü ve silahlı kuvvetlerin fazlalığı onları buna mecbur eder¹⁷². Böylece bozkır toplumunda ilk olarak, çayır seçimi ve bölüşümüyle ortaya çıkan liderlik kurumu etrafında siyasi teşkilatlanma, ailevi, sosyal, iktisadi ve sosyal esaslardan temel alarak, adeta hissedilmeden büyür ve gelişir.

Önce boyların, temel ekonomik faaliyeti olan hayvancılıkta verimliliği ve adaleti sağlayarak ortaya çıkan otorite, güçlüyse çok sayıda kavimi de kendisine bağlayabilir. Bozkırda her an her yerden gelebilecek tehlikelere açık olan kavimlerin yöneticileri, halklarıyla beraber her zaman, başta iktisadi, siyasi ve askeri alanlar olmak üzere her alanda güçlü olmak zorundalardı. Bozkırın tehlikelere açık olmasının yanında, ileride

¹⁷⁰ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967, s. 66

¹⁷¹ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 67

¹⁷² Deer Jozsef, *İstep Kültürü*, s. 32

değineceğimiz kıtlık tehlikesi de otoriteyi sarsabilecek büyük bir tehlikeydi. İşte tüm bu tehlikeleri bertaraf edebilecek kadar güçlü ve otoriter olmak zorunda olan bozkır lideri eğer yeterince güçlü değilse, liderliği çok hızlı bir biçimde sarsılabilirdi. Hunların başına zayıf bir yönetici geçtiğinde, hemen ciddi problemler, ayrılıklar, iç isyanlar yaşamalarının sebebi, bozkırın, yukarıda saydığımız nedenlerle, yöneticisinde zaafiyet kabul etmemesidir. Aynı bozkır toplumu, başında güçlü bir lider olduğunda, çok kısa sürede yeni kavimleri ve bölgeleri kontrolü altına alarak büyümüş, genişlemiştir. Mao-tun dönemi de bu duruma en güzel örnektir. Hunlarda, Shan-yü'nün karakterinin, devletin ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri yönden gelişimine olan etkisinin, hemen hızlı bir biçimde hissedilmesinin sebebi bozkır toplumunun, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız karakteridir. Ancak Mao-tun'un kurduğu ordu ve devlet düzeni, zaman zaman zayıf Shan-yü'ler başa geçmiş olsa da, Hun Devleti'ni ve halkını, dış etkilerden korumayı başarmıştır. Hunlar, devletleri tamamen dağıldığında bile, Çin içinde eriyip kaybolmamış, kültürlerini aynen yaşatmışlardır. Bu nedenledir ki, ilerleyen yıllarda, Çin içinde geç dönem Hun devletlerini kurabilmişlerdir.

Orta ve Doğu Asya çayırları, bozkır yaşamında, liderleri belirleyebilecek kadar büyük öneme sahiptir. Çünkü burada öne çıkan başarılı bir liderlik, beraberinde, ekonomik refahı ve huzuru getiriyordu. Yerleşim yeri seçimlerini doğru yapan, kendisine bağlı kavimleri doğru yönlendiren lider, bir anlamda tabiata hâkim olduğunu gösterdiğinde, halk tarafından kendisine biraz da mistik bir anlam yüklenir. Böylece otorite doğru işler yaptığı müddetçe daha da kuvvetlenir. Bunun yanında bu otorite zorla, kaba kuvvetle elde edilmiş değildir. Fakat boy camialarının idarecileri, ganimetlerin en büyük kısmını, meraların en iyilerini ve bunun dışında da imtiyazların pek çoğunu kendilerini temin ederler. Bununla beraber, bu suretle teşekkül eden hâkimiyet, her nevi aristokrat, hatta despotik manzarasına rağmen dahi, kaba bir cebir sisteminin tahakkuku manasını ifade etmez. Bu iktidar gasbının hakikatte veyahut da işlerin tabiat fevkindeki nizamında kök salan otorite esası vardır ve bu, reisi vazifesini yerine getirmeye ehil kılar, ona bağlı kimselerin gözünde iktidarı kendiliğinden anlaşılır bir hâle getirir¹⁷³. Bunun yanında otorite, vazifesini yerine getirirken başarılı oldukça, her sistemde olduğu gibi bozkır siteminde de, böylece daha güçlü hâle gelir. Halk arasında iktisadi fayda ve adalet yayıldıkça, otoriteye olan bağlılık artar.

¹⁷³ Deer Jozsef, *İstep Kültürü*, s. 33

Çayırlar, bozkır toplumunun yönetici sınıfının kaderini belirleyen en önemli unsur olmasının yanında, elde edilmeleri için büyük mücadeleler verilmiş sahalardır. Çünkü tabiat her yerde aynı biçimde cömert değildir; çayırlar her yerde aynı şekilde verimli değildir. Yine çayırları petrol sahalarına benzetirsek, her petrol yatağının ayna kalitede ve miktarda petrol vermediği gibi, çayırlar her yerde aynı kalitede ve miktarda ota sahip değildir. Bu nedenle özellikle Ordos gibi verimli sahalar için sürekli savaşlar olmuştur. Ordos bozkırı, Sarı Irmağın kıvrım yaptığı yerin güneyidir. Bol yağış alan ve kuzeye nispeten oldukça verimli olan bu alan, hayvancılık için çok önemli bir enerji kaynağıdır. Chün Ch'en Shan-yü zamanında, Ordos'un kesin olarak kaybedilmesi, Hunlar için telafi edilemez sonuçlar doğurmuştur. Daha sonra Gobi Çölü'nün güneyindeki verimli sahaların da kaybedilmesiyle, kuzeye itilen Hunlar, hayvanlarının pek çoğunu kaybetmiştir. Ordos ve Gobi Çölü'nün güney kısımların sahip olmak Hunlar için, özellikle kış aylarında daha büyük önem arz ediyordu. Çölün kuzeyinin soğuk ve verimsiz olduğunu Shan-yü Wu-wei'ye gelen Çin imparatoru Wu-ti'nin elçisinin şu ifadelerinden anlayabiliyoruz: “Neden sadece uzaklara kaçıp, bir kaçak gibi saklanıp çölün kuzeyinde bu soğuk ve değersiz yerde, susuz ve otlaksız yaşıyorsunuz¹⁷⁴” Coğrafi olarak da bilinen bu gerçek Çin elçisi tarafından, bir kez daha dile getirilmiş ve bu metinle, Hunların bu dönemde Gobi Çölü'nün kuzeyinde oldukları bulundukları da teyit edilmiştir. Gobi Çölü'nün kuzeyinde kalmak, Hunlar için felaket demektir. T'ou-man döneminde de çölün kuzeyinde kalan Hunlar, Çin içindeki iç karışıklıkları haber alır almaz güneye inmiş ve verimli çayırları tekrar ele geçirmiştir. T'ou-man ve Mao-tun dönemlerinde Hunların, hızlı bir şekilde birlik olabilmelerinin en önemli sebeplerinden biri de, kaybedilen çayırların tekrar ele geçirilmesinin gerekliliğidir. Ancak bu birlik duygusu, ilerleyen yıllarda buralar tekrar kaybedildiğinde, ne yazık ki sağlanamamıştır.

Hunların Çin'e yaptıkları akınların temel sebebi iktisadi problemlerdir. Bu problemlerin en önemlilerinden biri de otlakların kaybedilmesidir. Akınların önemli bir bölümü, bu çayırların geri alınması için yapılmıştır. Yani Hun-Çin mücadelesinin bir sebebi, bu enerji sahalarını kontrol edebilmektir.

¹⁷⁴ SC, Nienhasuer W, *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 292

2.2.1.2. Dinsel Bir Kült Haline Gelebilen Kaynak: Su

Hayatın kaynağı, canlının yapı taşı olan su, hayvancılık için de, ikame edilemez bir kaynaktır. Tüm canlılar için büyük bir öneme sahip olan su, Hunlar için dinsel bir kült haline gelecek kadar değerliydi. Su olmadan hayat devam edemeyeceğinden, bozkır toplumları suya ilâhi ve mistik bir mana yükleyerek, ona saygıyla bakmış ve onu verene minnetlerini, su kenarlarında kurban keserek göstermişlerdir. Bu su kaynaklarının kenarında kurban kesme ibadeti, bazı yüzeysel araştırmalarda, suya kurban verme; dolayısıyla suya tapınma olarak aktarılmıştır. Günümüzde dahi, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde devam ede gelen bu adet aslında suya kurban verme değil; suyu verene şükür ifadesi taşımaktadır. Çünkü su hayat kaynağıdır ve her yerde aynı miktarda, aynı özelliklere sahip olarak bulunmamaktadır. Bu nedenle, temiz su kaynaklarına sahip bozkır insanı ve hatta günümüz insanı, bu kaynakları kendilerine veren yüce yaratıcıya şükürlerini iletme maksadıyla bu ibadeti yapmaktadırlar. Böylece suyun bereketinin artacağına inanılır. Su kutsaldır ancak yaratıcı değildir.

Orta ve Doğu Asya'nın da her yerinde su kaynakları eşit dağılmamıştır. Bu nedenle sulak alanlar için de Asya kavimleri arasında mücadeleler olmuştur. Esasen daha doğrusu, verimli alanlar zaten aynı zamanda sulak da olduğu için, verimli sahalar için yapılan mücadele de suyun payı büyüktür demek daha doğrudur. Yoksa Hunlar zamanında, sadece su kaynağını ele geçirme amaçlı bir savaşa ya da mücadeleye rastlayamadık. Ancak su, toprak parçalarını verimli hale getirmesi ve insanlar ve hayvanlar için yaşam ve temizlik kaynağı olması bakımından önemliydi ve verimli alanları ele geçiren, su kaynaklarını da kontrol ettiği için, ayrıca bir su mücadelesine gerek kalmıyordu.

Çalışmamızın coğrafya bölümünde, Orta ve Doğu Asya'nın temiz su kaynaklarının esas itibarıyla dağlara bağımlı olduğunu belirttik. Ovaların az, dağların yüksek noktalarının ise bol yağış almaları, dağlar arasında kalan, Türkistan gibi bölgelerin önemini bir kat daha arttırmıştır. Büyük ırmaklar da çoğunlukla, dağlardan inen küçük kollara bağımlıdır. Dağ ırmaklarının taşıdıkları tortuların, eğim azalınca çökmesiyle oluşan alüvyon ovaları olmalarından dolayı, bu ovalar çok verimlidir¹⁷⁵. Dolayısıyla bu çok değerli bölgeleri ele geçiren hem verimli toprakları hem de temiz su kaynaklarını ele geçirmiş oluyordu.

¹⁷⁵ Taaffe Robert N., Coğrafi Ortam, s. 37

Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, kuzey bölgeler, özellikle Gobi Çölü'nün kuzeyi, güneye göre su kaynakları yönünden fakirdir. Ancak bu bölgede su ihtiyacı daha çok, açılan kuyularla giderilirdi. Hunların kuyu açıp açmadığı konusunda net bilgiler yoktur fakat bölgede yapılan araştırmalar bu bölgede çok eski su kuyularının bulunduğu yönünde izler ortaya koymaktadır. Ayrıca bu bölgede, arazinin çok engebeli olmayışı, suyun yüzeye yakın olmasını imkân sağlıyordu. Buralarda kazı yapmak kolaydı ve yüzeye yakın çok sayıda artezyen kuyusu açılabilirdi¹⁷⁶. Hunların su kuyusu açmaları konusunda kesin ifadelerden kaçınmaya çalışıyoruz ancak Hun nüfusunun ve milyonlarca hayvanın su ihtiyacının sadece akarsular ile giderilmesi pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, Hunların su kuyuları açmış olma ihtimali oldukça yüksektir.

Bunun yanında, bozkır kavimlerinin, eğer insan sayısını eşit kabul edersek, ekonomik faaliyetleri için ihtiyaç duyduğu temiz su miktarı, yerleşik tarım toplumuna nazaran daha fazladır. Çünkü tarım alanlarında sulama için kullanılacak suyun çok temiz olması şart değildir. Bununla beraber, hayvanların faydalanacağı sular, en azından tarımsal sulama sularından daha temiz olmalıdır. Çünkü kirlı bir suyun, hayvanları zehirleme ihtimali vardır ve böyle bir durumda çok sayıda hayvan kaybedilebilir. Bu da Hunları, en azından tarım alanlarının sulandığı sudan daha nitelikli su kaynakları bulmaya iten bir en önemli nedendir.

Hayatın kaynağı olan su, haliyle Hunlar için de büyük önem arz etmiş; öyle ki bu önem suya ilahi kudretin bir tecellisi gözüyle bakmayı ve onu kutsal saymayı da beraberinde getirmiştir. Günlük ihtiyaçları karşılamının yanı sıra su, çayırılarla beraber, Hunların temel ekonomik faaliyetleri olan hayvancılığın sağlıklı ve verimli bir şekilde devam etmesi için, en temel kaynaktır demek mümkündür.

2.2.2. Hunlarda Hayvancılık

Shih-chi'nin Hunlar ile ilgili bölümünün ilk satırlarında Hunların beslediği hayvan türleri ile ilgili bilgiler vardır. Hunlar eski zamanlardan beri, kuzeyin zaptolunmaz topraklarında, çiftlik hayvanlarının otlamalarını takip ederek dolaşırlardı. Onların hayvanlarının sayıca fazla olanları, at, sığır ve koyundu. Sayıca daha az olan hayvanları ise develer, katırlar, vahşi atlar ve eşeklerdir¹⁷⁷. Bunların yanında Hunların

¹⁷⁶ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 67

¹⁷⁷ SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 238

farklı türde katırlarının da olduğunu belirtmiştik. Onlar su ve çayır arayışı çerçevesinde hareket ederler¹⁷⁸.

Hunların besledikleri hayvanların hepsi otçul ve iktisadi değeri yüksek olan hayvanlardır. Bu hayvanlardan elde edilen malların da iktisadi değeri yüksektir. Tabii bu yüksek değer, hayvanların ve onlardan elde edilen ürünlerin karşılığında, ticaret yolu ile alınan mallarla ölçülebiliyordu. Bu konuya Hun ticaretini incelediğimiz bölümümüzde değineceğiz.

Hayvan sürülerinin idare eden çoban, hafife alınacak, küçümsenecek bir kimse değildir. Dolayısıyla, büyük hayvan sürülerini idare eden ve onlardan ekonomik değeri olan ürünler elde edilen kavimleri de medeniyetsiz, barbar olarak nitelemek, konunun derinliğini anlayamamaktan ileri gelir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki çobanlık, hayvan beslemekle aynı şey değildir. Tarım yapan insanların da, avcı toplayıcı kavimlerin de hayvan besleme adetleri vardır. Ancak tarım ve avcı toplayıcı kavimlerin hayvan besleme biçimiyle çobanlık faaliyeti tamamen farklıdır. Büyük hayvan sürülerine sahip olan kavimlerin dışındaki kavimler, hayvanları sadece ekonomik faaliyetlerinde bir yardımcı veya besin kaynağı olarak kullanırlar ve bu hayvanların sayısı oldukça sınırlıdır. Fakat bu kavimlerde hayvan besleme tâli derecede olmasına ve hayatın esasını teşkil etmemesine karşılık, çobanların bütün ruhunu ve dünyaya karşı takındıkları tavrı, onların, ehlileştirilen ata, kocabaş hayvanlara ve koyun sürülerine bağlanmasına sebep olan münasebetler tayin etmektedir¹⁷⁹. Çobanlık faaliyeti, temel ekonomik faaliyetleri farklı olan avcı toplayıcı, ziraatçi toplumlardan farklı olarak, toplumun karakteristik özelliklerine, kültürüne daha fazla etki etmektedir.

Bunun yanında avcı toplayıcı kavimler, avladıkları hayvanlara hurafe ile karışık bir korku ile baktıkları ve onu tabiat fevkindeki kuvvetlerin toplandığı bir mahlûk addettikleri halde, çobanın bakımlı sürüsü ile olan münasebetini, tamamen fayda ve mantık prensipleri tayin eder¹⁸⁰. Avcı kavimlerin, avladıkları hayvanlara hurafe, korku karışımı bir his ile saygı duymalarına verilebilecek en güzel örnek, Kızılderililerin avladıkları bizonun başucunda uzun süre dua etmeleridir. Bu totemistik davranış, tamamen insanidir. Burada avcı kavimlerin geri bir medeniyet olduğu iddiasında değiliz. Sadece temel geçim kaynağı, farklı türlerde de olsa, hayvanlar olan kavimler arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmaktayız. Tabii ki Kızılderililerin bu davranışı,

¹⁷⁸ SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 239

¹⁷⁹ Deer Jozsef, *İstep Kültürü*, s. 27

¹⁸⁰ Deer Jozsef, *İstep Kültürü*, s. 27

yaratıcıya şükür veya onların beslenmesi için ruhunu teslim eden hayvana saygı gibi farklı biçimlerde yorumlanabilir. Ancak avcı kavimlerin, avladıkları hayvanlarla aralarında duygusal bir bağ kurdukları gerçektir. Bozkır kavimleri de hayvanlarını severler, onu veren yaratıcıya kurbanlar vererek minnetlerini ifade ederler ancak onların temel prensibi, hayvan sayılarını artırmak ve hayvanlardan en yüksek iktisadi faydayı alabilmektir.

Uçsuz bucaksız ovalardaki dolaşma, bütün azametiyle göze çarpan gök kubbenin gözlenmesi, insanın dikkatini kâinatın yaratılışındaki, inceliğe, mükemmelliğe yöneltir. Biraz da bu nedenle çoban, ilahi kudreti ve tecelliye eslediği hayvanda değil gök kubbede arar ve görür. Hunların ve diğer İslam öncesi Türk toplumlarında ve diğer bozkır milletlerinde, diğer kavimlerden farklı olarak özellikle Ay kültürünün var olması, çobanın geceleri gök kubbeyi inceleyip, ilâhi kudreti müşahade etmesi sonucu ortaya çıkmış olabilir. Tabii yine, yüzeysel bakış açıları sonucu, her gördüğü değişik nesneyi Tanrı olarak addettiği düşünülen Türklerin Ay kültürü de, Ay'a tapma olarak anlamlandırılmıştır. Bu yanlışlıklar ayrıca incelenmelidir. Dikkat çekici bir biçimde, temel ekonomik faaliyeti hayvancılık olan hemen hemen bütün bozkır kavimlerinde, Gök Tanrı dininin genel kabul gören din olması da, bozkır insanının ruh halinin, din seçiminde de büyük etkisi olduğunu gösterir.

Gök kubbe dışında da tabiatın tamamıyla iç içe olan bozkır insanı, yırtıcı hayvanlara da saygıyla bakar. Bozkır insanı baktığı beslediği ayvanların dışında kalan hayvanlarla da ilgilenir, onlara çeşitli anlamlar yükleyerek değer verir. Bozkır toplumlarının sanatlarında ve efsanelerinde mitik manalar ifade eden hayvan motifleri mühim bir yer işgal eder¹⁸¹. Hayvancılık yapan insan tabiatı gözlemler ve kendisine göre çıkarımlarda bulunur. Hun toplumunun büyük kısmı hayvancılıkla uğraştığından, yukarıda bahsettiğimiz sosyal ve kültürel sonuçlar, toplumun tamamını kolayca etkiler ve yayılır. İşte böylece bozkır kültürü şekillenmeye başlar.

İktisadi faaliyetlerin amacı, ortaya, ekonomik değeri olan bir mal veya hizmet çıkarabilmektir. Bu amaçla yapılan faaliyetlere üretim denir. Üretim yapmak, her zaman, her koşulda hep zor olmuştur. Tarım ürünü üretmenin de, sanayi ürünü üretmenin de, hayvansal ürünler üretmenin de kendi içinde zorlukları vardır. Üretimin tamamlanmasıyla ekonomik kazanç sağlanamaz. Yani yapılması gerekenler henüz bitmemiştir. Ürün veya hizmetin tüketiciye ulaştırılması ve tüketilmesi, yani satılması

¹⁸¹ Deer Jozsef, *İstep Kültürü*, s. 28

gerekir. Buradan itibaren pazarlama ve satış faaliyeti başlar. İşte bu noktada, hayvansal ürünlerin pazarlanması ve değerlendirilmesinde, diğer ürün gruplarına zor tarafları ortaya çıkar. Çünkü bu ürünlerin kısa sürede tüketiciye ulaşması ve tüketilmesi gerekir. Aksi takdirde ürünler bozulur ve emek ile sermaye heba olur. Bozkır ekonomisinin en kırılgan noktasını bu durum oluşturur.

İşte bu nedenle bozkır yöneticileri, daha güvensiz, daha istikrarsız bir pozisyondaydı. Çayırlardan gelen zenginlik depolanamıyordu. Hayvanlar mevcut çayır ve sulardan faydalanabilmek için sürekli yayılmalıydı. Ayrıca sürekli itinalı bakım isterlerdi ve sonunda ölürlerd. Yönetici veya varlıklı kişi, büyük miktarda hayvan sahibi olsa bile, bu varlığı bir gecede, bir fırtına, tipi ya da hırsızlık sonucu yok olabilirdi. Bununla beraber, hayvanlar daha istikrarlı ve çok çeşitli ürünlere kolayca ve hızlı bir şekilde çevrilemediğinden ve yönetici faydalı bir şekilde yıllık vergilendirme ile meşgul olamadığından, lider ve toplumu, acil ihtiyaçlarını karşılamak için kuralı bir zorla almaya güvenmek zorunda kalıyordu¹⁸². Hunların sürekli Çin sınırına yağma akınları yapmalarının en önemli sebebi budur. Hunlar en zayıf dönemlerinde bile bu akınlardan vazgeçmemişlerdir.

Bahsettiklerimizin yanında, hayvanların, yani en önemli üretim faktörünün verimliliği ve nihayetinde ölmesi de Hunları sarsabilen bir etkidir. Süt hayvanları, ömürleri boyunca aynı verimle süt vermezler. Veya bir binek hayvanı, örneğin at, hayatının her döneminde aynı güce sahip değildir. Süt veren hayvanların gebelik dönemlerinde süttten kesilmesi önceden kestirilebilir bir durumdur ancak bir hayvanın ani ölümü, önemli bir ekonomik kayıptır. Hunlar soğuk bölgelerde kalmak zorunda kaldıklarında, çok sert kış koşullarına maruz kalmış ve neredeyse milyonlarca hayvanlarını kaybetmişlerdir. Bu ve benzeri durumlar, Hun ekonomisinde ağır yaralar açmıştır. Çünkü kaybedilen hayvanların yerine konması, hele de ordu zayıfsa ve yağma yapamıyor, ganimet toplayamıyorsa, uzun yıllar almaktadır.

Bozkır ekonomisinin bu durumunu yerleşik tarım toplumunun iktisadi düzeni ile karşılaştırdığımızda, tarım toplumunun daha dengeli olduğunu görmekteyiz. Tarım toplumunun en önemli üretim faktörü topraktır. Toprak, Hunların çiftlik hayvanları gibi ölmez. Verimi, inişli çıkışlı bir seyir izleyebilir ancak iklim, yağış durumu, tohumların yapısı gibi tarım toplumunun diğer değişkenlerine bağlı olarak, alınacak hasatla ilgili

¹⁸² Barfield Thomas J. The Hsiung-nu Confederacy: Organization and Foreign Policy, *The Journal Of Asian Studies*, Vol: 41, No:1, November 1981, s. 45-61

önceden tahmin yapılabilir. Toprağın ürün vermemesi olağan üstü şartlar haricinde, çiftçinin inisiyatifine bağlıdır. Çiftçi sadece toprağını nadasa bıraktığı yıl ürün alamaz ve bu durum önceden planlandığı için, bir sorun teşkil etmez. Ayrıca nadas, gelecek yıllarda, topraktan daha iyi verim alabilmek için yapılan bir uygulamadır. Yani getirisi vardır. Tarım toplumlarının, üretim alanında hayvancılık yapan kavimlerden en büyük farkı, ürettiği ürünlerin depolanabilmesidir. Tarım ürünleri, işlenmezlerse, ham halleriyle, uygun depolama şartlarında, uzun yıllar depolanabilir. Hayvansal ürünlerde, bu mümkün değildir. Kaldı ki Hunlar, hareketli yapıları nedeniyle, ürettikleri tarım ürünleri için bile büyük depolar yapamamışlardır. Hunlarda tahıl deposu yoktur denemez ancak büyük depolar başıboş bırakılamadığından her zaman korunmaya muhtaçtı. Bu da sürekli aynı yerde bulunmak demek oluyordu ve tabii ki büyük tahıl depoları kurmak Hunların yapısına uymuyordu.

Bunlardan başka Çin'in ürettiği tarım ürünlerinden daha değerli bir ürünü vardı: İpek. Çinliler, ticaret bölümümüzde önemine değineceğimiz gibi ipek karşılığında istedikleri hemen her şeyi alabilmişlerdir. İpek, bir anlamda, uluslar arası ticarete Çin'in parası gibiydi. Böylece tarım sektörünü destekleyen, orada oluşabilecek zararları karşılayabilen bir yapısı vardı.

Hayvancılık Hunların en temel faaliyetidir. Hayvancılık da kendi içinde hayvan türlerine göre farklılık gösterir. Şimdi ayrı ayrı özellikleri ve önemleri üzerinde duracağımız hayvanlar arasında bulunan at da tıpkı Çin'in ipeği gibi, Hunlara has ve çok değerli bir üründü.

2.2.2.1. Büyükbaş Hayvanlar

2.2.2.1.1. At

At yaradılışı itibariyle, diğer hayvanlara fazla benzemeyen bir hayvandır. Fizik olarak az da olsa ata benzeyen eşek, katır gibi hayvanlar olsa da, bu hayvanlar hiçbir zaman atın yerini tutamamışlardır. Daha çok dayanıklılığı sebebiyle ticaret kervanlarında tercih edilen deve, hiçbir zaman bir at kadar hızlı ve güçlü olamaz. At, dayanıklılık konusunda deveyle boy ölçüşebilir ancak atın diğer özelliklerinin hiç biri devede bulunmaz. Benzer şekilde, atın bir melez türü olan katır çok güçlüdür. Özellikle sarp arazilerde yük taşımacılığı için kullanılır. Ancak bir at kadar hızlı olamaz. At, en az katır kadar güçlüdür, bunun yanında daha hızlı ve daha dayanıklıdır. Kısacası at, ticari

ve askeri faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli pek çok özelliği, bünyesinde barındıran bir hayvandır.

At, bütün özellikleriyle gerçekten özel bir hayvandır. Atın apayrı bir hayvan olduğunun en önemli göstergelerinden biri İslam dininin kutsal kitabı, Kur'an-Kerim'de, kendisinden övgüyle bahsedilmesi ve atların üzerine Allah (C.C.)'ın and içmesi, yemin etmesidir. Âdiyât Suresi 1-6. ayetlerde, Soluk soluğa süratle koşan, koşarken ayaklarını vurarak ateş çıkaran, sabah erkenden baskın yapan, orada tozu dumana katan ve düşman topluluğunun ortasına dalan atlara andolsun ki, insan gerçekten rabbine karşı pek nankördür¹⁸³. Kur'an- Kerim'de pek çok yerde andolsun ki, ifadesi geçer. Ancak bu ifadelerle yemin eden Yüce Allah'ın, kutsal kitabında, başka bir hayvan üzerine and içtiği görülmemektedir. Bu yönüyle atın, bütün özelliklerine ilaveten, Allah katında kutsiyete de sahip olduğu açıkça ifade edilmiştir. Elbette bütün canlılar kutsaldır ve ilahi kudretin bir tecellisidir ancak at, sadakatten, güce kadar pek çok farklı özelliğe sahip olduğu için, kutsal metinlerde yer almış ve daha da önemlisi Yüce Allah'ın üzerine yemin ettiği bir hayvan olmuştur. Yukarıda verdiğimiz ayetlerin ana fikri, vermek istediği mesaj, genel olarak insan türünün, zaman zaman kendisini yaratana, verdiği nimetler için şükür etmemesi, O'nun varlığını akıldan çıkarması veya O'nu hiç tanımaması ve varlığın kabul etmemesidir. Burada, en başta savaşların en önemli unsuru olması ve insana faydalı olan diğer özellikleri sebebiyle atların üzerine yemin edilmektedir. Yeminin amacı, böylesine yararları bulunan ve insanların en çok sevdiği mallardan olan atları, onlara bağışlayanın Allah olduğuna işaret etmek ve sonraki ayetlerdeki mesajlara dikkat çekmektir¹⁸⁴. Âdiyât, koşan atlar anlamına gelmektedir ve atların, Kur'an-ı Kerim gibi bir kutsal metinde, bir sureye isim vermeleri, onların diğer hayvanlardan daha fazla özelliğe sahip olduğunu ve insan için çok faydalı ve değerli olduğunu gösterir. Tabii ki bu düşüncemiz, İslam dinine inananlara ve Kur'an-ı Kerim'i bir kutsal kitap olarak kabul edenlere yöneliktir.

İnsanlığın gelişimi için önemli bir araç olan atın ilk olarak kimler tarafından evcilleştirildiği hep tartışılan bir konu olmuştur. Bu konuda bilim adamları sanki bir yarış içinde gibidir. Avrupalı bilim adamları atı ilk evcilleştirenlerin Avrupalılar olduğunu, Çinliler atı ilk evcilleştirenlerin, kendi ataları olduğunu, Türk tarihçiler ise atı

¹⁸³ Âdiyât Suresi 1-6. Ayetler, Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2006, s. 599

¹⁸⁴ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu-Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2008, s. 672

ilk olarak Orta Asya Türklerinin evcilleştirdiğini iddia etmişlerdir. Ancak evcilleştirme konusunda tartışmalar olsa da atı en iyi kullananların Türk ve Moğol kavimleri olduğu aşikârdır. Kuzey Amerika’da yapılan kazı çalışmalarıyla, 35 milyon yıl öncesine kadar giden ve günümüzdeki atlara benzeyen hayvan fosilleri bulunmuştur. Fosilleri bulunan hayvanın dişleri, otla benzeyen atın dişlerine oldukça benzemektedir¹⁸⁵. Bu tarihte Dünya’da milyonlarca otlayan ata yetecek kadar çayır yoktu. Bu nedenle otlayan atların gelişimi, Avrasya ve Kuzey Amerika’daki geniş düzlüklerde ve bozkırlarda görülen çevresel değişime ayak uydurarak ilerlemiştir¹⁸⁶. Bu değişim, bu sahalarda çayırların artmasıdır. Bu sayede hem at sayıları çoğalmış hem de at türü çeşitliliği artmıştır. Stanley J. Olsen, atıf yaptığımız makalesinde, ilk atların Kuzey Amerika’da bulunduğunu ve Bering Boğazı’ndan Asya geçtiklerini ileri sürer. Bu görüş doğru olabilir ancak bunun aksi yönde bir görüş ileri sürmek de kolaydır. Bu atlar Asya’dan da aynı yolla Kuzey Amerika’ya gitmiş olabilirler. Bu tip detayların ispatı pek mümkün değildir. Bugünkü Moğolistan’da, yani Hun topraklarında çok sayıda midilli benzeri at fosili bulunduğu bilgisi de yine Olsen’in makalesinde mevcuttur. At bir şekilde Dünya’nın herhangi bir bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bunun neresi olduğunun çok önemi yoktur. Ancak yüksek sayıda at nüfusu, ancak geniş çayırların bulunduğu bozkırlarda yaşayabilir. Hun coğrafyası da atların yaşaması için Dünya’da bulunan en uygun yerlerden biridir. Atın evcilleştirilmesi konusunda, pek çok tarihçi, antropolog ve arkeolog, atın insanlar tarafından ilk olarak Doğu ve Kuzeydoğu Asya’da kullanıldığı konusunda hemfikirdirler. Zaman konusunda da insanların M.Ö. 2000’den çok daha önce ata bindikleri düşünülmektedir¹⁸⁷.

Bunun yanında çobanlık yapan konargöçer kavimlerin mutlaka ama mutlaka ata binmeleri ve atı iyi kullanmaları gerekir. Çobanlığın ortaya çıkışı kesin olarak tarihlenememektedir. M.Ö. 3000’den önce çoban yaşamı sürdürenlerin sayısı olasılıkla pek fazla değildi. Bu tarihten çok sonra bile bozkırda çobanlık yaşamına tam bir uyum görülmez. Örneğin at sırtına binmek gibi basit teknikler, belki eyer üzerinde yaşam, ürkmeden insanların sırtına binmesine izin verecek türden atların yetiştirilmesine ve ilk girişimlerinde, hayvanın kendisini sırtından fırlatmasıyla yere hoş olmayan bir düşüş yapsa bile denemelerini sürdüren kişileri gerektirdiği için, M.Ö. 900’den sonraya kadar

¹⁸⁵ Olsen Stanley J., *The Horse In Ancient China and Its Cultural Influence In Some Other Areas, Proceedings Of The Academy Of Natural Sciences Philadelphia, Vol: 140, No: 2, 1988, s. 151-189*

¹⁸⁶ Olsen Stanley J., *The Horse In Ancient China and Its Cultural Influence In Some Other Areas, s. 153*

¹⁸⁷ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004, s. 93

yaygınlaşamadı¹⁸⁸. Atın evcilleştirilmesi süreci düşünüldüğünde bu görüşlere katılmaktayız ancak burada McNeill'in çobanlığın ortaya çıkışı ve atın bu kavimler tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaya başlangıcı olarak verdiği tarihler arasında 2100 yıl gibi çok uzun bir süre vardır. Atın tam olarak kullanımının öğrenilmesinin bu derece uzun süreceğini düşünmemektediriz. Çünkü bir bozkır kavimi, göçlerde, hayvan sürülerini kontrolde ata çok ihtiyaç duyar. Bu nedenle M.Ö. 900, bu tür faaliyetlerin başlaması için çok ileri bir tarihtir. İddialı bir şekilde at şu tarihte, şu kavim tarafından evcilleştirilmiştir demekten kaçınmak en doğrusudur. Fakat göç ve ekonomik faaliyetler bir yana, çalışmamızın birinci bölümünde Jung ve Ti adı verilen kavimlerin, M.Ö. 14. yüzyılda kuzey bozkırlarından gelerek Kral Tan-fu' ya saldırdıklarını gördük¹⁸⁹. Bu saldırı kaynaklarda açık bir biçimde anlatılan, iyi organize olmuş bir saldırdır. Öyle ki kral yenilmiş ve kaçmıştır. Biz bu tarihte kuzeyli bozkır topluluklarının ki bu kavimlerin Hunlar ile Moğollar olduğunu da gördük, sistemli ordulara sahip olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Her zaman ordularında atlı süvarilere sahip olan bozkır kavimlerinin bu savaşta da at kullandıkları şüphe götürmez bir gerçektir. Çünkü hızla gelmiş, savaşı kazanmış, Çin topraklarını yağmalamış ve geri dönmüşlerdir. Ti'lerin kim olduklarını da yine birinci bölümde tartıştık. Böylece Ti ordusunun, ilerleyen yıllarda daha net bir biçimde görebildiğimiz Türk ordusundan başkası olmadığı açıktır. Shih-chi 110'da ve Han-shu'da, ilerleyen yıllarda kuzeyli Jung ve Ti'ler ile yapılan savaşlardan uzun uzun bahsetmektedir. Bu nedenlerle bozkır kavimlerinin M.Ö. 900'den önce atlara tam olarak hükmetmediği düşüncesi pek doğru görülememektedir. Ancak bu yanlışlık dâhi McNeill'in eserinin başarısına gölge düşürememektedir.

Türklerde at ve atın kullanımı ile ilgili en fazla ve isabetli çalışmayı Prof. Eberhard'ın yaptığını düşünmekteyiz. Ülkü Dergisi Ekim 1940 sayısında yayınladığı Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat ve yine Ülkü Dergisi'nin, Mayıs 1940 sayısında yayınladığı Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor adlı makaleleri Türklerde atın ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda değerli bilgiler içermektedir. Eberhard¹⁹⁰, at cinsleri konulu makalesinde, Çin kaynaklarının atı ilk ehlileştirenlerin kim olduğu sorusuna net bir cevap vermediğini belirtir ancak Eberhard da, yukarıda belirttiğimiz nedenler ve

¹⁸⁸ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s.50

¹⁸⁹ Bakınız: SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 243

¹⁹⁰ Wolfram Eberhard'ın at ile ilgili makaleleri ve görüşleri hakkında bakınız: Murat Öztürk, *Türk Tarihçiliğine Katkıları Yönüyle Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989)*, s. 63-65, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009

bilgilerden hareketle, Türklerin Çinlilerden önce at kullanmaya başladıklarını söylemenin mümkün olabileceğini belirtir. Bunun yanında Türklerde at yarışlarının yapıldığını da görüyoruz. Bu yarışlar daha çok dini mahiyettedir. Batı kavimlerinde at yarışları daha dini bir anlam taşıdığı sıralarda, Çin’de kibar bir spor halini almıştır¹⁹¹. Sonuç olarak biz atın ilk olarak Orta ve Doğu Asya’daki bozkır kavimleri tarafından evcilleştirildiğini iddia etmiyoruz. Çünkü tarihini çok iyi bilmediğimiz, belki de yok olup gitmiş bir kavim atı onlardan daha önce evcilleştirmiş olabilir. Bu konuda kesin ifadelerden kaçınmak gerekir. Atın kimler tarafından ne kadar etkili kullanıldığı konusunu, evcilleştirmeden daha önemli bulmaktayız. Türklerin ve Moğolların atı çok etkin bir biçimde kullandıkları görülmektedir. Özellikle konumuz olan Hunlar attan çok yönlü olarak faydalanmışlardır.

At özellikle sanayi devriminden önce, binlerce yıl boyunca insanın en önemli ulaşım aracı olmuştur. Sanayi devrimiyle buhar makinesinin bulunması ve ulaşımında makineleşmenin başlamasıyla at, bu önemini bir nebze de olsun yitirmiştir. Ancak uzun yıllar tarihte, belirleyici rol oynamıştır. Makineleşme başlamadan evvel, binlerce yıl boyunca, çok sayıda kullanışlı ata sahip olan ve bu atları, özellikle yeni yurtları keşfetmek ve oralarda fetihler yapmak için kullanan toplumlar, tarihe yön veren toplumlar olmuştur. Bir Kazak yazar, biz atlarımızı yedik, olduğumuz yerde kaldık, Oğuzlar ise atlarına binip uzak diyarları fethettiler, diyerek bu cümlesiyle çok sayıda atı olan ve bu atları iyi kullanan toplulukların diğerlerinden nasıl farklılaştığını, nasıl fetheden ve tarihe yön veren devletler haline geldiklerini çok güzel özetlemiştir. Sanayi devrimi öncesinde büyük fetihler yapan devletlerin hepsi iyi atlara ve bu atları iyi kullanan süvarilere sahip devletlerdir. Çin ne kadar güçlenirse güçlensin hiçbir zaman büyük fetihler yapan, sürekli sınırlarını genişleten bir devlet olamamıştır. Nitekim birinci bölümde güçlü ve dirayetli Han İmparatoru Wu-ti’nin askeri faaliyetlerinden bahsettik ve bu dönemdeki ciddi güçlenmeye rağmen Wu-ti, savunma duvarları ve gözetleme kuleleri yaptırmaya devam etmiştir. Han Devleti, en güçlü çağında bile, yine çoğunlukla savunmada kalmıştır. Hun topraklarına yapılan birkaç taarruzda ise istenen sonuç bir türlü alınamamıştır. Çünkü çoğunluğu yaya askerlerden oluşan Çin ordusu için bu mesafe çok uzundu ve bu yolculuklar orduyu yıpratmakla beraber, ikmal ve iase probleminin süvari ağırlıklı bir orduya göre daha fazla hissedilmesini sebep oluyordu.

¹⁹¹ Eberhard Wolfram, Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor, (Çev. Nimet Uluğtuğ) *Ülkü Dergisi*, Mayıs 1940, s. 209-215

At ve süvari problemi nedeniyle Çin, hiçbir zaman uzak ülkeleri kesin olarak fethedememiştir. İşte bu nedenlerle imparator Wu-ti efsanevi kan terleyen atları alabilmek için, Fergana'ya sefer düzenlemiştir. Çinlilerin Fergana'ya yaptıkları bu sefer asla gösteriş veya debdebe uğruna yapılmış bir sefer niteliği taşımıyordu. Çin sık sık sınırlarına dayanan küçük atların üzerine binmiş muhteşem Hun okçularına karşı mücadele etmekte büyük zahmet çekiyordu. Aynı atların üzerine binen ve o kadar iyi süvari olmayan ve sayıca da az olan Çinliler, düşmanlarına nazaran daha zayıf kalabiliyorlardı. Hâlbuki komşu Soğdak ülkesinde olduğu gibi, Fergana'da da daha iri bir at türü bulunuyordu. Çinliler süvari kuvvetlerinin bir kısmını bu atlara bindirerek Hun atlılarına üstün gelebilecekleri düşüncesine kapılmışlardır. Bu amaçla Fergana'ya sefer düzenlemişlerdir¹⁹². Fergana seferinden 3000 atla dönmüş ancak bu kazanç Çin ordusunda istenen değişimi yaratamamıştır. Çünkü Hunların at sayısı çok daha fazla idi ve Hun süvarileri Çinli meslektaşlarına göre çok daha maharetlilerdi. İşte atın sayıca çokluğu ve ustaca kullanımı, Hun ve Çin ordularının, yani; büyük fetihler yapabilen, tarihi dönemler boyunca rahatlıkla yurt, coğrafya değiştirebilen toplumlar ile binlerce yıl aynı coğrafyada yaşayan ve süvari ağırlıklı ordular karşısında fazla şanslı olmayan, piyade ağırlıklı orduya sahip toplumlar arasındaki farklılaşmasının önemli sebeplerinden biridir. Bu farklılaşma nedeniyle imparator Wu-ti, Fergana'nın kan terleyen atlarının peşine düşmüştür.

Atın becerikli süvariler tarafından kullanılarak, binicisiyle beraber önemli bir savaş haline gelmesini süvari devrimi olarak adlandıırırsak, mübalağa etmiş olmayız. Çünkü askeri eylem sırasında ata binmiş bir okçunun ok atabilmesi için, her iki elinin de serbest olması zorunludur. Atın hareketinde beklenmeyen herhangi bir değişme, biniciyi, atın sırtından düşmanın ayağının altına düşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. Savaş arabalarında bu sorun, arabayı sürme işi bir adama, ok atma işi bir başka adama verilerek çözüldü. Süvari, bu iki işi de tek başına yapmak zorundaydı. Bu iki kişi arasında bir işbölümü değil, gövdenin atı denetleyen belden aşağısıyla, okla yayı kullanan belden yukarısı arasında yapılan bir işbölümünü gerektirdi. Bu koşullarda, ancak hem binicinin hem de atın uzun bir alışkanlık edinme döneminden geçmeleriyle ata binmeyi tehlikesiz kılacak güvenilir bir eşgüdüm sağlanabilirdi¹⁹³. İşte bu

¹⁹² Grousset Renè, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. Dr. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, 6. Basım İstanbul 2010, s. 64 (90 numaralı dipnot)

¹⁹³ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s. 93

nedenlerle, atın ilk evcilleştirilmesi ile süvariler tarafından etkin bir biçimde kullanılması arasında uzun yıllar olmasına şaşırmmamak gerekir. Hun süvarilerinin farkı işte bu şekilde ortaya çıkmıştır. Atlı arabalara, diğer medeniyetlere göre ordularında daha fazla yer veren Çin ordusunda iki kişinin yaptığı işi, Hun ordusunda bir kişi yapmaktadır. Ayrıca arkasında bir arabayı ve arabanın üzerindeki iki kişiyi çekmek zorunda kalan at ile üzerinde sadece bir okçu taşıyan bir atın hızı, haliyle aynı olmayacaktır. Çinliler bazı savaş arabalarına çift at koşmuş olsalar bile, tek süvarinin hızına asla yetişememişlerdir. Ayrıca bu sistemde de bir Çin süvarisi iki at kullanırken, Hun süvarisi tek at kullanıyordu. Kısacası süvari sistemi arabalı sisteme göre çok daha verimli ve dolayısıyla çok daha etkili bir sistemdir. İşte öncelikle piyade ve piyadelerden sonra çok sayıda savaş arabasına¹⁹⁴ sahip olan Çin ordusu ile Hun ordusu arasındaki fark, atın kullanımına dayanmaktadır.

Ellerinde yaylarıyla at sırtına binen tüm bozkır kavimleri üyeleri, ne kadar iyi örgütlenmiş ve disiplinli olurlarsa olsunlar hiçbir piyade ordusunun ulaşamayacağı bir hareketliliğe ve vurucu güce sahip oldular. Bozkırlardan yapılan vur kaç akınları, kervanlara saldırılar ve köyleri yakmalar, tehlikesiz ve kolay duruma geldi. Bu tür akınlara gene, ancak aynı derecede hareketli, disiplinli ya da daha kalabalık bir süvari gücü durdurabilirdi. Yeterince otlak bulunmadığı için, anayurtları at yetiştirmeye elverişli olmayan Asurlular, Anadolu'da bunu sağlayamadılar. Bu nedenle at, yöneticilerin ve soyluların sahip olmakla onur duydukları, ama sıradan Asurluların edinemeyecekleri kadar az bir hayvan olarak kaldı¹⁹⁵. McNeill'in eserinde, M.Ö. 1700-500 Arasında Ortadoğu'da Kozmopolitlik adlı bölümünde yaptığı bu değerlendirme, aynen Hun çağındaki Çin için de geçerlidir. İlginçtir ki, yerleşik Asurlular, at besleyen İskitler ve Kimmerler'in öncülüğündeki ittifak ile yıkılmışlardır.

Tarım toplumu olması sebebiyle, tıpkı Asurlular gibi, yeteri kadar otlak sahibi olamayan Çin, Hunlar gibi milyonlarca ata sahip olamamıştır. Burada koskoca Çin'in topraklarında at besleyecek çayır mı yoktu gibi bir soru akla gelebilir. Ancak Çin her zaman geniş sınırlara sahip olamamıştır. Tarih boyunca Çin'in büyüklüğü çok değişmiştir; bu devlet bazen bütün Türkistan ve Moğolistan'ı ihtiva etmiş, bazen de Sarı

¹⁹⁴ Çin ordusunda savaş arabasının kullanımı, Hunlarla mücadelelerin başladığı yıllardan daha eskiye gitmektedir. Hun çağında Çin, savaş arabalarının sayısını nispeten azaltsa da bu aracın kullanımı yıllar boyu azalarak da olsa devam etmiştir.

¹⁹⁵ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s. 95

Irmak bölgesinde ufak bir devlet olmuştur¹⁹⁶. Bunun yanında bir tarım toplumu olan Çin, Hunlardan çayır olarak aldıkları bölgeleri hemen tarım arazisi haline getirerek, oraya tımarlar yerleştiriyor ve böylece sınırlarını Hunlara karşı korumaya çalışıyordu. Yani Hunlar için çayır olan bir bölge, Çin için ziraat sahasıydı.

Kaldı ki, at yetiştiriciliği Çin'in yaşam şekline çok daha farklı bir sisteme ihtiyaç duyar. Buna ilerleyen satırlarda değineceğiz. İşte az sayıda ata sahip olan ve bu atlar da aynen Asurlular'daki gibi yönetici ve soyluların elinde bir gösteriş aracı olmaktan öteye gidemediğinden Çin, sürekli ata ihtiyaç duymuş ve bu noktada Hunlara bağımlı hale gelmiştir. Bu duruma ve at ticaretine, ticaret bölümümüzde değineceğiz. Wu-ti döneminde, farklı bölgelerden at getirilmesi ile oluşturulan süvari orduları ve alınan savunma tedbirleri, Hunları Çin'den uzaklaştırmada bir derece de etkili olmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki, Hunların güçsüzleşmelerinin temel sebebi, Çin'in askeri başarısı değil; özellikle Çin etkisi ile Hunların, idari sistemlerinde yaşadıkları sıkıntılar ve kıtlık problemidir. Çin ordusu Hunları yok edememiş, sadece kendi sınırlarından uzaklaştırabilmiştir.

Bunun yanında ordu ile başlayan bu farklılaşmanın, kültürün tamamı üzerinde de etkili olarak, bozkır toplumları ile tarım toplumları arasındaki ayrışmayı da etkilediği görülmektedir. Orta ve Doğu Asya tarihinde en çok tartışılan, üzerinde fikir yürütülen konulardan biri, Çin ile bozkır topluluklarının yakın sayılabilecek coğrafyalarda, biri birinden nasıl bu kadar farklılaştığıdır. Bu farklılığın elbette pek çok nedeni vardır ancak tarihin bu fevkalade önemli aşaması, savaş arabaları ve atlı yük arabalarına koşulmak için ahırda beslenen atlar ile; savaş, göç ve gıda üretimi (at eti ve kısırak sütü) amacıyla çayırlarda beslenen atların kullanımındaki teknik farklılığı akla getirmektedir. Başka bir deyişle, koşulan atlar ile binilen atlar arasındaki farktır akla gelen¹⁹⁷. Burada at, Hunların hayatının, kültürünün tam merkez noktasındadır. İktisadi faaliyetlerin pek çoğu ata bağımlıdır ve aynı zamanda at, ticari ve stratejik değeri olan bir maldır. Bu nedenle sayıca fazla olması icap etmiştir. Çayır atları, samanları ve arpaları önlerine getirilen ahır atlarından daha hafif, daha kolay işler yapıyor olabilirler. O nedenle, öncelikli olarak geniş çayırlara ihtiyaç duyulmasına sebep olan ve insanların çiftlik hayvanları ile bu geniş çayırlar arasında gidip gelmelerini mümkün hale getirecek bir

¹⁹⁶ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 1

¹⁹⁷ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 58

sosyal düzeni gerektiren bozkır sistemi içerisinde, çok yüksek sayıda ata ihtiyaç duyulmaktadır¹⁹⁸.

Hunların çok sayıda, hatta milyonlarca ata sahip olduklarını biliyoruz. Shan-yü Ch'ieh-t'e-hou döneminde (M.Ö. 101-M.Ö. 96), Çin imparatoru Wu-ti'nin Hunlara karşı büyük bir ordu hazırlarken, Hun ülkesine Su-wu adlı bir elçi göndermiştir. Elçinin amacı, savaşımadan Hunları Çin'e bağlamaktır. Su-wu ile daha önceden Hunlara iltica etmiş ve Hun ordusunda da Çin'de olduğu gibi general olan, Wei-lü arasındaki görüşmede, Wei-lü'nün konuşmasında Hunların sahip olduğu at sayısının çokluğu ile ilgili ifadeler vardır. Bu konuşmada Wei-lü; Ey Su-wu! Ben daha önce Çin'e hizmet etmiştim. Ondan sonra da Hunlara döndüm. Bundan sonra burada çok iyi ağırlandım. Lütuf gördüm. Bana bey ünvanı verildi. Ayrıca birkaç on bin köle, bir dağ dolusu at ve diğer başka hayvanlar verildi. Bunun için ben şu anda çok zengin ve rahatım. Su-wu sen bugün teslim olursan yarın sen de böyle olursun. Yoksa cesedin çayırlara boşu boşuna gübre olur. Ayrıca kim senin ne olduğunu bilecek?¹⁹⁹, demiştir. Bu konuşma kısa olsa da, çok değerli bilgiler içermektedir. Öncelikle, Hunlara iltica eden bir generale, Çin'deki mevkisinin aynen verildiğini görüyoruz. Bunun yanında kendisine çok sayıda at ve diğer hayvanlardan verilmiştir. Ağırlıklı olarak ekonomisi hayvancılığa dayanan Hun toplumunda çok sayıda hayvan; özellikle at sahibi olmak, haliyle zenginliğin, varlıklı olmanın bir göstergesidir. General bu sayede çok zengin olduğunu belirtmiştir. Çin'de Hunlardaki kadar fazla sayıda at olmamasının üzerine, dağ dolusu at gibi mübalağalı bir ifade ekleyen generalin, Su-wu'yu etkilemeye çalıştığını sezinlemekteyiz. Ancak ne olursa olsun, bu ifadeden generalin çok fazla sayıda atı olduğu anlaşılmaktadır. Abartılı bir ifade kullanılmış olsa da, sonuçta üç beş ata sahip biri de, bu şekilde sayı belirtmez. Bu ifadelerden Hunlarda, bir generalin şahsına, birkaç bin at verilebildiği görülmektedir. Böylece at sayısının fazlalığı biraz daha iyi anlaşılabilir. Hunların en çok kullandığı at cinsi ise, midilliye benzer bir türdü. Omuzbaşı yüksekliği 1.30 metre, ağırlığı erkeklerde üç yüz elli kilo, dişilerde üç yüz kilo civarındadır. Kanaatkâr, dayanıklı, sağlam yapılı bu hayvan her yerde ve her durumda her şeyle beslenebilirdi, hatta kar altında bile yemek için ot bulabilir, dağa kolay tırmanır, gerekli olduğunda günde 100 kilometre yol alabilirdi²⁰⁰. Bu tür,

¹⁹⁸ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 58

¹⁹⁹ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 97

²⁰⁰ Roux Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 48-49

Hunların en fazla sayıda sahip olduğu türdü. Hunlar melezlemeyi iyi bilirlerdi ve melezleme yoluyla elde ettikleri başka türde atları da vardı.

Hunların çok sayıda, belki milyonlarca ata sahip olduğu bilgisini aklımızda tutarak, atın insan kontrolü altında doğal yaşam koşullarını göz önüne getirdiğimizde, Hunların çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmalarının sebeplerini daha iyi anlamak mümkündür. Bugün iyi cins atlar, hara denilen çok geniş, yeşil alanlarda yetiştirilmektedir. Hunların sahip oldukları atları beslemek için çok geniş alanlara ihtiyaç duyması da normaldir. Bu nedenle Hunların yayılmacı bir politika izlemesinin önemli sebeplerinden biri de atları için uygun yaşam alanları bulabilmektir. At besleyen kavimlerin, diğer kavimlere göre daha uzun bir göç yolu vardır. Böylece daha fazla kavimle, daha yoğun ilişkiler kurabilmişlerdir. Sonuç olarak konargöçerler, daha deneyimli ordulara ve diploması yönetimlerine sahip olmuşlardır. Bu da devletin oluşumunda daha sağlam, güvenilir bir yapının oluşmasına katkı sağlamıştır²⁰¹. Hunlar kendi dönemlerinin en aktif toplumu olmuşlardır. Moğollarla, Çin ile, batıdaki irili ufaklı devletlerle sürekli ilişkileri olmuştur. Çin'i en çok rahatsız eden devlet Asya Hun Devleti'dir. Çin her zaman Hunları kendileri için tehdit olarak görmüştür. Hunların ani akınlarının baş kahramanı hızlı atlarıdır. Özellikle yağma akınlarında, Çin ordusu gelene kadar Hunlar çoktan gitmiş oluyorlardı. Hunlar atları sayesinde uzak bölgelerle ilişki kurabilmiş hem de diğer devletlere karşı hızlı ve başarılı akınlar düzenlemişlerdir.

Atın, başta Hunlar olmak üzere, bozkır toplumları için üç nokta da çok büyük önemi vardır. Bunlardan birincisi bilindiği gibi, atın orduda kullanılması sebebiyle bir anlamda savaş aracı olmasıdır. Hun atlarının hızını ve dayanıklılığını, Çin kaynakları sıkça anlatır. Kaynaklarda, kaçan Hunlara Çinlilerin yetişemediğinden pek çok kez bahsolunur. Atın ikinci önemli işlevi, binek hayvanı olarak, hayvan sürülerinin kontrolü ve özellikle göçlerde, yük taşıma amacıyla kullanılmasıdır. Atın üçüncü işlevi, belki birinci özelliğine bağlı olarak gelişmiştir. Bu da atın ticari bir mal olarak değer görmesidir. Çinliler at yetiştirmedeğinden, atın değeri çok yüksekti. Atın ticari değerine ve önemine, ticaret ile ilgili bölümümüzde ayrıca değineceğiz. Bunların dışında atın etinden ve kıymız yapımı için sütünden de faydalanılmıştır.

Hunlar atın tüm bu özelliklerinden çok iyi faydalanmışlardır. Öncelikle nitelikli ve çok sayıda at üreterek, bu faaliyette bölgede, bir anlamda, tekel oluşturmuşlardır.

²⁰¹ Cosmo Nicola Di, *Ancient China and Its Enemies The Rise Of Nomadic Power In East Asian History*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2002, s. 167

Atlarının ve binicilerinin²⁰² üstün özellikleri sayesinde komşularından farklılaşmış ve onların üzerinde askeri, ekonomik ve dolayısıyla siyasi alanda üstünlük kurmuşlardır. At, askeri bir araç olarak hem askeri yönden hem de bu özelliği ile ticari yönden değerli olmuştur. Hunlar Çin'e ne kadar at vereceklerine kendilerine karar verdiklerinden, Çin ordusunun süvari sayısının da tahmin edebilirlerdi. Çobanlık ve göç faaliyetlerindeki önemi de eklenince at, Hun kültürünün merkezinde yer almıştır.

2.2.2.1.2. Sığır

Bozkır hayvancılığının at ile koyundan sonra en önemli üyesi sığırdır. Sığır besleyen aileler koyun ya da başka bir hayvan beslemezler. Sığır koyundan çok daha fazla ota ve suya ihtiyaç duyar. Bu nedenle sulu çayırlar bu hayvanlar için daha uygundur. Büyükbaş hayvanlar aldıkları ot ve suyun karşılığını fazlasıyla verirler. Diğer hayvan türlerine göre, tükettikleri ot ve su miktarına oranla en fazla et ve sütü sığır verir²⁰³. Bu nedenle verimlilikleri yüksektir. Yüksek nüfusu beslemek için en ideal hayvandır. Özellikle Hunların hızlı büyüdükleri dönemde sığırın önemi daha da artmıştır.

Shih-ci'de T'ang ve Yü dönemlerinde, Jung Dağı bölgesinde Hunların at koyun ve sığır besledikleri bilgisinin bulunduğunu biliyoruz. Çok eski, pek net olmayan mitolojik dönemlere kadar bu bilgi bizlere en azından Hunların çok eski dönemlerden beri sığır beslediklerini gösterir. Ancak Orta ve Doğu Asya'da en fazla büyükbaş hayvan besleyen kavim Moğollardır. Koyunculüğün lideri Hunlar ise büyükbaş hayvancılığın lideri de Moğollardır. Moğollar da Hunlar gibi, hatta Hunlardan daha az ziraat yapmışlardır. Bu faaliyette öküz kullanılmıştır. Ancak Hun tarımında öküz kullanıldığına dair bir kayıt veya kalıntı yoktur.

Koyuna göre uzun mesafeleri daha rahat kat edebildiği için sığır, uzun mesafeli yayla hayvancılığına da uygundur. Ancak onun da hassas yanı, belirttiğimiz gibi sulu çayırlara olan ihtiyacıdır. Bunu bilen Hunlar büyükbaş hayvanları öncelikle süt, sonra da et üretimi için beslemişlerdir. Burada sığır ile ilgili önemli bir detay Hunların beslenmesi için kritik bir anlam taşımaktadır. Sığır eti kışlık erzak için kurutmaya,

²⁰² Hunlarda binicilik eğitimi çok erken yaşlarda başladı. Hun çocukları, koyunların sırtına biner ve kuşları ve kemirgen hayvanları vurmak için yay çekerlerdi. Biraz büyüdüklerinde, yemek için tilki ve tavşan avlardı. (SC, Nienhasuer W., *Grand Scribe's*, Vol IX, Part II, s. 241)

Bu sayede her Hun, çok iyi bir atıcı ve binici olarak yetişirdi. Ömür boyu süren askeri eğitim, Hun askerlerinin Çinli meslektaşlarından daha üstün olmalarının en önemli nedenlerindendir.

²⁰³ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 74

koyun etinden daha elverişlidir. Koyun eti sığır etine göre daha yağlı olduğundan kurutma işlemi sırasında bozulma ihtimali daha yüksektir. Koyun eti yağlarından arındırılıp kurutulursa da elde edilen et miktarı çok azalacaktır. Bugün dâhi basit bir işlem olan kurutmadan geçirilerek kullanılabilen sığır eti, Hunların en temel kışlık yiyeceklerinden biriydi.

Çok sayıda sığır besleyen Moğollara (Tung Hu) yaptığı seferle milyonlarca hayvanı ganimet olarak elde eden Mao-tun'un bu başarısı ile Hunlardaki sığır sayısı aniden artmış ve artan nüfusun ihtiyaçları rahatlıkla karşılanabilmiştir. Bu dönemden sonra daha da gelişen büyükbaş hayvan ekonomisi, elde edilen süt ürünü miktarını ani bir biçimde artmasını ve özellikle Çin ile yapılan ticari faaliyetler neticesinde Hunlar arasında refahın artmasını sağlamıştır. Büyükbaş hayvanların Hun ekonomisine en büyük katkısı bu dönemden itibaren başlamıştır.

Büyükbaş hayvanların derisi de sağlamlığı sebebiyle çok değerlidir. Hun askerlerinin elbiseleri genelde sığır derisinden yapılmış olmalıydı. Çünkü dayanıklı, hafif ve koruyucu olan deri, esnekliği ile de kullanışlıydı. Büyükbaş hayvan derisi, günümüzde de bu özellikleri sayesinde yüksek değerini koruyabilmektedir.

Bu özellikleri ile büyük baş hayvanlar, Hun ekonomisinin temel değerlerinden bir olmuştur. Belki at veya koyun gibi Hun kültürünü şekillendiren bir yapısı olmamıştır ancak yüksek iktisadi değeri ile Hun kültürünün de sembol değerleri at ve koyundan sonra Hunlar için en değerli hayvan olmuştur.

2.2.2.2. Küçükbaş Hayvanlar

2.2.2.2.1. Koyun

Orta ve Doğu Asya bozkırlarının göç hareketlerinin sonsuz ve başıboş hareketler olmadığını biliyoruz. Pek çok türü olan bozkır göçlerinin yönünün belirleyen en önemli iki etken, coğrafi şartlar ve farklı hayvan türlerine bağlı olarak ayrışan sosyal topluluklardır²⁰⁴. Bazı Hun aileleri hayvanlarının beslenmesine uygun çayırlar bulmak için hatırı sayılır derecede uzun yol kat ederken, bir başka aile çok daha kısa mesafeleri kat ederek, uygun çayırları bulabilmiştir. Burada belirleyici olan hayvan türüdür. Tabii ki bir aile sadece bir tek çayırı kullanmamıştır. Çayırların bölüşümünde boy lideri, hayvan türlerinin ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmuştur. Zaten bir aile sadece bir tek türe sahip değildir ancak belli bir tür sürülerinin çoğunluğunu oluşturmuştur.

²⁰⁴ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 73

Koyuncu ailelerin sığır beslediği pek görülmez ama mutlaka at, eşek ve katırları vardır. Bu hayvanlar en azından sürüleri idare etmek ve yük taşımak için her aileye gereklidir. Sığır besleyen ailelerin de yük hayvanları vardı. Dolayısıyla ortak payda olan yük hayvanlarının beslenebilmesi için, bu hayvanların ihtiyacı olan çayırlar adil bir biçimde dağıtılırdı. Fakat burada esas belirleyici olan tabii ki ailelerin sosyo-ekonomik durumudur. Soyluların ve yöneticilerin en verimli çayırlara sahip olduğunu görmüştük.

Ancak bu eylem sırasında, düşünülenenden daha karmaşık bir yapı vardır. Zannedildiği gibi, boy lideri, şu çayır koyuncu ailelerin, şurası sığır besleyenlerin diyerek bu dağıtımı basit bir şekilde yapamamaktadır. Çünkü ortada açıkça görülemeyen pek çok değişken vardır. Çayır türünün çeşitliliği ve verimi, göç hareketlerinin sıklığı, verimli çayırlara ulaşmak için kat edilen mesafe, iklim ve toprak yapısı gibi pek çok değişken arasında karmaşık bir ilişki vardır. Örneğin ıslak çayırlar koyun ve develer için uygun değildir; kireçli çayırlar atlar için, tuzlu çayırlar ise develer için en makbulüdür. Keçi ve koyun otları, diğer hayvanlara nazaran daha dipten koparabilirler, böylece sığır ve atların geçip gittiği çayırlarda da otlayabilirler ancak sığır ve atlar, koyun ile keçilerin daha önceden otladığı çayırlardan beslenemezler. Tüm bu teknik detaylar, hayvan türünde uzmanlaşmayı²⁰⁵ da beraberinde getirmiştir. Bu uzmanlaşma da, farklı boyların askeri yeteneklerinin, yani; ok ve yaylarının askeri özellikte ya da standart olmasını bir ölçüde belirlemektedir²⁰⁶. Hemen hemen her Hun iyi binici ve savaşçıdır. Ancak özellikle at besleyen boyların, diğer hayvanları besleyenlere göre daha iyi savaşçı ve binici olması esasen normal bir sonuçtur. Fakat her hayvan türünün, bozkır ekonomisinde kendisine göre özellikleri ve değeri vardır. Bir hayvanın diğerlerinden daha değerli olduğunu düşünmemek gerekir. Eğer öyle olsaydı bütün kavimlerin aynı hayvan türünü beslemesi gerekirdi.

²⁰⁵ Türklerde beslenen hayvan türünde uzmanlaşmanın etkisi çok geniştir. Hun döneminde boyların, besledikleri hayvan türüne göre ayrıldıklarını biliyoruz. Türk tarihi ile ilgili kaynakların sayısının arttığı yakın dönemde, hayvan türlerine göre uzmanlaşmanın derin tesirlerini daha net görebilmek mümkündür. Örneğin 14-15. yüzyıllarda tarih sahnesinde yer almış iki Türk devletinin ismi çok enteresandır. Bu devletlerden ilki Ak Koyunlu Devleti'dir. Ak Koyunlular 24 Oğuz boyundan Bayındırlılara mensupturlar. (İsmail Aka, *Ak Koyunlular*, Makaleler Cilt II, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 45) Devleti haline gelen aşiret, adını beslenen hayvan türünden almıştır. Koyunun da beyaz olanını besleyen Ak Koyunlular da ekonomik faaliyet, aşirete ve oradan da kurulan devlete isim verecek kadar baskındır. Aynen Ak Koyunlular gibi Kara Koyunlular da bir Türkmen aşiretidir. Van Gölü dolaylarında ortaya çıkan Kara Koyunlu oymağının 24 Oğuz boyundan hangisine mensup olduğu kesin olarak bilinmemektedir. (İsmail Aka, *Kara Koyunlular*, Makaleler Cilt II, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 55) Ancak adlarının, uzmanı oldukları hayvan türünden geldiği söylenebilir. Bu iki devlet biri birine düşman olmuş ve kazanan Ak Koyunlular olmuştur. Bu tür örnekler çoğaltılabilir. Kara Keçili, Sarı Keçili gibi aşiret isimleri de, yapılan ekonomik faaliyetin ve sahip olunan hayvanların aşirete, boya isim vermesinin bir başka örneğidir.

²⁰⁶ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 73-74

Her hayvanın farklı yönlerde iktisadi değeri mevcuttur. Koyunu sadece et ve süt kaynağı olarak düşünmemek gerekir. Koyun gıda temininin yanı sıra, çadır yapımı, giyim ve yakıt sağlama gibi konularda ham madde elde edilebilen bir hayvandır. Hunlar ve diğer bozkır kavimleri sadece yemek için milyonlarca hayvan beslemezler. Bu hayvanlardan, geri kalan ihtiyaçlarının neredeyse tamamını karşılayabilirlerdi. Çok fazla sayıda hayvan beslenmesinin en önemli sebebi budur. Hayvan sadece gıda kaynağı değildir. Bu noktada da, farklı ihtiyaçlara cevap verebilen en önemli hayvan koyundur.

Çadırların kaplandığı keçenin koyun yününden elde edilir. En temel insan ihtiyaçlarından biri olan barınma, koyun yününden elde edilen keçe ile çözülmüştür. Keçe ile kaplanan çadır soğuğa ve sıcağa karşı dayanıklı hale gelir. Bunun yanında yün ve ondan elde edilen keçe, giysi üretiminde de kullanılırdı. Hunların ayrıca deri elbiseleri de vardı. Genelde koyun ve sığır derisi elbise hammaddesi olarak kullanılırdı. Yünün ve keçenin kullanıldığı bir başka alan da dokumacılıktır. Koyun besleyen topluluklarda dokumacılık çok ilerlemiştir. Hunlarda kadınlar ve kızlar, zamanlarını keçe yaygı yapımında, halı, kilim ve kumaş gibi ihtiyaçlarını karşılamak için geçirirlerdi²⁰⁷. Bu üretimi de bir ekonomik faaliyet olarak değerlendirmek gerekir. Bu nedenle dokumacılık konusunu ayrı bir başlık altında ele aldığımızdan, burada detaylarına girmeyeceğiz.

Koyun sütünden yapılan peynir ve tereyağı, özellikle kış için önceden hazırlanırdı. Koyunun en çok süt verdiği aylar yaz ayları olduğundan böyle bir yöntem tercih edilirdi. Koyun gübresi de yakacak olarak kullanılırdı. Koyunlar geceleri ağıla ya da etrafı çitle çevrili bir alana konulduğundan, geceleri hareket alanları kısıtlıydı. Böyle olunca, bıraktıkları dışkılarını sabaha kadar ayaklarının altında ezerek, dışkılarını sıkıştırır ve yoğun tezek haline getirirlerdi²⁰⁸. Bu tezekler toplanır ve sadece kurutma işleminden sonra yakacak haline gelirdi. Tüm bu yönleriyle koyun, Hunların temel ihtiyaçlarının birçoğunu karşılayabilen, iktisadi değeri yüksek bir hayvan olmuştur.

Tüm bunların yanında, koyun ekonomisinin iki zayıf yönü vardır. Koyun, bozkırda beslenen diğer hayvanlara göre oldukça yavaş hareket eder ve taşımacılık için uygun bir hayvan değildir²⁰⁹. Tibet'in bazı bölgelerinde küçük paketleri taşımak için kullanılmış olsa da koyun nakliye hayvanı değildir. Bu da koyuncu boyların, taşımacılık

²⁰⁷ Salman Fikri, *Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı*, Türkler Cilt 4, s. 208-214, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

²⁰⁸ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 74-75

²⁰⁹ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 75

için at, katır, deve gibi başka türde hayvanlara da sahip olmasını gerektirmiştir. Bozkır iktisadi hayatı, Sibiryta ormanlarının kenarlarından, Gobi Çölü'nün derinliklerinin kadar uzanan coğrafi yapının değişkenliğine bağılı olarak; taşıma amaçlı kullanımlarıyla at, deve ve sığır ile bolluğu bereketi ile koyunun, değişen oranlarda kullanımı ile yakından ilgilidir²¹⁰. Tabii ki ordu için at besleyen boylar en iyi çayırları almışlardır. Çayırların bölüşümünde öncelik, ordunun ve dolayısıyla at besleyen boylarıdır.

Wolfram Eberhard'a göre Asya'daki koyuncu kavimlerin başında Hunlar gelir. Yukarıda sıraladığımız nedenler, yani; keçe ve yün kullanımının çok yaygın oluşu, dokumacılığın gelişmiş olması bu düşüncenin sebepleridir. Yoksa hasır üzerine oturup, ipekli kumaşlar veya domuz postu giyinen bir kavim koyuncu olamazdı²¹¹. Koyuncu sayılabilmek için, koyunlara sahip olmak yeterli gelmemiştir. Koyundan elde edilen ürünler, Hunlar tarafından günlük hayatın hemen hemen her alanında kullanılmıştır. Bunun en büyük delili, Pazırık Kurganları başta olmak üzere, Hun mezarlarından bolca çıkan, yün örtüler, halılar, süslü keçelerdir. Koyun günlük hayatın o derece içindedir ki, koyunun kürek kemiğinden fala bakmak Hunların en önemli geleneklerindendi.

Koyunun ilk olarak ne zaman kullanıldığı da değinmemiz gereken bir başka noktadır. Hun hayvancılık faaliyetlerinin attan sonra en önemli ögesi olan koyunun ilk kalıntıları M.Ö. 2500'lerde başlayan Afanasyevo kültürüne aittir. Buna karşılık, Aral Gölü bozkır havalisinin daha önceki kültürün vasıflandıran Harezmi'deki Kelteminar kültüründe (M.Ö. 3000) yaban domuzu, geyik ve kaplumbağa kemiklerinin meydana çıkması, fakat koyun ve sığır izine rastlanmaması dikkate değer. Demek ki koyun ille atın insan hizmetine girmesi zamanları arasında bir paralellik vardır. Demek ki koyun ille atın insan hizmetine girmesi zamanları arasında bir paralellik vardır²¹². Burada Kelteminar kültürüne ait hayvan kalıntılarına bakıldığında, bu kültür mensuplarının M.Ö. 3000'lerde avcı toplayıcı oldukları söylenebilir. Kalıntıları bulunan hayvanlar evcil hayvanlar değil, av hayvanlarıdır. Bu da, Aral Gölü civarında, yabancı hayvanların evcilleştirilerek kullanılması konusunda bize bir tarihlendirme imkânı verebilir. Bu buluntulara göre, çobanlığın M.Ö. 3000 ile 2500 arasında başladığı söylenebilir. Ancak elimizde bir veri olmamasına rağmen, koyunun attan daha önce evcilleştirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü koyunu evcilleştirmek ata nispeten daha kolaydır. Koyunu kontrol etmek için onu, etrafı çevrili bir alana almak yeterlidir. İnsana zarar

²¹⁰ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 75

²¹¹ Ögel Bahaeddin *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I, s. 341

²¹² Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, s. 317

veremez ve insan eli beslendiği zaman oldukça uysal olan bir havyandır. Ancak atı evcilleştirmek daha çok çaba gerektirir, yaralanmalara hatta ölümlere yol açabilir. Ayrıca sadece koyunun evcilleştirilmiş olması, bozkır kültürünün gelişmesi için yeterli değildir. Yanında mutlaka at da olmalıdır ki çayır arama amacıyla göç yapılabilsin. At en azından göç sırasında taşımacılık için gereklidir. Koyunun yük hayvanı olmadığını gördük. Özellikle bu iki hayvanın yan yana gelmesi ile Türk bozkır kültürü vücuda gelmiştir. Bu nedenle bu buluntular, bozkır kültürünün gelişimini tarihleyebilmek için çok değerlidir. İlerleyen dönemlerde bu ikilinin yanına sığır da eklenmiştir.

2.2.2.4. Diğer Hayvanlar

Hunların beslediği diğer hayvanlar, kaynaklarımıza göre, farklı bazı katır türleri, deve ve eşektir. Bu hayvanlar sadece taşımacılık amacıyla kullanılmıştır. Katır ve eşeğin koyun ve sığır besleyen boylar tarafından nakliye aracı olarak kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Deve ise Gobi Çölü'nün şartlarına tam uyum sağlayan dayanıklı bir hayvan olduğundan, çöl bölgesinde tercih edilmiştir. Kuzeyin soğuk bölgeleri devenin yaşaması için pek elverişli değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, hayvanların dağılımını etkileyen en önemli faktör coğrafyadır. Bu nedenle sarp arazilerde katır, çöl bölgelerinde ise deve, en önemli taşıma araçlarıdır.

Hun coğrafyası bildiğimizi gibi her yerde aynı değildir. Bu nedenle Hunların sahip oldukları hayvanların çeşitli olması da normaldir. Bu geniş coğrafyada her ailenin yük hayvanlarına ihtiyacı vardı. Yük hayvanlarının dağılımını da belirleyen yine coğrafya olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HUNLARDA ZİRAAT

3.1. Tarımın Ortaya Çıkışı ve Tarım Toplumunun Sosyal ve İktisadi Yapısı

Tarımın pek çok hammaddesi vardır. Ancak tarımın en önemli hammaddeleri, toprak, su, tohum ve işgücüdür. Tarımdaki gelişim, klasik toplumların tarımla beraber en önemli ekonomik faaliyeti olan hayvancılıktaki kadar hızlı olmamıştır. Yiyecek üreten ilk topluluklar, tarım yapmak için, üzerinde ağaç yetişmiş toprakları seçtiler. Tarım yapan ilk insanlar, ağaçların gövdelerinin kabuğunu çepeçevre kesip kurutarak, ağaçların devrilmesini ve arazinin açılmasını sağlıyorlardı. Bu, orman toprağını güneşe açtı; böylece, kuru ağaç gövdelerinin altındaki yaprakların çürümesiyle oluşan gevşek toprağa ekilen tohumlar büyüyüp gelişebildi²¹³. Tarla açma tarımı denilen bu yöntem, halen bazı geri kalmış toplumlar tarafından uygulanmaktadır. Orman olan sahalarda tarım yapılabilmesi için, balta, çapa ve orak olması yeterliydi. Taş devrinde bu aletlerin yapımında taş kullanılırdı. Yani bu aletlerin bugün kullanılan tiplerinde demir olan yerlerinde taş olurdu. Hatta çapa yapımı için tahta bile yeterliydi. Ormanlık olmayan, tarıma daha elverişli topraklarda ise çapa ve orak olması yeterliydi.

Tarım ilerledikçe bu kez, elde edilen ürünlerin toplanmasında kullanılmak üzere sepet ve kilden kaplar yapılmaya başlandı. Üretimin artmasıyla ve kışlık yiyecek olarak ürünlerin depolanması amacıyla depolar yapılmaya başlandı. Depolar coğrafi şartlara göre, ilk olarak kilden veya toprağın kazılması suretiyle, toprak altına yapıldı. Toprağa bağlılığın artması ve özellikle depolamanın ilerlemesiyle, toplumların hareketli yapısı azaldı. Bu nokta da depolama da etkili olmuştur çünkü toprak başıboş bırakılsa bile, başkaları gelip toprağı çalamaz. Ancak depolanmış ürünlerin, hırsızlığa, yağmaya karşı korunması icap ediyordu. Böylece yerleşik hayat, yavaş yavaş başladı. Kerpiç evler, bez dokumak için tezgâhlar, tahılları ve öteki yiyecekleri pişirmeye elverişli fırınlanmış çömlek kaplar, yiyecekleri fırında pişirme ve mayalandırma sanatları hızla insan yaşamına girdi²¹⁴. Artık köyler kurulmaya başlanıyordu.

Zirai faaliyetlerde, hayvancılık gibi mevsimlerin ve zamanın büyük önemi vardır. Her ürün aynı zamanda ekilemez. Hasat zamanları ürünlerin olgunlaşmasına

²¹³ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004, s. 32

²¹⁴ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s. 33

bakılarak anlaşılabilir ancak ekim zamanlarının belirlenebilmesi için zamanın ölçülmesi gereği doğmuştur. Artık ziraat toplumları zamanı da ölçmeye başlamışlardır. Aynı şekilde hayvancılık yapan toplumlar da hayvanların doğum zamanları, süten kesilmeleri, yaşlarının; dolayısıyla verimlerinin belirlenebilmesi ve otlakların verimli dönemlerinin kestirilebilmesi gibi amaçlar için zamanı ölçmeye ihtiyaç duymuşlardır. Eski çağda ve klasik dönemde, türü ne olursa olsun, ekonomik faaliyetlerin artması, gelişmesi, zamanın ölçülmesi gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Hayvancılık yapan topluluklar gibi zirai topluluklarda, temel ekonomik faaliyetleri sebebiyle, zamana riayet etmek zorundalardı. Böylece bu toplumlarda da disiplin gelişmeye başlamıştır. Bunun yanında tarım yapan toplumlarda, ileri görüşlülük ve kendini tutma erdemlerine de gereksinim duyulmaya başlandı. Çünkü açlık zamanlarında bile, gelecek hasadı güvenceye alabilmek için gereği kadar tohumluk tahılı bir kenara ayırmak zorunluydu. Ziraat toplumlarında hasat zamanı ne kadar ürün geleceğini kestirmek ve sürekli geleceği düşünmek gerekliydi. Hasat miktarını tahmin etmek, sayısız değişken nedeniyle gerçekten zordur. Tam olgunlaşmış ürünü toplamak için kritik günler vardı ve bugünleri beklemek sabır gerektiriyordu. Çünkü hasada en çok yaklaşılan günler muhtemelen ambarın en boş olduğu günlerdi. Böylece zirai toplumda sabır gelişti. Hayvancılık yapan toplumlarda en çok öne çıkan özelliklerden biri olarak görülen cesaretin tarım toplumundaki karşılığı sabırdı.

Ziraatin gelişmesinin insanlık tarihinde yarattığı en büyük değişiklik, şüphesiz yerleşik yaşamın gelişmesi ve nüfusun artmasıdır. Ziraatin verimli olduğu bölgelerde nüfus hızla artmaya başladı. Nil Deltası, Mezopotamya, Hindistan'da İndüs Deltası bu alanların başında gelir.

Coğrafya her bölgede aynı derecede cömert değildir. Bu nedenle insanların hangi bölgede hangi ekonomik faaliyetle uğraşacağını belirleyen en önemli etken coğrafyadır. Tarımda yaşanan büyük bir gelişme coğrafi şartların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Tarımın ilk gelişiminden sonraki en önemli değişim, ırmak sularının tarım arazilerinin sulanması için kullanılmaya başlanmasıdır. Bilindiği gibi bunu ilk yapan Sümerlerdir. Dicle ve Fırat nehirlerinin arasından Basra Körfezi'ne kadar uzanan bu uygarlık, ırmak sularını sulama için kullanan ilk uygarlıktır. Sahip oldukları toprakların kuzey kesimindeki ormanlık tepelere, yaz başlarında, gelişen ekinlere hasat zamanına kadar yetecek miktarda yağmur yağıyordu. Ama yaz boyunca hemen hiç yağmur düşmeyen daha güneyde durum farklıydı. Böyle olunca hasat, ancak ırmak

sularının ekinleri sulamak üzere tarlalara getirilmesiyle güvenci altına alınabilirdi. Ne var ki, sulama kanallarının, setlerin yapımı ve bakımı yüzlerce, dahası binlerce kişinin birlikte çalışmasını ve ilk çiftçi topluluklarda görülenden çok daha sıkı bir toplumsal disiplini gerektirdi. Neolitik; yani daha eski köylerde, olasılıkla küçük biyolojik aile, sıradan çalışma topluluğunu oluşturmuştu. Her bir aile, olağan durumlarda, kendi tarlasının ürününü tüketti. Belki törensel ve dinsel açıdan önemli günler dışında, kimsenin toplum genelinde, örgütlü işbirliğine gereksinim duyulmadı. Herkes aynı derecede özgürdü, herkes havaların kararsızlığının kölesiydi. Ancak ırmak sularının kontrol altına alınması işinin büyük ölçüde örgütlü insan çabasını gerektirmesi, halkın çoğunluğunun emeğinin bir tür seçkin yönetici kesimi tarafından yönetilmesini gerektirdi²¹⁵. Bu seçkin sınıfın erken zamanlarda nasıl belirlendiği belirsizdir. Fethedin bir toplumun, fethettiği toplumun efendisi olması şeklinde ortaya çıkmış olabilir.

Sulu tarımın yapılmasıyla, elde edilen ürün miktarı hatırı sayılır oranda artmıştır. Böyle olunca sulu tarım yapan toplumlarda kayda değer bir refah artışı görülmüştür. Daha önce susuzluk nedeniyle tarım yapılamayan topraklar da eğer yakınlarında akarsu varsa, ekilmeye başlanmıştır. Ziraatte ırmakları kullanan toplumlar, elde ettikleri ürünlerin fazla miktarlarını diğer ülkelere satmaya başlamışlardır. Böylece zirai ürünler de uluslar arası ticaretin bir ögesi olmaya başlamıştır. Sulamada ırmakların kullanılmasıyla ortaya çıkan verim artışı, diğer toplumları da bu sistemi kullanmaya yöneltmiştir. Ancak burada da yine coğrafyanın cömertliği önemlidir. Çünkü zirai alanların sulamasında kullanılacak akarsuyun yatağının çevresinin yüksek olmaması gereklidir. Akarsuyun etrafı yükseltilerle çevrili ise, suyu tarlalara taşımak haliyle pek mümkün olamayacaktır. Tarım arazilerinin yakınında daha düz su yataklarına sahip devletler, bu konuda daha şanslı olmuşlardır. Sulu tarımın arttığı bu ülkelerde, artan zirai verimle beraber, nüfus da hızlı bir biçimde artmıştır. Örneğin Sümerlerde, sulama yapılan alanların etrafında, birkaç bin nüfuslu kentlerin var olduğu bilinmektedir.

Fakat Sümer örneğinde gördüğümüz bu zenginleşme beraberinde bazı sorunları da getiriyordu. İç mesele olarak suyun bölüşümü en büyük problemdi. Sulama kanallarının artması, kanalların iç bölgelere doğru gittikçe uzaması suyun kullanımını arttırıyordu. Suyun kaynağına daha yakın olanlar, suyu fazlaca kullandığında, kaynağa uzak olanlarla aralarında kavga çıkması kaçınılmazdı. Bunun yanında gittikçe zenginleşen tarım toplumu, savaşçı toplumların ilgisini çekmeye başlamıştır. Bir önceki

²¹⁵ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s. 35

bölümde gördüğümüz gibi, bozkır kavimlerine karşı yerleşik kavimlerin, askeri açıdan pek şanssızdır. Bu zenginlik, gelişmiş tarım toplumlarının sonunu hazırlamıştır. Örneğimizde olduğu gibi, Çin'in zirai zenginliği her zaman Hunları cezbetmiştir. Hunlar bu zenginliği elde etmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bu konunun detaylarına ileride gireceğiz.

Tarımda akarsu kullanımından sonra yaşanan en büyük gelişme, sabanın bulunması olmuştur. M.Ö. 3000'de ama olasılıkla bundan çok önce olmayan bir tarihte, bir yerlerde insanlar, hayvanların gücünün tarım işlerine nasıl koşulacağını öğrendiler. Bunun önemli sonuçları oldu. En önemli sonuçlardan biri Tahalı yetiştiriciliğiyle hayvan besleyiciliğini, birbirlerine bağımlı kılarak, daha önce görülmemiş biçimde birleştirdi; böylece tarım, eski çağda olgunluk noktasına ulaşmaya başladı²¹⁶. Burada daha önce tarım toplumlarında görülmeyen, hayvan besleme faaliyeti ortaya çıktı. Tarım toplumlarında bir tane dahi hayvan yoktur diyemeyiz ancak saban ile beraber, ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi amacıyla hayvan yetiştirilmeye başlandı. Sabana koşulan hayvanların başında öküz gelir. Öküzden sonra da katır kullanılır. Hayvan yetiştirmeyen ancak saban kullanmak isteyen tarım toplumları, hayvancılık yapan kavimlerden öküz ve katır gibi hayvanları satın almaya başladılar. Katır bozkırlılar için de bir derece değerli bir hayvandı. Ancak bozkır kavimleri için öküzün ekonomik değeri, pek yüksek değildir. Bu nedenle, sabana koşulmak için kullanılacak hayvanların ticareti, bozkır toplumları için iç varlığı ciddi anlamda yükseltecek bir ticaret değildi. Sadece çok işe yaramayan bir mal elden çıkarılmış ve yerine daha fazla kullanılabilecek ürünler alınıyordu. Bozkır toplumlarının da ziraatle uğraştıklarını birazdan göreceğiz. O nedenle bu kavimlerin de sabanları vardı ve bu sabanlara hayvan koşuyorlardı. Bu ihtiyaçlarını, hayvan sayıları çok fazla olduğundan rahatlıkla karşılayabiliyorlardı. Elde kalan öküz ve katırları da yerleşik toplumlarla takas ediyorlardı.

Sabanın bulunması, zirai verimliliği bir derece daha arttırmıştır. Artık daha fazla toprak, daha kısa sürelerde sürülebiliyordu. Böylece artan verimlilik ve tarım sahası, etrafında daha fazla nüfus topluyordu. Yani yerleşik yaşam daha da kuvvetlenmiştir. Refah arttıkça insanların talepleri de artmış ve böylece yeni meslek dalları ortaya çıkmaya başlamıştır. Daha fazla toprağın işlenebilmesi ile de yeni alanlar tarıma açılmıştır. Sabanın bulunmasıyla, daha önce tarım yapılmayan tepelik alanlar dâhi tarıma açılmıştır. Bu hızlı genişlemeyle suyun önemi daha da artmıştır. Tarım

²¹⁶ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s. 51

alanlarının artmasıyla ve sürekli ekilmesiyle beraber toprağın verimi düşmüştür. Bu nedenle ilerleyen yıllarda insanlar, toprağı nadasa bırakmayı öğreneceklerdir.

İnsanlar ne tür iktisadi faaliyet yaparlarsa yapsınlar iktisadi faaliyetlerine göre hareket ederler ve daima faaliyet kaynaklarına yakın olmak isterler. Günümüzde insanlar, yaşayacakları şehri mesleklerine göre seçmektedirler. Bu seçim keyfi değil, pek çok insan için zorunludur. Yaşanan yer gibi yaşam biçimi de bu faaliyetlere göre şekillenir. Meslek insanın karakterine mutlaka sirayet eder. İnsan karakteri mesleğe göre şekillenir demek mübalağa olur ancak yapılan işin mizaca etkisi vardır. Günümüzde biri birinden çok farklı meslek grupları olduğundan, mesleğin insan mizacına etkisi, toplum yapısını etkileyecek kadar geniş değildir. Ancak klasik dönemde, belli başlı iktisadi faaliyetlerin sayısı çok azdı. Bu sayı onu bulmaz. Bu nedenle her toplumun, tarım gibi, hayvancılık gibi temel bir ekonomik faaliyeti vardı. Ve toplumun büyük kısmı, bu faaliyetle meşgul olduğundan, önce birey karakterine etki eden iktisadi faaliyet, toplumun büyük kesimini de etkilediğinden bu etki alanı genişler ve iktisadi faaliyet toplum yapısını, kültürü de etkiler. Çobanın sürekli muazzam evrenle beraber olduğunu gördük. Bu beraberlik, Gök Tanrı dininin geniş kitleler tarafından kabulüne sebep olmuştur. İşte bu nedenle, neredeyse istisnasız bütün bozkır kavimlerinde bu dinin halkın büyük kısmı tarafından kabul edilmesi tesadüf değildir. Bu örnek, iktisadi faaliyetin toplum üzerindeki etkisinin bir sonucudur. Bu nedenlerden ötürü, klasik dönem için, tarım toplumunun karakteri şöyledir, bozkır kavimlerinin yapısı şu şekildedir gibi genellemeler yapmak mümkündür. Ekonomik faaliyetin bozkır toplumu üzerinde etkisi daha keskindir ancak benzer etkileri tarım toplumunda da görmek mümkündür.

Tarım toplumu, yılı her günü çalışmaz. Bozkırlıların çalışma günü sayısı yerleşiklerden daha fazladır. Bozkır kavimlerinin çalışma yoğunluğu aynıken, yerleşiklerin çalışma yoğunluğu özellikle hasat zamanı çok fazladır. Tarım toplumu kışın çalışmaz. Bu nedenle zamanla tarım toplumlarında, felsefenin, bilimin, mantığın geliştiği görülür. Bozkırlının, işinin hassasiyeti nedeniyle, başka faaliyetlere ayıracak zamanı yoktur. Burada tarım toplumundaki gelişimden bahsederken, bozkır kavimlerinin düşünmeyen insanlardan oluştuğu gibi bir yanlış anlaşılmaya mahal vermek istemiyoruz. Yukarıda ve ikinci bölümde verdiğimiz, çobanın evren ilişkisi örneği, bozkırlıların da düşünen, kafa yoran insanlar olduğunu gösteren en önemli örnektir. Nitekim Hz. İbrahim, kendisine peygamberlik tebliğ edilmeden önce

gökyüzünü incelemiş, ilk olarak acaba Güneş benim yaratıcım olabilir mi diye kendi kendisine sormuştur. Ancak Güneş, akşam kaybolunca ya da önüne bulutlar girince, benim yaratıcım her zaman görünür ve sonsuz olmalıdır diyerek, Güneş'in yaratıcı olamayacağını düşünmüştür. Aynı şekilde Ay'ı ve yıldızları da gözlemleyen Hz. İbrahim, Yüce Yaratıcı'nın bunların çok daha ötesinde, bu cisimlerden çok daha güçlü olduğuna hükmetmiştir. Gök Tanrı dininin ortaya çıkışı belki biraz daha farklıdır ancak çobanın gözlemi de Hz. İbrahim gibi olduğundan, bu din neredeyse bütün bozkırlılar tarafından kabul edilmiştir. Burada bozkırlı bireyleri peygamber seviyesine çıkarmaya çabalamıyoruz. Çoban da düşünen, muhakeme edebilen bir insandır. Sadece, Orta Asyalı konargöçerlerin gözlemine benzer bir yöntemle, hemen hemen aynı sonuca varan başka konargöçerlerin de varlığına bir örnek vermek istedik. Hz. İbrahim de bilindiği gibi çobandır.

Tarım toplumu toprağa bağlılığı sebebiyle yerleşik olmak zorundadır. Böylece büyüklü küçüklü şehirler ve köyler kurulmuştur. Önceleri, tarım arazilerinin çok sınırlı, bugünkü anlamda bir bahçe kadar, olması nedeniyle herkes kendi toprağını işlemekteydi. Ancak sulamanın ve sabanın yaygınlaşmasıyla, işgücü ihtiyacı ortaya çıktı. Zaten sulama kanallarının açılmasında bile ortaya çıkan bu talep, tarım alanlarının artmasıyla doğru orantılı bir biçimde artmıştır. Tarım arazilerinin büyümesi ve beraberinde gelen zenginleşme neticesinde yavaş yavaş sınıf ayrımı ortaya çıkmaya başlamış ve insanlar, işverenler ile işçiler olarak ayrılmaya başlamıştır. Bu düzen, işgücü talebinin daha da artmasıyla köleliği de beraberinde getirmiştir. Bu durum esasen olağan karşılanmalıdır. Emek var olduğu günden beri, sömürü ve kölelik hep var olmuştur. Çünkü insan temel ihtiyaçlarını çalışmayla karşılayabilmektedir. Toprak gibi, hayvan sürüleri gibi bir varlığı olmayan insanlar, bu varlıklara sahip kişilerin yanında çalışarak, emeklerinin bir ölçüde karşılığını alarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak iktisadın temel kuralı olan arz talep dengesi keşfedilince, kölelik veya ucuz işgücü sistemleri ortaya çıkmıştır. Modern iktisatta emek, yani işgücü arzını incelerken üç önemli değişken göze çarpar. Bunlar:

- Çalışmak isteyen işçilerin sayısı,
- Her işçinin çalışmak istediği süre ve
- Her çalışma saatinde harcanan emeğin yoğunluğudur.

Bunun yanında toplumda herkes de emek piyasasına arz edilmiş işçi kesimi değildir. Aktif nüfusun içinde, sermaye veya mülk sahibi olanlar, hasta ve engelliler

mevcuttur. Şu halde, emek piyasasına hizmet arzında bulunanların sayısı, o gün içinde yürürlükte bulunan ücretleri ve iş şartlarını kabul ederek, başkalarının hesabına, üretime emekleri ile katılmak isteyenlerin miktarı ile ölçülmelidir²¹⁷.

Emek piyasasında arzı etkileyen ikinci değişken, her işçinin belli bir sürede çalışmak isteyeceği süredir. İşçi sayısı sabitken, işçiler 10 saat yerine 8 saat çalışmak isterlerse, işgücü arzı %20 oranında azalmış olacaktır²¹⁸.

İşgücü arzını etkileyen üçüncü değişken, emeğin yoğunluğudur. İşçi 4 saatte yaptığı işi, 6 saatte yapmaya başlarsa, yani, memnuniyetsizliği sebebiyle işi yavaşlatırsa, bu emeğin yoğunluğunun azaldığı anlamına gelir ve dolayısıyla işgücü arzında bir düşüş yaratır.

Günümüz iktisadi sistemleri için geçerli olan bu teoriler, genel anlamda klasik dönem için de geçerli sayılabilir. Klasik dönemde tarım toplumu, bozkır kavimlerine nispetle daha fazla işgücüne ihtiyaç duymuşlardır. İşveren, bugün olduğu gibi geçmişte de her zaman emek arzını arttırmayı amaçlar. Ancak bu sadece kendi elinde değildir. Emek arzını arttıran en önemli etken nüfusun artmasıdır. Tarım toplumu da işçiye fazlasıyla ihtiyaç duyduğundan, her zaman yüksek nüfus talep eder. Bu işgücü açığı göçlerle ve başka toplumlardan getirilen kölelerle tamamlanır. İşgücü arzı ne kadar yüksekse, ücretler o kadar düşük olacaktır. Dolayısıyla işverenler her zaman çalışacak aktif nüfusun artmasına isterler. Klasik dönemde kölelik bu talep neticesinde ortaya çıkmıştır. Emeği daha ucuza mal etmek isteyen sermaye sahipleri, karın tokluğuna çalışacak insanları da bulup çalıştırmaya başlayınca, tarihte köleliğin ilk emareleri görülmeye başlanmıştır. Kölelik ve çalışmak isteyen kişilerin tarım bölgelerinde toplanmasıyla, tarım toplumunun nüfusu artar. Bugün de karın tokluğuna dâhi yetmeyecek kadar düşük ücretlerle insanların çalıştırılması sebebiyle halen devam eden kölelik sistemi ilk olarak, sermayenin, yani varlığın büyümesiyle ortaya çıkmıştır. İlk olarak kimlerin varlık sahibi, kimlerin serf olduğunu, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bilemiyoruz. Bu, bir kavimin veya boyun bir diğerine hükmetmesiyle başlamış olabilir.

Bunun yanında klasik dönem ziraat toplumu, özellikle sınır boylarındaki asker ihtiyacını tımar sistemi ile karşılamaya çalışırdı. Toprağı işleyen kişi, toprak mülkiyeti karşılığında asker beslerdi. Ancak bu askerlerin yanı sıra, toprakta sürekli çalışacak insanlar da gerekliydi. Çünkü toprağı işleyen, tarım arazisinde çalışan, aynı zamanda da

²¹⁷ Üstünel Besim, *Ekonominin Temelleri*, s. 345

²¹⁸ Üstünel Besim, *Ekonominin Temelleri*, s. 345

asker olan kişiler zaman zaman dönüş tarihi belirsiz seferlere çıktığından, hem bir miktar işçi-asker sınırı korumak için hem de bir kısım işçi zirai faaliyetleri devam ettirmek için tarım alanlarında kalmalıydı. Yani savaş olduğunda tarım arazisi boş kalmamalıydı. Çünkü, savaşın ne zaman biteceği kesin olarak belli olmadığından, örneğin hasat veya ekim zamanı toprağın boş kalması, bir yıllık ürünün heba olması demektir. Bu durum, tarım toplumlarının işgücüne olan talebini ve dolayısıyla nüfusunun artmasının bir diğer önemli nedenidir.

Toprağın ne zaman para veya bir başka tedavül aracıyla alınıp satıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak eski çağda bu el değiştirmenin bazı örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin Shang Sülalesi döneminden itibaren, Hunlardan at satın alan at tüccarları, Çin'in iç bölgelerinde bu atları satarak zenginleşmişler ve ilerleyen dönemlerde toprak satın alarak zamanla, derebeyi haline gelmişlerdir. Atlı araba sahipleri, kısa bir zamanda, Shang devletinde imtiyazlı zadegân tabakasını teşkil ediyorlar, bir nevi asilzade oluyorlar ve devletin şekli daha ziyade bir derebeylik şekline yaklaşıyordu²¹⁹. Bu kişiler atları hem satarak hem de kullanarak, imtiyazlı, varlıklı kişiler haline geliyorlardı. Bunun yanında toprak, savaşlarla da el değiştiriyordu. Toprağın yeni sahipleri, eski sahiplerini işçi veya köle olarak çalıştırıyorlardı. Çünkü köleler hemen her zaman, başka kavimlerden alınan esirlerdi.

Hayvancılıkla uğraşan toplumlarda, hayvanlarla çalışan kişi sayısı, toprakta çalışan kişi sayısına nispetle daha az olduğunu biliyoruz. Ancak bozkır kavimlerinde de işgücü talebi mevcuttur ve bir tarım toplumu kadar olmasa da, bozkır toplumunda da işçi ve köle sınıfı mevcuttur. Bozkır toplumlarında çok zengin kimseler, hayvanlarını otlatmak için işçi veya kölelere ihtiyaç duyarlardı. Bu kişiler özellikle geniş ailesi olmayan kişilerdi. Geniş aileler veya boylar, kalabalık oldukları, işgücü kendileri olurlardı ve ilave işgücüne ihtiyaç duymazlardı. Bu durumda Hunların ve diğer bozkır kavimlerinin yerleşik şehirlerin olma ihtimali daha da güçlenmektedir. Çünkü sürü sahibi zengin kişiler, işçi veya köle çalıştırdıkları için sürülerinin peşinden gitmeye gerek duymayabilirlerdi. Varlıklı aileden birkaç kişinin hayvansal ürünlerin satışını ve işlenmesini takip etmesi yeterliydi. Bu durumda ailenin en azından büyükleri ve önde gelenleri yerleşik yaşıyor olmalıdırlar. Himayelerinde çalışan kişiler olduğundan, bütün ailenin sürüyü takip etmesine gerek yoktur. Bu kişiler aynı zamanda Hun toplumunun, diğerlerinden açık bir biçimde ayrılan soylu kişileridir. Yönetimde, iktisadi faaliyetlerde

²¹⁹ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 31

her zaman söz sahibi olmuşlardır. Bu nedenlerle, Hunlarda, yerleşik hayat vardır demek mümkündür. Bunun detaylarını ilerleyen satırlarda göreceğiz.

Hayvancılıkla veya tarımla uğraşan toplumlar şeklinde genelleme yaptığımızda, bir toplumun sadece bu ekonomik faaliyetlerden biri ile uğraştığı anlaşılmamalıdır. Bu ayrımlar sadece nüfusun büyük çoğunluğunun uğraştığı ekonomik faaliyetler sebebiyle yapılmaktadır. Bu her iki sosyal organizasyon biçiminde de insanlar biri birlerine sıkı bir biçimde bağlı ve bağımlıdır. Bu bağımlılık tarım toplumunda daha fazladır. Bu nedenle yerleşik hayat ve feodal yapı ortaya çıkmıştır. Sosyal anlamda feodal yapı, insanlar üzerinde daha fazla baskı kurar. Biri birlerine yakın çok sayıda insanın çalışırken, çalışma saatlerinin dışında da biri birlerine yakın yerlerde ikamet etmelerinden dolayı yine iç içe, yan yana olmaları, bu insanların sürekli biri birlerinden haberdar olmalarına sebep olur. Böylece bireylerin toplumun değerlerine ne kadar bağlı olduklarını, yaşamlarını ne derece bu değerlere uydurdukları daima takip edilir. İşte böylece toplum baskısı oluşur. Feodal yapının gücünden ötürü, bireysel yaşam ve kişisel özgürlük alanı çok sınırlıdır. Tarım toplumunda birey, bozkırlı bireye göre daha az özgürdür. Öncelikle bozkır toplumunda nüfus daha azdır. Bununla beraber nüfus yoğunluğu da daha azdır. Yaylaklar ve kışlaklar çok geniş alanlara kurulur. Ayrıca ikinci bölümümüzde, kavimlerin çayır alanlarının hayvan türlerine göre belirlendiğini de gördük. At besleyen bir kavim, koyuncu bir kavimin çok uzağındadır. Aynı hayvan türünü besleyen, ortak çayırları kullanan aileler de çok iç içe yaşamazlar. Her aile çayırın kendisine ait bölümüne yerleşir. Böyle olunca, aileler tarım toplumunun ailelerine göre daha rahat hareket ederler. Ancak bozkır toplumunda da, aile reislerinin otoriteleri çok güçlüdür. Burada bireyin üzerindeki baskı unsuru, aile veya boy reisi tarafından uygulanan töre hukukudur. Bu güçlü otoritenin sınırları bellidir. Dedikodu mahiyetindeki işler, bu otoritenin ilgi alanına girmez. Burada konuşan kişi sayısı az olduğundan ve otoritesi tüm boy tarafından tanınan bir lider başta bulunduğundan, töreye aykırılık daha kolay tespit edilebilmekte ve doğru ile yanlış daha kolay ayrılabilir. Tarım toplumunda birey, davranışlarını insanlar ne der diyerek kontrol ederken, bozkırlı insan için töre hukuku ile liderin, büyüklerin ne diyeceği daha önemlidir. Bu yaşam biçiminin zamanla, atalar kültürünü de oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bozkırda ölmüş atalar dahi çok kıymetlidir. Bozkırda otorite belli iken, tarım toplumunun otoritesi, bozkıra göre biraz daha muğlaktır. Böylece bozkırlı birey,

tarım toplumundaki bireye göre daha özgürdür. Ancak bu özgürlüğün sınırları çok keskin bir biçimde bellidir.

3.2. Orta ve Doğu Asya’da Ziraat

Orta ve Doğu Asya’nın, yani Hun coğrafyasının, bütünüyle tarım için uygun olduğunu söylemek mümkün değildir. Eğer öyle olsaydı, Hun ekonomisinin temel faaliyeti hayvancılık değil, ziraat olurdu. Ancak Çinlilerin Hunlardan toprak aldıkları zaman, o bölgeyi hemen tarım sahasına çevirdiklerin biliyoruz. Demek ki Hunlar, tarım arazisi olabilecek bölgeleri, çayır olarak kullanıyorlardı. Fakat burada sık sık el değiştiren söz konusu olan topraklar, Gobi Çölü’nün ve Sarı Irmağın güneyindeki bölgeler ile Çin’in batısında bulunan Çin Türkistanı adıyla anılan yerlerdir. Çin Hunlardan aldıkları her yeri ziraat alanı yapamamışlardır. Çünkü bu coğrafyada her yer tarıma uygun değildir.

Çalışmamızın coğrafya bölümünde de bahsettiğimiz gibi, Dünya’nın her yerinde aynı cömertlikte olmayan coğrafya, aynı şekilde, Asya’nın her yerinde de aynı şekilde cömert değildir. Kıta çok büyük olduğundan deniz etkisi, iç bölgelere ulaşamamaktadır. Böylece karasallığın etkisi iyice artmaktadır. Ancak iç kesimlerde çeşitlilik yaratan en önemli unsur dağlardır. Yine coğrafyadan bahsederken değindiğimiz Çin Türkistanı bölgesinin bu derece verimli olmasının sebebi bol yağış alan dağların arasında bulunmasıdır. Bu verimliliğin sebeplerini coğrafya bölümümüzde detaylı olarak ele aldığımızdan burada aynı bilgileri tekrarlamaya lüzum görmüyoruz. Yazın 26 derece civarında sıcaklığa ulaşan, kışın ise en düşük 8 derece civarını gören bu bölgenin kıymeti her zaman yüksek olmuştur. Bu bölge sık sık Hunlar ile Çinlileri karşı karşıya getirmiştir.

Orta Asya’da, tarihin erken dönemlerinde yaşam, kışın soğuktan, yazın ise aşırı sıcaktan korunmak için dağ eteklerinde ve dağların fazla yüksek olmayan yamaçlarında başlamıştır. Orta Asya’da, M.Ö. üçüncü bin yıldan birinci bin yılın ortalarına değin dağ eteklerinden ovalara geçişin artması dışında, tarım ile kentleşmenin coğrafi yaygınlığının çok farklılaşmadığı görülebilir. Nehirlerin iki kıyısındaki ekilebilir toprakların genişlemesi hemen hemen yalnız sulama kanalları ile olanaklı iken, ürün yetiştirmek için en elverişli yerler, bu nehirlerin deltalarıydı. Nüfus gibi, su kanalları ile onların uzantıları olan hendekler arttı. M.Ö. ikinci bin yıla gelindiğinde, Orta Asya’da birçok avcı ve yiyecek toplayıcı, evcilleştirilmiş sürüleri olan çobanlar ya da tarım

yapan yerleşik toplumlardı²²⁰. Sulamanın gelişmesiyle, daha iç bölgelerde araziler tarıma açılmış ve ziraatle uğraşan insanlar daha geniş alanlara yayılmaya başlamışlardır. Kuzeyde hayvancılık yapan toplumlar, bu faaliyete başladıkları ilk günlerden itibaren, yaylak ve kışlak arasında göç etmeye başlamışlardır. Tarım toplumlarının daha geniş alanlara yayılmaya başlamasıyla, Orta Asya'da ilk toprak mücadeleleri başlamıştır. Bir medeniyet tarım arazilerini genişletmek isterken diğeri de verimli otlakları ele geçirme çabasıdadır. Hunlar ile Çin arasındaki mücadeleler, bu noktadan başlamıştır. Ancak unutulmamalıdır ki her iki toplum da aynı zamanda tarım ve hayvancılık ile uğraşmışlardır. İkisinin arasındaki fark, bu faaliyetlerin ekonomik ve sosyal sistemdeki ağırlıklarıdır.

Tarımın gelişmesiyle beraber, yaşanan savaşların yoğunluğuna rağmen nüfus da artar²²¹. Çünkü tarım toplumunda, bozkır toplumuna göre, birim toprak alanında çok daha fazla insan çalışır. Tarım toplumunun işgücü talebi, bozkır toplumuna göre daha fazladır. Böyle olunca, bir gerekliliğin sonucu olarak, tarım toplumunun nüfusu artar. Ancak savaşlarda kaybedilen insan sayısı fazlalaşırsa ve sınır boyları haricindeki tarım arazilerinde çalışan insanlar da askerlik yapmaya mecbur kalırlarsa, ziraat toplumu için tehlike çanları çalıyor demektir. Savaş zamanı ekili toprakta kimsenin bulunmaması ürün kaybı anlamına gelir. Bu kayıp çoğaldıkça etkisi de artar. Bu nedenle tarım toplumlarının, büyük nüfus kayıplarına tahammülleri yoktur ve nüfuslara daima dengeli bir yapıda olmalıdır.

Çin için bu tehlike, özellikle savaşların arttığı Wu-ti döneminde ortaya çıkmıştır. Wu-ti, kaybettiği işgücünü ikame edebilmek için, yendiği ülkelerden köleler getirmiştir. Bu dönem Çin'de köleliğin artmaya başladığı bir dönemdir.

Wu-ti döneminde dahi istikrara pek bozulmayan Çin tarım sektörü geliştikçe, tarımın içine yavaş yavaş tüccarlar girdi ve böylece köylülerin huzuru kaçmaya başladı. Tarım geliştikçe köylüler, ihtiyaçlarından daha fazla ürün üretmeye başladılar. Böyle olunca, tarım ürünü ticareti başladı. Köylüler ticareti iyi bilmiyorlardı. Bunun yanında yüksek miktardaki ürünlerini satmak için harcayacakları zamanları da yoktu. Satışta gereğinden fazla zaman kaybedilmesi durumunda, toprakları ile yeterince ilgilenemeyeceklerdi. İşte bu nedenlerle, tarım ürünlerini köylülerden alacak tüccarlara

²²⁰ Frye Richard N., *Orta Asya Mirası*, Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, 2. Baskı, s. 62

²²¹ Bodde Derk, The State and Empire Of Ch'in, *Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008, s. 24

ihtiyaç duyuldu. Tüccarlar da kâr amacıyla bu işi yaptıklarından, zirai ürünleri mümkün olan en düşük fiyata alamaya çalışıyorlardı. Böyle olunca da köylülerin sıkıntıları başladı. İrili ufaklı tüm toprak sahibi köylüler zamanla tüccarlarla çalışmaya başladı. Bir köylünün, ihtiyacından fazla malı tek başına satmak için pek şansı yoktu. Maliyetlerini karşılamakta zorlanan köylüler topraklarını satıp ya başka faaliyetlerle ilgilenmeye başladılar ya da daha önce sahibi oldukları topraklarda işçi olarak çalışmaya başladılar. Nispeten küçük arazileri olan köylüler artık topraklarını daha güçlü kişilere satmaya başladılar. Toprakları alanlar ise tüccarlar ile sıradan köylülerden daha fazla toprağa sahip, büyük ölçekli çiftçilik yapan kişilerdi. Bir kişinin sahip olduğu toprak miktarı artarken, toprak sahibi olan insan sayısı azalıyordu. Han Hanedanı döneminden çok önce görülen bu değişiklik, Çin’de uzun yıllar etkisini hissettirecek derebeylik sistemi ortaya çıkmaya başlıyordu. Güçlü derebeyleri ilerleyen yıllarda ülke yönetiminde söz sahibi olacaklardı.

Özellikle Han İmparatoru Kao-tsu döneminde bu etki iyiden iyiye hissedilmiştir. Toprağın sık el değiştirmesi Çin’in sosyal yapısını ve idare sistemini derinden etkilemiştir. Çin’de başta küçük çaplı olan feodal sistem parçalanıp, toprak satın alınabildiği zaman, köyde büyük bir tabaka değişimi meydana geldi. Eski asilzadeler kayboluyor ve onların yerine zenginleşen, paralarıyla toprak alan, fakat kendileri şehirde yaşayan bir tabaka ile iyi izdivaçlarla yahut miras yiyerek veyahut yeni arazileri açarak zenginleşen köylülerden ibaretti. Bunlar fakir köylülerden toprak satın alarak kendilerine büyük emlak temin ediyorlardı. Fakat bu topraklar nasıl işletilecekti? Bu ancak kölelerle yapılabilirdi. Köleler ise daima yabancılardı, hiçbir zaman Çinliler köle olmazlardı. Bu tür yabancılar da ancak yabancılara karşı yapılan muharebelerle elde edilebilirdi. Fakat bu türlü muharebeler, bu karışık devirde, çok az yapılıyordu, aynı zamanda bütün esirler de ziraatte kullanılamıyordu. Köle mevcudu az olduğundan büyük mülk sahipleri bu toprakları, araziye kendilerinden satın aldıkları adamlara kiralamak zorunda kalıyorlardı. Büyük mülk sahipleri genel olarak yüksek faizlerle yaşıyorlar ve yalnız ailelerinin oturduğu ve oradan kiraya nezaret ettiği bir malikâneleri bulunuyordu. Böylece aileler ayrılıyordu. Bir kısmı köyde, diğer bir kısmı ise en yakın şehirde yaşıyordu. Bu adamlar devlet için vergi toplamaya çok müsait idiler. Köyde itibarları vardı ve aynı zamanda kuvvet sahibi idiler. Aynı zamanda mülk sahiplerinin şehirde yaşayan akrabaları, başka şeylerle meşgul olabilecek kadar zenginlerdi. Bunlar tahsil edebilir yahut siyasete karışarak yine nüfuz kazanmak imkânı bulabilirlerdi. Buna

zamanları vardı. İmparatorun kendisi de böyle mülk sahibi olan bir aileye mensup olacaktır. Onun için bu tabakaya meyli vardı. Fakat aynı zamanda tüccarların da büyük bir kısmı, büyük mülk sahipleri olmuşlar ve bu yeni gentry tabakasına karışmışlardır. Kao-tsu'nun karışık idareli memleketinde, yeni genrty sınıfı ile yeni derebeyleri arasında iktidar mücadelesi başlamış ve bu mücadele yaklaşık yüz yıl devam etmiştir. Ve bu mücadele gentry lehine neticelendi. Gentry devleti bu dönemde başlar ve Çin'in yakın dönemine kadar etkili olur. Çin'de feodal devletten gentry devlete geçilirken, Avrupa'da feodal devletten burjuva devletine geçilmiştir²²². Çin'in temel iktisadi faaliyeti olan ziraatin etkisi bu denli büyük olmuştur. Çin'de en değerli varlık, belki de tarım yapılabilen topraktır. Toprak bu değeri sayesinde, kendisine sahip olanı yukarılara taşımıştır.

Bu şekilde gelişen ve büyüyen tarım Çin'in zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Ancak Çin'in bu zenginliği, kuzeyli komşularını bir anlamda Çin'e davet etmiştir. Çin'in tarımsal zenginliğinden faydalanmak isteyen bozkır kavimleri, sık sık Çin'in kuzey bölgelerini ordularıyla ziyaret etmişlerdir. Bu durum, Çin sınırlarının huzurlu ve dengeli bir yapıda kalmasını engellemiştir. Çin'in kuzey sınırı, incelediğimiz dönemde hep diken üstünde olmuştur.

Çin'in bu zirai verimi sağlamasının en önemli sebebi, yöneticilerin bu faaliyete büyük önem vermesidir. Yukarıda derebeylerinden ve tarımın artık köylülerin elinden büyük oranda çıktığını belirttik. Ancak her köylü toprağını kaybetmemiştir. Nispeten geniş topraklara sahip olanlar ayakta kalabilmişleridir. Yani Çin'de derebeyi olmaya işçi veya köle olur diyemeyiz. Piyasa şartlarına uyum sağlayabilen köylüler, kendi topraklarını işlemeye devam etmişleridir. Burada devlet, özellikle Han döneminde, piyasada düzenleyici rol oynamıştır. Bir örnek vermek gerekirse Wu-ti döneminde, her ekonomik faaliyetten sorumlu idareciler vardı. Bunların tamamı, önce *ta nun-ling*, daha sonra *ta ssu-nung* olarak adlandırılan zirai faaliyetlerden sorumlu yöneticilere karşı sorumlu idiler²²³. Bu idarecilerin en çok üzerinde durdukları konu, üretimi tamamlanmış ürünlerden alınan vergiler ve piyasada oluşan fiyatlardır. Fiyatların belirlenmesinde ve denetlenmesinde tek yetkili bu bakanlık benzeri kurumdur. Çin'de hazine ve tarım bakanlığı olarak adlandırılabilen iki kurum vardı. Tarım bakanlığı, her türlü üretim

²²² Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 86-87

²²³ Loewe Michael, *The Former Han Dynasty, Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008, s. 161

faaliyetinden sorumlu idi. M.Ö. 115'te bu kurumlara ilaveten su yollarından sorumlu bir birim de eklenmiştir²²⁴. Han Hanedanlığı'nın ayrı ayrı tarım ve su idaresinden sorumlu birimler kurması, bu devletin ziraate ne kadar önem verdiğinin delilidir. Ancak her zaman olduğu gibi bu sistem de etkili olsa da kusursuz bir biçimde işleyememiştir. Çin'de karaborsacılık, belirlenen ürün fiyatları dışında alım satım yapma her zaman görülmüştür. Devlet ne kadar müdahale ederse etsin, piyasa her zamanki gibi kendi şartlarını oluşturmuştur. Bu kurumlarla Han Devleti, ekonomideki düzenleyici görevini yerine getirmeyi başarmıştır. Ancak her zaman olduğu gibi, ekonomik faaliyetler üzerinde umduğu kadar belirleyici olamamıştır.

3.3. Hunlarda Ziraat

Bir toplumun sadece bir iktisadi faaliyetle varlığını sürdüremeyeceğini biliyoruz. Esasen Hunların ekonomik yapısını anlamak için bugün hayvancılık yapan aşiretlere bakmak doğru olacaktır. Günümüzde ülkemizde hayvancılık yapan insanlar da yaylak ve kışlak hayatı yaşarlar. Geçim kaynakları olan hayvanlarını yaşatabilmek ve onlardan en yüksek ürünü elde etmek için çalışırlar. Bugün göçerler dediğimiz bu insanlar, şehirlerin dışında kırsal alanlara, kendileri ve hayvanları için mevsimlik barınaklar kurarlar. Esas yerleştikleri yer kışlaklarıdır. Memleketleri kışlaklarıdır. Göçerler ihtiyaçlarını karşılamak için, hayvansal ürünlerini şehirlere getirip satarak paraya çevirirler. Kazandıkları parayla da ihtiyaç duydukları malları alırlar. Hayvanlarının daha çok sütünden, yününden ve derisinden faydalanırlar. Hayvanlar geçim kaynakları olduğundan, bayram gibi özel günler dışında pek hayvan kesmezler. Aradan binlerce yıl geçmiş olsa da Hunların yaşantısı da bundan pek farklı değildir. Hunlar belki hayvan sayıları çok fazla olduğundan, yani daha varlıklı olduklarından, günümüz göçerlerine göre eti daha fazla tüketmiş olabilirler. Kendi kendilerine büyük oranda yetseler de özellikle tahıla ihtiyaç duymaktaydılar.

Bedevilerde, Moğollarda olduğu gibi, bir zamanlar Türkler de tahılla beslenmekteydi, onun aşığa yani darı, arpa ya da kara buğday haşlamasına ihtiyacı vardı. Şüphesiz bunu süt, yağ ve peynirle de cömertçe çeşnilendirmekteydi. İlkbaharda sofrasına, kısrak sütü kımızı da eklemektedir. Bayram günlerinde ya da misafirperverlik görevini yerine getirmesi gerektiğinde, sürüsünün azalmasına katlanıp bir tay ya da koyun kesip etini yerlerdi. Başka zamanlarda ölen hayvanları dı dışında et yemezlerdi.

²²⁴ Loewe Michael, The Former Han Dynasty.s. 162

Yani bugün de olduğu gibi hayvanların kendisiyle değil, kumaş ve tahıl gibi şeyler karşılığında yerleşiklere verdikleri hayvansal ürünlerle geçinmekteydiler. Yerleşecek verimli bir toprak bulduklarındaysa gönüllü olarak çiftçilere dönüşürlerdi²²⁵. Hunlar zannedildiği gibi, beslenmek için sürekli sürülerinden hayvanları kesmezlerdi. Dini törenlerde kesilen çok sayıda hayvan, uzun müddet kendilerine yeterdi. Et kurutularak tüketilirdi. Böylece uzun süre muhafaza edilmesi mümkündü. Bunun dışında bozkırlının hayvan kesmesi, bir tüccarın bedelsiz olarak mal dağıtmasına benzer. Hayvan Hunların geçim kaynağıdır ve sürünün sayısı gereksiz yere azaltılmamalıdır. Bu nedenle Hunlar, ihtiyaçlarını karşılamak için ticaretle ve tarımla uğraşmışlardır. Bu tarım faaliyeti elbette Çin'deki kadar uzmanlaşmış bir şekilde ve geniş çaplı yapılmamıştır. Amaç iç talebi karşılayabilmektir. Hunların tarım yoluyla zenginleşmek gibi bir hedefleri hiçbir zaman olmamıştır. Hunların en büyük zenginlik alameti, sahip olunan hayvan sayısıydı.

İktisatta dışa bağımlılık, devletlerin uzak durmak istedikleri bir durumdur. Bir devletin tamamen kendisine yetmesi mümkün değildir. İnsanın bütün ihtiyaçlarını kendi başına karşılayamadığı gibi devletler de ihtiyaçlarının tamamını karşılayamaz. Bunun, en başta coğrafya olmak üzere, çeşitli nedenleri vardır. İnsanların kendi aralarında yaptığı ticareti, devletler de kendi aralarında yaparlar. Ancak devletler, özellikle temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için dışa bağımlılığı azaltmaya çalışırlar. Dışa bağımlılık kaçınılmazsa ithal edilen ürün, başka devletlerden alınmaya çalışılır. Türkiye bugün, yurt dışından doğalgaz ve petrol almaktadır. Türkiye, temel ihtiyaçlar için gerekli olan bu enerji kaynaklarını satın aldığı ülkelerin sayısını arttırmaya gayret ederek, olası risklerin önüne geçmeye çalışmaktadır. Bir taraftan da kendi topraklarında bu enerji kaynaklarını bulabilmek amacıyla çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Burada hedef, stratejik değeri yüksek bu ürünlerin her ülkeden en az miktarda alınmasını sağlayarak, tek bir ülkeye bağımlı kalmamaktır.

İnsanın var olduğu günden beri en önemli ihtiyacı beslenme ihtiyacıdır. Beslenme gereksinimi hiç bitmez. Teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin, insanın bu gereksinimi değişmeyecektir. Dolayısıyla ziraat, ilk yapılmaya başlandığı günden bu yana, stratejik önemini korumuştur. Bugün ziraatin önemini kavrayamayan bazı kişiler, gelişmiş ülkelerin ekonomisinde tarımın ağırlığının az olduğunu, teknolojik yatırımların ve hizmet sektörünün ağırlığının fazla olduğunu ileri sürerler. Bu doğrudur ancak yanlış yorumlanan nokta şudur: Bu devletler tarım üretimlerini azaltarak, başka ülkelere

²²⁵ Cahun Leon, *Asya Tarihine Giriş*, (Çev: Sabit İnan Kaya), Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006, s. 37

şeker, buğday gibi temel gıda maddelerini ithal ederek gelişmiş bir ekonomiye sahip olmamışlardır. Tarım üretimini azaltan gelişir diye düşünmek iktisadı bilmemekten ileri gelir. Bu büyük ekonomiler, öncelikle kendilerine yetmiş, fazla ürünlerini ihraç ederek büyümüşlerdir. İhraç edilen ürünlerin içinde her sektöre ait ürün görmek mümkündür. Ekonomi büyüdükçe, önce sanayi, sonra da hizmet sektörü büyüyerek ürettikleri iktisadi değerlerin niceliğini arttırmışlardır. Bu sektörler büyürken tarım da büyümeye devam etmiştir ancak tarım sektöründeki büyüme, uzun yıllardır tarım yapıldığından, bu derece hızlı olmamıştır. Bu nedenle, gelişmiş ekonomi tarım üretimini azaltmış gibi görünmektedir. Ancak yeni sektörlerin ortaya çıkması ve hızlı gelişmesiyle tarımın sadece gayri safi yurt içi hâsıladaki payı azalmıştır. Aslında üretilen toplam değer artmıştır. İşte bu değişimi anlayamayan zihniyet, sanki insanlar beslenmenin farklı bir yolunu bulmuş gibi, ekonomide ilerlemenin yolunun zirai üretimi azaltmaktan geçtiğini öne sürer. Ancak insan biyolojisi değişmeyeceğinden, tarım her daim önemini koruyacaktır. Ve tarımda dışa bağımlılık, sessiz bir tehlikedir. Sonuçları ağır olabilir.

Klasik dönemde de tarımın önemi, en az bugünkü kadar yüksekti. İşte bunun farkında olan Hunlar, tahıl için, bölgenin ziraat devi Çin'e tamamen bağlanmanın felaket olacağını bilincindeydiler. Hunların tarım ürünü alabilecekleri tek komşuları Çin'di. Hunların tahıl ithal ettikleri ülkeleri çeşitlendirme şansları yoktu. Böyle olunca ya tamamen Çin'e bağlı kalacaklar ya da kendi ziraatlerini yapacaklardı. Hunlar ikinci seçeneği tercih ettiler. Ticaretle, vergilerle, yağmalarla tahıl alınabiliyordu ancak bu ihtiyaç sürekliydi. Çin güçlendiğinde, bu tahıl temin vasıtalarının hepsini ortadan kaldırılabildi. O zaman Hunlar da tahılsız kalacak ve açlıkla yüz yüze gelmeleri kaçınılmaz olacaktı. Bu nedenle Hunlar kendi tarım ürünlerini üreterek, en azından kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmeye çalışmışlardır. Böylece Çin'e bağımlılık azaltılmıştır. Hunlar çok rahat yağma yapabildikleri dönemlerde tarım yapmayı azaltmış olabilirler ancak hiçbir zaman tarım yapmaktan vazgeçmemişlerdir. Ancak tekrar belirtmek gerekir ki, bu faaliyet sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir.

Hunların tarım yapmaya ilk nasıl ne zaman başladığı konusuyla ilgili bilgiler biraz efsanevi de olsa değerlidir. Eski çağlarda Çin'in Shen-si gibi ana bölgelerinde, sığır ve koyun sürüleri güden, Altay ve Tibet kavimleri dolaşıyorlardı. Yine aynı bölgenin, güneydoğu bölgelerinde oluşan Yang-shao Kültürü ile Hsia Devleti'nde ise, ziraat kültürü gelişmeye başlamıştı. Hsia Devleti yıkılınca, kuzeye kaçan ziraatçılar, hayvancılarının arasına girmiş ve onlara ziraat öğretmeye başlamışlardı. Ziraatçı Liu,

eskiden darı işleri veziri (Hou-tsi) olan atasının yaptığı işleri, orada da sürdürdü. Sabanlama ve tohum ekme işlerini, durmadan yoluna koydu. Böylece ekin ekmeye uygun tarlalar yaptırdı. Bölgesini Ch'i ve Ch'ü ırmaklarından, Wei ırmağını kadar uzattı. Faydalı ve yararlı bir tarım ile bitki bölgesine sahip oldu. Konargöçer kavimleri de yerleştirmeyi başardı. Yerleşik hayata geçen bu kavimler ise mal ve mülk sahibi oldular. Halk bolluk içinde yaşamaya başladı. Yüzlerce boy onlar için, kalplerinde sevgi ve saygı beslediler. Birçokları da yerlerini bırakarak onlara geldiler ve onların himayesine sığındılar. Bu çağlarda artık Chou Sülalesi'nin yıldızı parlamıştı. Bu bilgi yarı yarıya mitolojiktir. Bu kaynakta adı geçen darı işleri veziri mitolojik bir kişidir. Aynı zamanda bu kişi Çin mitolojisinde Bereket Tanrısı olarak da görülür²²⁶. Bu bilginin, özellikle Hsia Sülalesi ile ilgili bölümünün mitolojik olduğu kesindir. Zaten Hsia Devleti'nin kendisi de biraz mitolojiktir. Var olup olmadığı dâhi belli değildir ancak anlatılanlar Chou Devleti'ne dek ulaşmaktadır. Fakat bu mitolojik kayıtları yabana atmamak ve dikkatli değerlendirmek gerekir.

Ögel'in De Groot'dan yaptığı alıntıları kendi yorumları ile harmanladığı yukarıdaki satırlarda Yang-shao Kültürü ile ilgili ifadeler geçmektedir. Adını İsveçli araştırmacıların onu buldukları Honan eyaletinin batısındaki prehistorik yerden almıştır. Çok güzel olan çanak ve çömlekleri bu kültür için tipiktir. Bu çanak çömlekler boyalıdır ve renkleri kırmızı, beyaz ve siyahtır. Halk köylerde otururdu, çünkü ziraatle oldukça meşgul olurlardı. Fakat bundan başka hayvan da beslerlerdi. Bu onların, ekonomilerinin esasını teşkil etmiş gibi görünüyor. Aletlerinin çoğu taştan olup, pek azı kemiktendi. Baltaları dört köşeli balta tipindeydi. Maden onlarca meçhuldü²²⁷. M.Ö. iki binli yıllara tarihlenen Yang-shao Kültürü'nün boyalı çanak çömlekleri ile Ön Asya'da bulunan benzer buluntular arasında bazı benzerlikler tespit edilmiştir. Yang-shao buluntularının daha yeni olanları Batı Çin'de bulunmuştur. Daha eski tabakalar ise Orta Çin'de bulunmuştur. Burada Hint Avrupa etkisi olduğunun iddia edenlerin savı, haliyle çürümüştür. Yang -shao malzemelerinin bulunduğu yerlerde eski Çin'in iskân izlerine pek rastlanmamaktadır. Bu kültürün bulunduğu bütün bölgelerde Tibet kabileleri galiba Türklerle karışmış olarak yaşamakta idiler. Yang-shao kültürü, içerisinde en kuvvetlisi Tibet unsuru, sonra Türk ve bunlara ilaveten daha zayıf bir unsur olarak Tai kavimlerinin unsuru bulunan çok karışık bir kültür olacaktır. Eğer bu kabul edilecek

²²⁶ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Cilt I, s. 32-33

²²⁷ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 20

olursa, Çin'deki boyalı çanak çömleğin benzer izlerinin Doğu Türkistan'da bulunmasının sebebi de anlaşılabilecektir. O halde Türk kavimleri tarafından yapılmış olacaktırlar. Fakat diğer taraftan da bazı Tibet kabilelerinde, örneklerin Yang-shao kültüründekilere benzeyen boyalı tahta kapların, hâlâ bugün bile kullanılmasının sebebi de anlaşılabilecektir²²⁸. Yang-shao kültürünün Çinlilere ait olduğu ileri sürülmüştür. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi, eski çağ Orta Asya'sında kültürler hep iç içe geçmiştir. Farklı kültürler birbirine yakın coğrafyalarda yaşamıştır. Ancak kültürlerin çerçeveleri belirlendiğinde ve kavimler bu kültürlerin içine yerleştirildiğinde, kimin hangi kavime mensup olduğu daha rahat anlaşılabilir. Böylece hangi kavimin hangi dönemde, nerede yaşadığı da anlaşılır.

Yang-shao kültürüne ait malzemelerin, ağırlıklı olarak Türk ve Tibet kavimlerinin yaşadığı sahalarda bulunması gerçekten ilgi çekici bir bilgidir. Yukarıda Ögel'den aktardığımız mitolojik bilgileri içeren satırlarda Yang-shao Kültürü döneminde tarım yapıldığını gördük. Bulunan malzemelerden de bu rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Eberhard da bu kültüre mensup kişilerin tarımla yoğun bir şekilde uğraştığını söyler. Buradan M.Ö. iki binli yıllarda, ziraat yapan Türk kavimlerinin var olduğu sonucu rahatlıkla çıkarılabilir. Buradaki en önemli veri, Yang-shao çanak ve çömleklerinin bulunduğu coğrafyadır. Bu dönemde Çinliler daha doğudadır. Bu dönemde Çinlilere atfedilen kültür Lung-shan Kültürü'dür. Bu kültür de Yang-shao gibi, dönemi için ileri sayılabilecek bir kültürdür. Kullandıkları kapların şekilleri, bilâhare Çin ve zaten bütün Doğu Asya çanak çömleği için tipik kalmıştır. Bu Lung-shan kültürüne, sonraki Çin kültürünün mübeşşiri adı verilebilir²²⁹.

Yang-shao kültürü mensuplarının büyük çoğunluğu Tibetlilerdir. Ancak az ya da çok sayıda Türk kavimi de vardır ve bunlar ziraatçidir. Bizim için önemli olan tarım yapan Türklerin sayısı değil; bu tarihlerde Türklerin tarımla uğraşmış olmasıdır. Burada sabanın kullanılıp kullanılmadığı konusunda net bir şey söylemek zordur. M.Ö. 3000'den önce, ama olasılıkla çok önce olmayan bir tarihte, bir yerlerde insanlar, hayvanların gücünün tarım işlerine nasıl koşulacağını öğrendiler. Bunun önemli sonuçları oldu. Tahıl yetiştiriciliğiyle hayvan besleyiciliğini birbirlerine bağımlı kılarak, daha önce görülmemiş bir biçimde birleştirdi. Böylece tarım olgunlaştı²³⁰. Yang-shao kültürü mensupları saban kullanmış olabilirler. Sabanın bulunmasından yaklaşık bin yıl

²²⁸ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 21

²²⁹ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 22

²³⁰ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s. 51

sonra bu kültürün izleri görülmüştür. Aynı zamanda hayvan da besleyen bu insanların saban kullanmış olması olasıdır.

Yukarıda aktardığımız bir başka ifade de Hsia Devleti yıkıldıktan sonra, çiftçilerin kuzeye göç ederek, kuzeylilere tarımı öğrettiğidir. Bu dönemde kuzeyde de tarım yapılmış olabilir. Hsia Devleti'ne atfedilen saltanat tarihleri M.Ö. 1800-1500 arasındır. M.Ö. 1500'den sonra kuzeye giden çiftçiler ziraat tekniklerini de kuzeye taşımış olabilirler. Fakat bu konuyla ilgili yeterli verimiz olmadığından fazla yorum yapamayacağız. Bizim için önemli olan Türklerin ilk olarak ne zaman tarım yapmaya başladığıdır.

Zamanla hayvancılığın, özellikle hayvan sayısının ve çeşidinin artmasıyla, ilerlemesi sonucu ziraatin ekonomi içindeki payı azalmıştır. Burada yağma akınları, pazarlar ve Çin'in vergiye bağlanması vasıtasıyla tahıl alınması, Hunların tarımı azaltmalarının en önemli sebebidir. Fakat bu zaman zaman yaşanan, kısa süreli, geçici bir durum olmuştur. Sadece yağma yapmanın çiftçilikten daha kolay olduğu, yani Hunların güçlü, Çin'in zayıf olduğu dönemlerde tarım üretimi azalmıştır. Ancak dört mevsim neredeyse her gün tahıla ihtiyaç duyulması sebebiyle, Hunlar çiftçiliği hiçbir zaman tamamen terk etmemişlerdir.

Hatta Hunlar bu faaliyette, sanılanın aksine, sulama kanalı açmak ve saban gibi, o dönem için ileri teknikler de kullanmışlardır. Prof. Ögel, Altay bölgesinde Hun çağında açılmış sulama kanallarına rastlandığını, Başkaus bölgesinde, Çalışman Nehri yakınlarında, sulama kanallarının izlerini açık olarak bugün bile görüldüğünü vurgulamaktadır. Arkeolog Kisilev, Altay Dağı bölgesinde bulunan Tötö Kanalı'nın M.Ö. I. yüzyılın başlarında yapılmış olabileceğini belirtmektedir²³¹. Sulama kanallarının yapımının uzmanlık ve iyi bir organizasyon gerektirdiğini Sümerler örneğinde gördük. Demek ki Hunlar da aynı sistemle bu kanalları açmışlardır. Ayrıca M.Ö. I. yüzyılın sonları, Hunların zayıflamaya başladığı dönemlerdir. Bu dönemde Çin'den vergi ve yağma yolu ile tahıl elde etmenin zor olduğu yıllardır. O nedenle Hunlar zirai tekniklerde mecburi bir ilerleme sağlamış olabilirler.

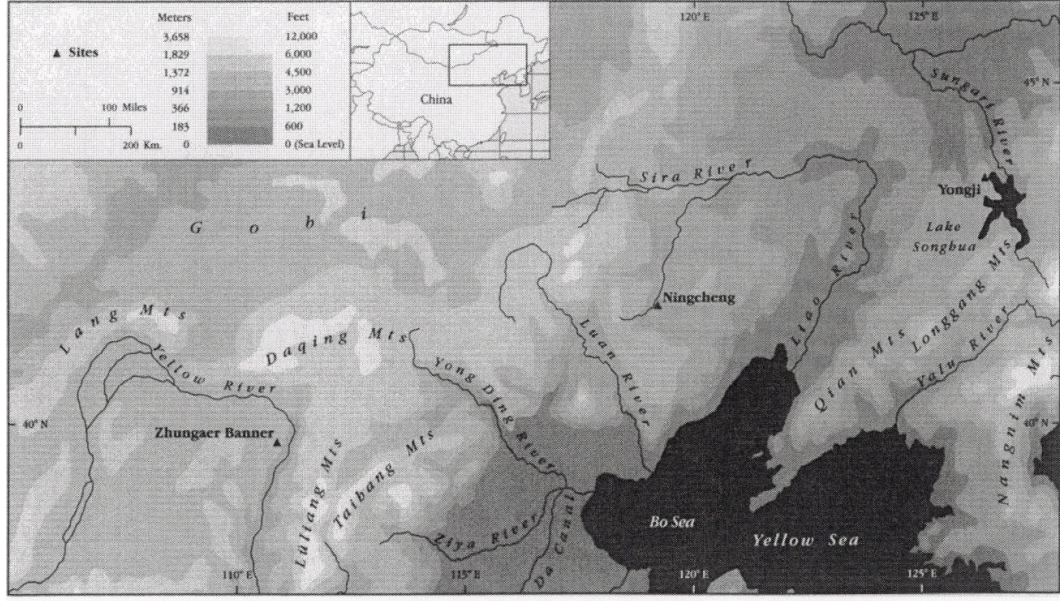
²³¹ Sarıtaş Eyüp, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Kazılara Göre İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 139

Bunun yanında, bazı Hun mezarlarında yapılan kazılarda çapanın bulunması da dikkat değeridir. İç Moğolistan'da arkeologlar, Hun mezarlığı ve Savaşan Devletler²³² dönemiyle çağdaş yerleşim kalıntıları bulmuşlardır. Dahası, demir çapa, demir keser ve bazı taş aletler gibi tarım araç gereçleri de aynı mezarda ok başı gibi diğer tipik Hun objeleri ile beraber bulunmuştur²³³. Hun mezarlarında bulunan demir çapa ve keserden başka, pek çok benzer demir ve bronz alet henüz kazı yapılarak çıkarılmamıştır. Arkeologların bulunan mezarlıkla, yerleşim yeri arasındaki yakın ilişki ile ilgili şüpheleri yoktur. Erken dönemde bu bölgede tarım aletlerinin yaygın kullanımı bilgisiyle, Hun yerleşim yerlerinde daha sonra Sovyet ve Moğol arkeologlar tarafından yapılan kazılarda elde edilen verilerle, yerleşimin göçebelerin tamamen bölgede görüldüğü dönemde de var olduğunu söylemek mantıklı olacaktır. Tarım toplumlarının Çin'den tamamen izole olmadan fakat tamamen göreceli bir özerklik biçiminde geliştiği söylenebilir²³⁴. Çinli arkeologlar bu görüşlerden farklı olarak, bu ziraat yapan yerleşik Hunların, Çin'in bir parçası, Çin'den ayrılıp kuzeye göç eden Çinliler olduğunu iddia etseler de Hun mezarlarında bulunan ve Çin kültüründen ayrılan tipik Hun eşyaları, bu temelsiz görüşleri çürütmektedir. Mezarlarda bulunan demir çapa gibi aletler ortak olabilir. Ancak tipik Hun askeri malzemesi olan ok başı bu iddiaları çürütmeye yetmektedir. Ok başı gibi pek çok başka buluntu da bu mezarlarda mevcuttur.

²³² M.Ö. 481-256 yılları arasında yaşanan bu dönemde, derebeylerinin hepsi imparatora bağlılık hislerini kaybetmiş ve müstakil beylikler olarak hareket etmişlerdir. Zamanla 1000 derebeyliğinden sadece 14 tanesi kalmıştır. (Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 51)

²³³ Cosmo Nicola Di, Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance In Chinese History, *The Journal Of Asian Studies*, Vol: 53 No:4, Kasım 1994, s. 1092-1126

²³⁴ Cosmo Nicola Di, Ancient Inner Asian Nomads, s. 1098

Harita 4: Bugünkü Moğolistan ve Kuzeydoğu Çin. Haritada koyu renkle yazılmış, koyu üçgenle işaretlenmiş yerler, yapılan kaz çalışmaları neticesinde, Bronz ve Demir Çağı'nda önemli tarım sahaları olduğu anlaşılan yerlerdir. Harita, Nicola Di Cosmo'nun *Ancient Inner Asian Nomads* adlı makalesinden alınmıştır.

Bu arkeolojik veriler, üzerinde fazla yorum yapmaya gerek bırakmayacak kadar sağlam verilerdir. Hunların savaştan devletler döneminde, yani M.Ö. 5 ve 3. yüzyıllarda tarım yaptıklarını ispatlayan bu buluntular aynı zamanda Hunların, bildiğimiz devlet düzenine geçmeden çok önce şehirleşme, demiri işleme gibi faaliyetler yaptıklarını da gözler önüne serer. Hunların devlet kurmalarını daha önce tartışmıştık. Kaynakların bize Hunlardan bahsetmeye başladığı yılları, Hunların kuruluş tarihi olarak kabul etmek bir yanılgıdır. Aslında kaynaklar Hunların öncesinden de bahsederler fakat Shan-yü ve kavimlerin önde gelen kişilerinin isimleri geçmez. Sadece şuraya saldırdılar, sonuçları şu şekilde oldu gibi ifadeler görülmektedir. Bunları görmüştük. Burada ziraat ile ilgili verdiğimiz bilgiler de Hunların M.Ö. 3. yüzyıldan çok önce teşkilatlı bir şekilde tarih sahnesinde yer aldığını göstermektedir. Burada, bu tarım yapan kavimlerin daha sonra Hunlar tarafından itaat altına alınmış, Hunlardan ayrı bir kavim olabileceği ihtimali akla gelse de mezarlarda bulunan tipik Hun malzemeleri bu düşüncüyü çürütmektedir. Çiftçilik yapan bu insanlar Hunlardır.

Ziraat için seçilen sahalar genellikle, nehir yatakları kenarında bulunan dar, uzun şerit biçiminde arazilerdi. Toprak tahtadan yapılmış sabanla açılır ve arpa, buğday ve çavdar tohumlarından biri ekildikten sonra, büyük toprak parçaları çıplak elle

parçalanırdı. Bu çalışmalardan sonra göçebeler yazın, yaylaklarına giderler ve sonbaharda ekili alanlarına geri döndüklerinde hasat yaparlardı. Rona-Tas'a göre Bugünkü Moğolistan'da tahıl hasadı orak kullanılmadan elle yapılırdı. Toprağı sürme ise at ya da öküzle yapılırdı. Daha sonra iki ya da üç kişi tahta kürek kullanarak, buğdayı samandan, çöplerden ayırmak için ürünü yayarlardı. Sonra artık olarak kalan saman, 50 cm. derinliğinde ve 50 ile 70 cm arasında genişlikte buğdayın depolanacağı küçük çukurları çizgilerle belirlemek için kullanılıyordu. Değirmen taşları, değirmenlerde atlar tarafından çekilerek, öğütme işlemi için kullanılıyordu²³⁵. Rona-Tas'ın bu değerli çalışması, aynı zamanda, bugünkü Moğolistan'ın iç bölgelerinde bulunan tohum ve değirmen taşlarının kime ait olduğu konusunda da bizlere fikir vermektedir. Bugünkü Moğolistan topraklarında, antik dönemde yapılan ziraat faaliyetleri ile ilgili bu değerlendirmeler, Hunlardan öncesine aittir ve bu bölgede tarımın kadim çağlardan itibaren yapıldığının delilidir.

Hunlar yaşadıkları dönem için ileri teknikler kullanarak tarım yapmışlardır. Bu tekniklerden biri de yukarıda gördüğümüz gibi saban kullanımındır. Saban ilk kez M.Ö. üçüncü binlerde kullanılmaya başlanmıştır. Sabanda hayvan gücü kullanılır. Temel iktisadi faaliyeti hayvancılık olan Hunlarda sabana koşulacak türden çok sayıda hayvan vardı. Özellikle öküzün ağır yükleri çekmek dışında bir vasfı yoktu. En önemli hayvanlarından biri sığır olan Hunların, haliyle çok sayıda öküzü de vardı. Bunun yanına katır ve at da eklenince, sabana koşulacak hayvanları bulmak gibi bir problemi Hunlar hiç yaşamamışlardır. Hayvan sıkıntısı olmadığından geriye sadece sabanı yapmak kalıyordu. Bugünkü Moğolistan'ın iç bölgelerine, yani Hun topraklarına sabanın nereden geldiği bilinmemektedir. Sabanın Hunlara Çin'den gittiği yönünde görüşler varsa da, bu görüşleri ispat etmek pek kolay değildir. Çünkü yapılan kazılarda, Hun topraklarında Han döneminden çok öncelerine ait sabanlar bulunmuştur. Tarihçilerin çoğu, sabanın ilk kez Mezopotamya ve bugünkü ifadeyle Ortadoğu bölgelerinde bulunduğu hususunda hem fikirdirler. Eğer bu görüş doğruysa ve saban bu bölgeden tüm Dünya'ya yayıldıysa, Önce Çin'e sonra da bozkırlara gelmiş olabilir. Bu bir ihtimaldir. Ancak Mezopotamya'da insanlar saban kullanırken, İç Asya'da da insanlar, bir süre sonra sabanı icat edip kullanmaya başlamış olabilirler. Dolayısıyla, Hunların sabanı nasıl bulduğu konusunda kesin bir şey söylemek pek mümkün değildir.

²³⁵ Rona-Tas Andras., Some Data on The Agriculture Of The Mongols, *Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Biro Sacra*, s. 443-72, Budapest, 1959: Akademiai Kiado. Nakleden: Nicola Di Cosmo, *Ancient Inner Asian Nomads*, s. 1100

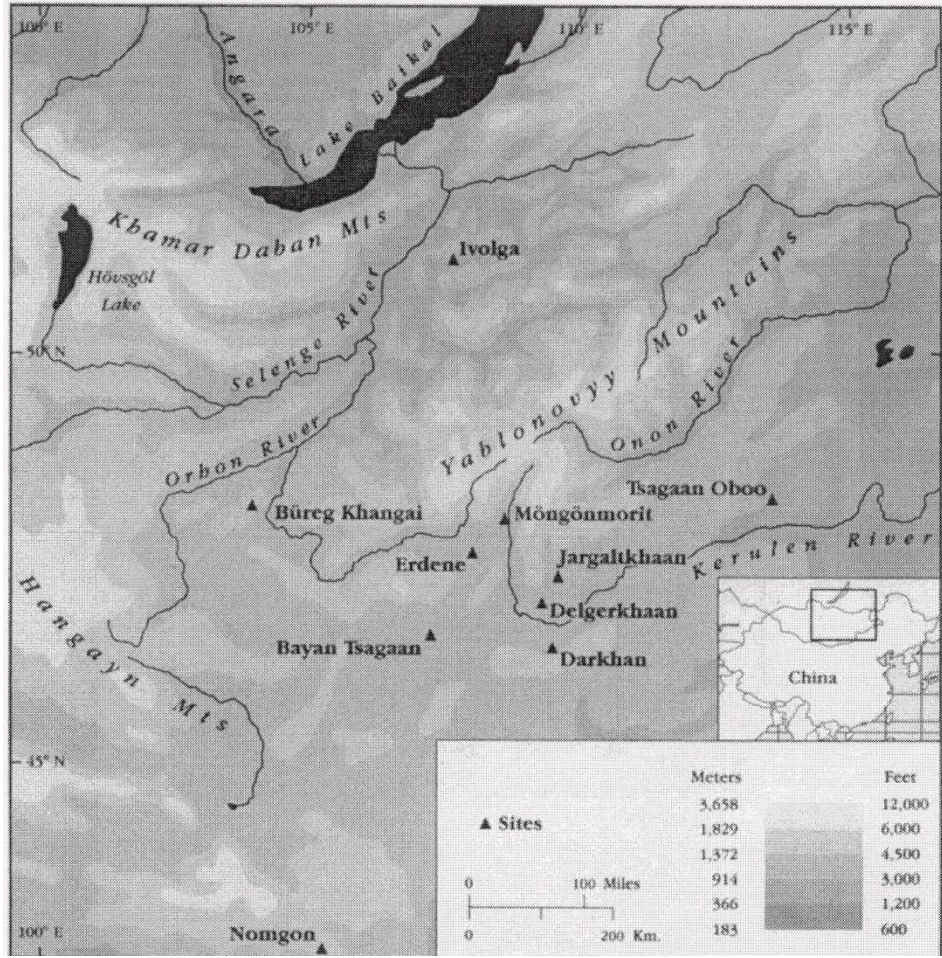
Fakat kesin olan bir şey varsa, sabanın bu bölgede Hunlardan önce ve daha sonra Hunlar tarafından da kullanıldığıdır. İlk örnekleri yukarıda belirttiğimiz gibi tahta olan sabanın Hunlara ait olanları demirden yapılmıştır.

Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un güney batısında bulunan Bajan Chongor bölgesinde yapılan kazılarda, kayaların üzerine çizilmiş saban resmi bulunmuştur. Alman arkeolog Ditmar Lauer'in aktardığına göre bu resimler, M.Ö. 8. yüzyıla, İskit dönemine ya da M.Ö. 3. Yüzyıla, Hun dönemine tarihlenmektedir. Bu tarihleme, eğer doğruysa, bu bölgede saban kullanımı Hunların ilk dönemlerine ve hatta belki de onlardan daha eski dönemlere kadar gitmektedir²³⁶. Bu tarihlemeyle, sabanın önce Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlere gittiği, sonra Hunlara geldiği ve Hunlardan da Çin'e gitmiş olabileceği de düşünülebilir. Ancak bu görüş sadece bir varsayımdır.

Bu kaya resimlerinden başka, bu alanlarda zirai faaliyetlerin yapıldığını gösteren daha sağlam kanıtlar vardır. Sovyet Rusya döneminde yapılan çalışmalar, bu bölgede Hun döneminden önce, demir sabanın kullanıldığı gelişmiş bir tarımın var olduğunu uzun zaman önce ortaya koymuştur. Bu kazılarda demir sabanın yanı sıra değirmen taşları ve büyük miktarda tohum bulunmuştur. Bu, Mançurya ve Baykal Gölü'nün kuzeyinde, sadece ilkel çapa tarımının değil, daha gelişmiş saban tarımının hayvan gücüyle yapıldığını gösterir. Bunun yanında, Baykal Gölü bölgesinde bulunan Neolitik Çağ (M.Ö. 5000 evveli ve M.Ö. 1600 arası)'a ve Bronz Çağı (M.Ö. 1600-M.Ö. 800)'na ait taştan yapılma çapa ve aynı dönemlere ait Mançurya'da bulunan taştan yapılma saban, ziraatin bölgede çok erken dönemlerde başladığını gösterir. Ayrıca bu buluntular, Geç Bronz ve Demir Çağlarında tarımın, göreceli olarak daha karmaşık bir yapıya ulaştığının da ispatıdır²³⁷. Bundan başka Noin-Ula'da bir kurganda sabanla birlikte bulunan darı tohumları, Hunların ileri seviyede ziraat yaptığının kanıtıdır.

²³⁶ Cosmo Nicola Di, *Ancient Inner Asian Nomads*, s. 1101

²³⁷ Cosmo Nicola Di, *Ancient Inner Asian Nomads*, s. 1102

Harita 5: Bugünkü Moğolistan ve sınır bölgeleri. Koyu renkle yazılmış, koyu üçgenle işaretli bölgeler, yapılan kazı çalışmaları neticesinde, Hun yerleşim yerleri ve askeri bölgeleri olduğu anlaşılan bölgeleri göstermektedir. Harita, Nicola Di Cosmo'nun *Ancient Inner Asian Nomads* adlı makalesinden alınmıştır.

Ancak Hunlar verimli toprakları, özellikle Gobi Çölü'nün güney bölümleri ile Türkistan'ı (Sin-kiang) içine alan batı bölgelerini kaybettikleri zaman, aynen hayvancılıkta olduğu gibi, ziraat yapmakta da zorlanıyorlardı. Bunun sebebi iklimin ve coğrafi şartların nispeten tarıma elverişsiz oluşudur. Sadece kuzey bölgelerde yapılan zirai faaliyetler de nüfusun tamamının ihtiyacını karşılamaya yetmemiştir. Hunlar kuzeye itilmeleri, zirai faaliyetlerin de eskisi gibi verimli olamamıştır. İklim hayvanları da olumsuz etkileyince Hunlar için hayat oldukça zorlaşmıştır. Nitekim Han Hanedanı kitabındaki Hunlar kısmındaki bir kayda göre, M.Ö. 88 yılı sonbaharında aralıksız yağın yağmurlar ve birkaç ay boyunca devam eden kar yağışı nedeniyle Hunların hayvanları ölmüş, tahılları olgunlaşmamış ve halk arasında bulaşıcı hastalıklar

görülmeye başlamıştı²³⁸. Bu tarih Hunların güç kaybettiği ve Gobi'nin kuzeyinde kaldıkları dönemdir.

Arkeolojik veriler bahsettiklerimizle sınırlı değildir. Bugünkü Kazakistan topraklarında, Güney Sibirya'da, Gobi Çölü'nün güneyinde de benzer Hun araç gereçleri bulunmuştur. Burada sadece birkaç önemli örnek verdik. Tarımla uğraşan Hunların haliyle yerleşim yerleri de olmalıdır. Yapılan kazı çalışmalarında, ziraat sahalarının yakınında irili ufaklı yerleşimlere ait kalıntılar bulunmuştur. Bunların en önemlisi 1928-29 yıllarında Sovyet arkeologlar tarafından kazıları yapılan ve kuruluşu M.Ö. III ile I. yüzyıllar arasına tarihlenen Ivolga'dır. Bugünkü Moğolistan'ın Ulan Ude şehrinin 100 km. güneyindedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hunların en azından kışlaklarında yerleşik olduklarını düşünüyoruz. Tarım sahalarının yakınındaki bu buluntular, Hunların kışlakları olabilir. Hunların zirai faaliyetlerde zannedilenden daha ileri bir durumda olduğunu gördük. Bu durumda, Hunlar aynı anda yoğun bir biçimde hem hayvancılıkla hem de tarımla nasıl uğraşmışlardır gibi bir soru akla gelebilir. Hunların öncelikle hayvancılıkta uzmanlaştığını gördük. Bu Hunların temel ekonomik faaliyetidir. Fakat bir toplumun tamamının tek bir iktisadi faaliyetle uğraştığını söylemek biraz abes olur. Bazı Hunlar hayvancı iken, bazıları çiftçi olmuşlardır. Ticaret bölümünde de değineceğimiz gibi, Hun topraklarında zaman zaman Çin paraları kullanılmıştır. Demek ki Hun ülkesinde iç ticaret de yapılmaktaydı. İç ticaret takas vasıtasıyla da yapılmıştır. Hun ülkesinde Çin paralarının var olması, ülke içi ticaretin canlı olduğunun en büyük kanıtıdır.

Göçebeler mevsimsel göçleriyle uyumlu bir biçimde, küçük ölçekli tarım yapıyorlardı. Zengin aileler ise, çiftçilikte kendilerine yardım ederek ve hayvan sahipleri uzaktayken, ürünlere göz kulak olarak yanlarında çalışmalarına izin veriyorlardı²³⁹. Bu örnekleme Moğol göçebeler için geçerli gösterilse de Hun sistemi de bunun gibidir.

Tüm bu bilgiler ışığında denilebilir ki, Hunların içinde ağırlıklı olarak çiftçilik yapan yerleşikler de vardı. Bunun yanında bildiğimiz gibi Hun ailesi geniş babaerkil ailedir. Bütün kardeşler ve onların aileleri, büyükleriyle beraber yaşarlar. Aynı ailenin bir kısmı hayvancılıkla uğraşırken, bir kısmı da çiftçilik yapmış olabilir. Yukarıda aktardığımız gibi, bozkırlılar yaylaklarına gitmeden topraklarını ekerlerdi. Gelince de

²³⁸ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 143

²³⁹ Cosmo Nicola Di, *Ancient Inner Asian Nomads*, s. 1094

hasat yaparlardı. Ancak ziraat yapılan toprağın tamamen başıboş bırakılmaması gerekir. Sulamanın ve gerekli bakımların yapılması için mutlaka arazinin başında birilerinin bulunması gerekir. Tarım arazilerini işlemek için hayvancılık faaliyetinde gerekenden daha fazla işgücüne ihtiyaç vardır. Bu nedenle toprak sahibi ailenin bir kısmı toprağın ve işçiler ile kölelerin başında bulunmalıdır. Hun ailelerinin bazılarının fertleri, hayvanların başında yaylaklara göç ederken ailenin diğer fertleri de ailenin işlenmiş topraklarının başında kalıyor olmalıydılar. Böylece kışlık tahıl ve hayvanlar için gerekli saman ve arpa da hazırlanmış oluyordu.

3.3.1. Hunlar İçin Değerli Tarım Sahası: Çin Türkistanı (Sin-Kiang)

Geçtiğimiz satırlarda da belirttiğimiz gibi insanın en temel ihtiyacı beslenmedir. Bu ihtiyaç sürekli dir. Barınma ihtiyacı da temel ihtiyaçtır ancak bu ihtiyaca karşılık verebilmek için sürekli belli bir faaliyeti yapmak gerekmez. Barınma sorunu süreklilik arz etmez. Kesin olarak çözülebilir. Ancak beslenme ihtiyacı böyle değildir. İnsan her gün beslenmelidir ve bu ihtiyacın karşılanması için de sürekli çalışmak, üretmek gerekir. Gıda üretiminde ortaya çıkacak problemler toplum içinde açlık gibi ağır bir sorunun ortaya çıkmasına ya da devletin dışa bağlanmasına yol açar. Güncel bir örnek vermek gerekirse, yakın zamanda ülkemizde et fiyatlarında ciddi bir artış yaşandı. Devlet bu artışın önüne geçmek için, canlı hayvan ve et ithalatına girişti ancak gelen hayvanların ülkemiz şartlarına uyum sağlayamaması, dış alımda yaşanan fiyat problemleri gibi etkenlerle iç piyasadaki fiyatlarda istenen düşüşün sağlanması bir yana, artış devam etti. Böylece zaten büyük çoğunluğu yoksulluk sınırının altında yaşayan ve ara sıra et alabilen halkın büyük bir kısmı et alamaz oldu. Bu durumda, fark edilmese de toplumda yetersiz beslenme sorunu ortaya çıktı. Bu sorunun sonuçları ne yazık ki ilerleyen yıllarda karşımıza çıkacaktır. Bu örnekte olduğu gibi toplumun iâşesinin sağlanması konusunda yaşanacak en küçük problem beraberinde büyük sorunlar getirecektir. Sorun çözmek amacıyla atılan alelacele adımlar iktisadi sıkıntıyı çözmek bir yana, daha da büyütecektir. O nedenle devletler, toplumun iâşesi için uzun vadeli programlar geliştirmek zorundadır.

İleri görüşlü Hunlar, kendilerinin beslenmesi için yeterli iktisadi faaliyetleri yapmalarının yanı sıra, mevcut üretimi arttırmak için çabalamışlardır. Hunlardan hep Çin kaynaklarında bahsedildiği için, sadece Çin ile ilişki içinde oldukları düşünülmüştür. Fakat büyük bir devlet olan Hunlar batıda küçük devletleri olan

yerleşikler ile Sien-bi, Wu-huan gibi diğer bozkır kavimleri ile de yakın ilişkiler içinde olmuşlardır²⁴⁰. Böylece hiçbir zaman tam anlamıyla Çin'e bağlı kalmamışlardır. Esasen Hunları tarım, maden ürünleri gibi ihtiyaçlarda Çin'e bağlı gibi göstermek, Hunlar ziraat yapmayı, demiri işlemeyi Çin'den öğrendiler, şu alet Hunlara Çin'den geldi gibi ifadeler Büyük Hun Devleti'ni bir biçimde olduğundan küçük göstermenin beyhude çabasıdır başka bir şey değildir. Bu zihniyet ne düşünürse düşünsün gerçek apaçık ortadadır.

Geleceği ve halkının refahını gözeten Hun Devleti, bu amaçla tahıl iâşesinin karşılanması ve bu ürünlerin bolca bulunabilmesi için, bölgenin en verimli ziraat sahalarını ele geçirmek, kendisine bağlamak istemiştir. Burası bugünkü Uygur Cumhuriyeti bölgesi olan, 1.646.000 km²'lik bir alanı kaplayan bölgedir. Bölgenin kuzeyinde sert kışları (-35⁰C) ve ılık yazları (20⁰C), özellikle koyun sürülerinin otladığı geniş otlaklarıyla bozkır ülkesi Cungarya uzanmaktadır. Güneyde, sıcaklık yazın 26⁰C'yi bulan, kışın ise ortalama 8⁰C'lerde gezinen, fazla soğuk olmayan ama çok kuru iklimli, kuzeydoğuya doğru çukurlaşan badem biçimindeki büyük çöküntü bölgesi Tarım Havzası bulunur. 1000 metreden fazla yüksekliklere ender rastlanan bu nispeten alçak havzada, yaklaşık 1600 metre yüksekliğinde alçak tepeler ve örneğin Turfan'daki gibi deniz seviyesinin 170 metre altında boğucu çöküntü bölgeleri vardır. Ortada Taklamakan çölü vardır. Güneyde ve kuzeyde bu çölü kuşatan Tien-şan (Tanrı) ve Altın Dağları vardır. Bu dağların eteğinde pek çok vaha bulunmaktadır. Yoğun tarım kültürünün bulunduğu bu dağlar iki sıra halinde yay biçiminde uzanarak birleşir, korumasız bu vahalar mucizevî bir biçimde insanların ve kumların saldırılarına karşı direnebilmiştir²⁴¹. Bu bölgede dağ eteklerinde bulunan tarım vahaları, daha önce bahsettiğimiz gibi sulak ve nemli idi. Bu sebeple Orta ve Doğu Asya'nın en verimli, en değerli sahası idi. Turfan bölgesi yılda iki kez buğday hasadı verirdi. Şehir devleti büyüklüğünde birkaç devletin var olduğu bu bölgeyi ele geçirmek, Mao-tun için zor olmamıştır. Batı şehirleri, Hun Devleti'nin yiyecek deposu idi. Hun Devleti'nin sürekliliği ve kaderi, batı şehirlerinin varlığına bağlı idi²⁴². Bu bölgenin önemini arttıran bir diğer husus da batıya açılan ticaret yollarının, coğrafi yapı nedeniyle burada birleşmesidir.

²⁴⁰ Cosmo Nicola Di, *Ancient Inner Asian Nomads*, s. 1095

²⁴¹ Roux Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 24-25

²⁴² Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Cilt I, s. 447 (K. Shiratori'den naklen)

Öncelikle Mao-tun'un Yüecileri batıya sürmesiyle, bu bölge üzerindeki Yüeci etkisi azalmıştır. Hunlar Mao-tun devrinde aldıkları bu toprakları bazen bizzat işleyerek bazen de bölgedeki insanların ürünleri, vergi olarak alarak, önemli bir tahıl üretim sahası olarak kullanmışlardır. Bu vahalar M.Ö. 60 yılına kadar Hun kontrolünde kalmıştır. M.Ö. 60 yılına gelindiğinde, çok uzun yıllar Hun kontrolünde olan Batı bölgeleri artık Çinlilerin eline geçmiş, Çin Hükümeti burada bir askeri valilik kurmuş ve başına da General Cheng-chih'yi getirmiştir²⁴³. Hunlar bu verimli sahaları kaybedince, büyük ekonomik kayba uğramışlardır. Bu vahalar eşsiz derecede verimli olduğundan, oradan elde edilen ürünü başka yerden ikame etmek mümkün değildi. Mecburen kuzeyin nispeten verimsiz topraklarına çekilmek zorunda kaldılar. Bu benzersiz bölge Çin'in eline geçti ve Çin'in zenginleşip güçlenmesine katkıda bulundu. Ölümünün üzerinden yıllar geçmesine rağmen, Wu-ti'nin savaşçı politikalarının yarattığı iktisadi sorunlarla boğuşmakta olan Çin için, bu tarım alanlarının ele geçirilmesi çok büyük önem arz etmiştir. Çin bu bölgeyi alarak Hunları zayıflatmış, kendisi zenginleşmeye başlamıştır. Böylece Türkistan'ın kaybının etkisi Hunlar için iki kat daha şiddetli olmuştur. Rahatlayan Çin, bundan sonra Hunlar üzerindeki baskısını daha da arttırmıştır.

Hunların temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hayvancılığın yanı sıra tarımla da uğraştığını gördük. Özellikle arkeolojik veriler, şüphe bırakmayacak şekilde, Hunların tarımla uğraştıklarını ve tarım arazileri etrafında şehirleri olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Yazılı Çin kaynakları, genel olarak Hunların tarımla hiç uğraşmadıklarını ifade etseler de satır aralarında Hun tarımı ile bilgiler vererek, bir anlamda kendileriyle çelişirler. Yukarıda kıtlıkla ilgili bir kayıt vermiştir. Wolfram Eberhard'ın yazılı Çin kaynaklarını çevirdiği eseri Çin'in Şimal Komşuları'nda, Hunların hububat ambarı yaptıklarını ifade eden satırlar vardır²⁴⁴. Tüm veriler birleştiğinde Hunların sürekli ziraat yaptıkları açıktır. Arkeolojik veriler sadece belli bir döneme ait değildir. Farklı dönemlere ait pek çok tarım aleti buluntusu vardır. Yazılı kaynaklara da sadece satır aralarında da olsa, Hunların ziraat yapma adetlerinin olduğu konusunda arkeolojik verilerle aynı noktadadır. Çin kaynaklarının Hun tarımından fazlaca bahsetmemeleri, yine her zaman olduğu gibi Hunları küçük görme adetinden ileri gelmektedir. Yerleşik toplumlar, konargöçer toplumları her zaman kendilerinden

²⁴³ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 111

²⁴⁴ Eberhard Wolfram, *Çin' in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2. Baskı, Ankara 1996, s. 77

geri, hatta vahşi, medeniyetsiz olarak görürler. Hunların tarım yapmadığı, şehirlerinin, kasabalarının olmadığı gibi ifadeler bu kaynaklarda çok sık rastlanır. SC 110, daha ilk satırlarında Hunların hayvanlarını otlatmak için sürekli bozkırda dolaştığını ifade eden satırlarla başlar. Devamında onların, su ve çayır arayışında, kalıcı şehirleri ve yerleşik hayatları olmayan insanlar olduğundan bahseder²⁴⁵. Benzer ifadeler HS'da da mevcuttur²⁴⁶. Bu yaklaşım masum gibi görünebilir ancak yerleşik Çin, düşmanı olan konargöçerlerin sürekli yer değiştiren, şehirleri olmayan insanlar olduklarını iddia ederek, onları medeniyetten uzak, kendilerinden çok geri topluluklar olduğunu ifade etmeye çalışır. Bu nedenle Çin kaynakları ihtiyatlı değerlendirilmelidir koşulu her zaman göz önünde tutulmalıdır. Bunun yanında arkeolojik veriler, eğer kendilerini bulan kişi objektif ise, hiçbir zaman yalan söylemez. Tipik Hun eşyaları ile bulunan tarım araç gereçleri fazla söze gerek bırakmaz. Bu malzemeleri bulan arkeologlar ve tarihçiler, değerlendirme yaptıklarında, bunların Hunlara ait olduklarını kesin bir şekilde açıklamışlardır. Bu sebeple Hun toplumunda, insanın temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan ziraat faaliyeti, M.Ö. III. yüzyıldan çok önceleri dahi yapıyordu.

Yaşadıkları coğrafyanın kendilerine verdiği imkân ölçüsünde Hunlar tarım ile sürekli meşgul olmuşlardır. Hayvancılıkla beraber ziraat yapmak kolay değildir. Çiftçi Çinliler kış mevsiminde, tabiri caizse yatarken, Hunlar hayvancılıkla meşgul olmuşlar, ekim ve hasat zamanı geldiğinde de aile ve toplum içinde iş bölümü yaparak, hayvancılığın yanında ziraatla de uğraşmışlardır. Hayvancılıkla beraber çiftçilik yapmaları onların çalışkanlığının ve gayretinin en önemli göstergesidir. Çin sınırlarına yaptıkları ziyaretlerde, tarımı iyi bilen Çinliler ile köleleri kaçıran Hunlar, tarım için vasıflı ve vasıfsız iş gücünü karşılıyordu. Çünkü Hun nüfusu bu iki faaliyeti bir arada yapabilmek için yetersiz kalıyordu. Özellikle kadınların dokumacılıkla uğraşması, tarım için ihtiyaç duyulan işgücü miktarını arttırıyordu. Bu ihtiyacın karşılanması da yine devletin gücü ile doğru orantılı idi. Kazanılan savaşlarda ele geçirilen esirler, bu talebi karşılayabiliyordu. Ancak devlet zayıf düştüğünde, verimli topraklar kaybediliyor, çalışacak insan bulunamıyordu. Dahası Hunların içindeki boylar isyan çıkarıyordu. Güç dengesi bozulunca Hun Devleti, en başta ekonomik gücünü ve zenginliğini yitirmeye başlamıştır.

²⁴⁵ Bkz: SC, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010, s. 237-240

²⁴⁶ Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 1

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TİCARET VE VERGİ

4.1. Ticaret

Ticaretin tarihi neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü insanlar, hiçbir zaman ihtiyaç duydukları mal veya hizmetin tamamını üretememişlerdir. Arkaik avcı toplayıcı kabileler, genel anlamda ihtiyaçlarının çoğunu karşılayabiliyordu. Zamanla tarımın, hayvancılığın ortaya çıkması, orduların kurulması, giyim kuşam adetlerinin değişmesi ve gelişmesi gibi nedenlerle, ticaret ortaya çıkmış ve zamanla insanlar ve devletler arası ticaretin hacmi artmıştır. Bir müddet sonra ticaret, insanoğlu için vazgeçilemez bir iktisadi faaliyet halini almıştır. Ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesiyle yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Yeni bir ekonomik faaliyetin ortaya çıkışı, bu faaliyet sonucu üretilen mala talebi de beraberinde ortaya çıkarmıştır. Örneğin yeryüzünde tarım yapılmazken, tarım ürünlerine talebin olması beklenemez. Ancak tarımın yapılmaya başlanmasıyla, tarım ürünlerine talep da oluşmuştur. İmkânları elveren devletler kendi tahıllarını üretirken, tarım yapmak için yeterli kabiliyete ve tabii kaynaklara sahip olamayan devletler, bu ürünleri satın almak istemişlerdir. Aynı şekilde çeşitli hayvan türlerinin evcilleştirilmesiyle, bu hayvanlardan elde edilen ürünleri de talep edenler mutlaka olmuştur. Bu taleplerin doğması normaldir. Çünkü insanlığın erken dönemlerinde görülen bu ve benzeri değişimler, bu faaliyetleri yapanlara bir üstünlük sağlamıştır. Değişikliği yakalayamayan toplumlar ise, ortaya çıkan yeni ürünleri satın alarak, bu ilerlemeye ortak olmak istemişlerdir. Tabii ki bölgelerinde tekel olan ülkeler, kendilerine özellik katan ürünlerinin serbest bir biçimde satılmasına müsaade etmemişlerdir.

Ticaret doğmadan önce insanlar kabile bile sayılmayacak küçük gruplar halinde yaşarlardı. Birkaç ailenin beraber yaşamasıyla ve ailelerin büyümesiyle, kabileler meydana geldi. İlk kabileler avcılık ve toplayıcılıkla geçiniyorlardı. Diğer kabilelerden habersiz bir şekilde, tabiatla mücadele ederek yaşamaya gayret ediyorlardı. Tanıdıkları sadece kendi toplumlarıydı. İlk temaslar sırasında insan grupları birbirlerine direk olarak saldırmış olabilir. Ancak dostane bir şekilde armağanlar da vermiş olabilirler. Bu şekilde kurulan ilk münasebetler esnasında, eğer savaş yapılmışsa, karşı tarafın malları, yiyecekleri de alınmıştır. İlk adımların dostça atıldığı durumlarda da diğer kabileye

hediye edilmek üzere belli bir noktaya çeşitli mallar bırakılmıştır. Hediye alan grup, ertesi gün kendi hediyelerini aynı noktaya bırakmıştır.

Böylece insan ilişkileri tarihinde önemli bir aşamaya erişilmiş oluyordu. İnsanoğlunun tükettiği şeyleri yalnızca kendisinin sağladığı dönemi, talan akınları ve direk temas olmaksızın yapılan alışverişin ilk şekli izlemiştir. Bu barışçıl yöntemle bir malın, karşılığında başka bir malla değiştirilmesi yoluyla, ticaretin barışçıl yoldan gelişimi için temel formül bulunmuş oluyordu²⁴⁷. Zaman geçtikçe, kabileler arasındaki ilişkiler ve iktisadi faaliyet çeşitleri arttıkça, değiş tokuş, takas ekonomisi de gelişmeye başlamıştır. Değiş tokuş, ilk dönemlerde ve uzunca bir süre, her zaman katı törensel kurallara göre, vakar içinde yapılmış ve daima birbirinden tümüyle ayrı iki aşamada, verme ve karşı-verme aşamalarında cereyan etmiştir. Yapılması da hep olağanüstü vesilelerle olmuştur. Gündüzle gecenin eşit duruma gelmesi, yağmur mevsiminin sona ermesi, oymak başkanının evlenmesi ya da büyücünün ölmesi gibi. Zamanla daha dengeli yeni biçimler üstünlük kazandı. Törensel davranışlar, alışverişin ve değiş tokuş olgusunun ardında geri plana çekildi. Artık taraflar karşı karşıya gelmeye başladılar. İlerleyen yıllarda değiş tokuş daha kısa aralıklarla yapılmaya başlandı. Taraflar artık eskiden olduğu gibi takası sessiz sedasız yapma geleneğini terk etmişlerdir. Birbirleriyle konuşmaya, el kol hareketleri yapmaya, yeminler etmeye başlamışlardır. Sonraları ticaret ile laf kalabalığının birbirinden ayrılmaz öğeler haline gelişinin kökeninde, ilkel oymak temsilcilerinin bu görüşmeleri bulunmaktadır. Bu değiş tokuşlarda baskınlara karşı güvenliği sağlamak için korunmalı bir yer seçiliyordu. Bazen takas yapılacak yer, bir duvarla çevrili oluyordu. Buraya silahlı olarak girmek ve kavga çıkarmak yasaktı. Rahipler gözetim grevini yürütüyor ve o yerin tarafsız bölge olmasını sağlıyorlardı. Günün birinde bu yer “pazar” olacaktır²⁴⁸. İlk olarak birbirine yakın toplulukların, daha çok bir iyi niyet gösterisi olarak yaptığı takas ticaretinin yayılması ve aralarında uzun mesafeler bulunan kavimler arasında yapılması uzun zaman alacaktır. Bunun nedeni, arkaik dönemde insan topluluklarının, birbirlerinden uzakta ve birbirlerinden habersiz yaşamalarıdır. Esasen bu, başka kavimlerden habersiz olma durumu çok uzun müddet devam etmiştir. İnsanlar ancak yeni yerleri keşfettikçe birbirlerini tanımışlardır. Örneğin Amerika kıtası keşfedilmeden önce, Avrupalı ve Asyalı kavimlerin oradaki topluluklardan habersizdi. Ancak ne yazık ki bu karşılaşma, yerli halk açısından

²⁴⁷ Sédillot Renè, *Değiş Tokuştan Süpermarkete Tarih Boyunca Ticaretin Öyküsü*, (Çev. Esat Nermi Erendor) Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 13

²⁴⁸ Sédillot Renè, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, s. 14-15

felaketlere neden olmuştur. Ancak her karşılaşma soykırımla neticelenmemiştir. Savaşların yanı sıra zaman zaman dostane ilişkiler kurulmuştur. Ve bunun yanında ticaret daima gelişmiştir.

İlk olarak takas yoluyla başlayan ticaretin yayılması ve bu faaliyetten kazanç sağlanması uzun vakit almıştır. Bu noktada en önemli atılım, maden çağlarının başlamasıyla olmuştur. Zaman içinde insanoğlu tahtanın çürüdüğünü, taşın ufalandığını gördü. Buna karşılık madenden yapılan gereçler ve silahlar hem çok daha güzel oluyordu hem de çok uzun süre dayanıyordu. M.Ö. 3000’lerde bakır ve kalay karışımıyla tunç elde edildi. Daha dayanıklı olan tuncun bulunmasıyla insanlık yeni bir kültür basamağına erişmiş oluyordu. Fakat maden dökümcüleri sanatlarının sırrını gizlediklerinden, zorunlu olarak tunç külçeleriyle ticarete bir gelişme aşamasına geçildi. Böylece maden işleyen imalathaneler ortaya çıktı²⁴⁹. Bu gelişimle beraber tacir sınıfı da ortaya çıkmaya başladı. Artık ticareti meslek olarak yapan ve bu yolla zenginleşen insanlar vardı. Bu insanlar daha uzak memleketlerden mal alarak kendi ülkelerinde, iç pazarda satıyorlardı. Ticaretin yapıldığı mesafeler uzayınca, ticaret yolları ortaya çıkmaya başladı.

Ticaret, yanında pek çok yardımcı sektöre ihtiyaç duyar. Bunların başında taşımacılık gelir. Önceleri insanların omuzlarında veya sırtlarına aldıkları küfelerle taşınan mallar, bir müddet sonra, tekerleğin de bulunmasıyla, arabalarla taşınır olmuştur. Arabaların yapımı için odunun, madenin işlenmesi gerekir. Bunun yanında arabayı çekecek hayvanların da kolaylıkla temin edilebilmesi icap eder. Böylelikle araba üretimi ve yük hayvanı besleme, uluslar arası ticareti destekleyen önemli bir faaliyet haline gelir. Bir müddet sonra taşımacılık amacıyla gemilerin yapılması da ilave bir iktisadi faaliyet olarak göze çarpar. Dağlar, çöller aşan tüccarların en önemli problemlerinden biri de güvenlidir. Bu nedenle eşkıyalığa karşı, devletler arasında çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Bunun yanında tüccarlar kendi güvenliklerini sağlayabilmek için, kalabalık gruplar halinde, kervanlar oluşturarak seyahat etmişlerdir.

Yine de yollarda güvenlik sorunu olduğundan tacirler, sefere çıktıklarında savaşçılar gibi kılıç ve yay taşıyorlardı. Göçebeler gibi de sürekli yollardaydılar, fırtınaları, çığları, vahşi hayvanları ve yol kesen haydutları önceden kestirmeye çalışıyorlardı. Takas döneminde, ticaret uzun süre göçebeliğin değişik şekli olmuştur²⁵⁰.

²⁴⁹ Sédillot Renè, *Değiş Tokuştan* Süpermarkete, s. 20

²⁵⁰ Sédillot Renè, *Değiş Tokuştan* Süpermarkete, s. 26

4.1.1. Hunlar ile Çin Arasında Ticaret

Gelişerek devam eden takas ticareti, artık Hun çağına geldiğimizde, olgunlaşmış bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Daha önce bahsettiğimiz ticaretin varoluş nedenleri, Hun toplumunda da vardı. Her alanda tam anlamıyla kendisine yetebilmesi mümkün değildi. Hunların pek çok iktisadi alanda kendilerine yettiklerini biliyoruz fakat tam anlamıyla hiçbir dış kaynağa ihtiyaç duymama söz konusu değildi. İşte bu nedenle Hunlar da hemen her toplum gibi ticarete ihtiyaç duymuştur.

Bir devlet ticareti, elde olmayan veya ihtiyaç duyulan malın fazlaca bulunduğu bir başka ülke ile yapar. Hunların kuzeydoğusundaki Moğol kavimleri ile batıdaki Yüeciler, Hunlar ile benzer ekonomik faaliyetleri yürütmektedirler. Bu nedenle Hunlar ile bu devletler arasında alışverişin olmadığını veya en azından sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Hunların en çok ihtiyaç duyduğu malları üreten ülke, güneydeki komşuları Çin'di. Çin'in ağırlıklı iktisadi faaliyeti tarımdır. Hunların bazen artan, bazen azalan tahıl ihtiyacını karşılayabilmek için Çin'den ticaret de dâhil olmak üzere, çeşitli yollarla faydalandığı biliyoruz. Ancak bu faydalanma tek taraflı olmamıştır. Hunların Çin mallarına ihtiyaç duyduğu gibi Çin de Hun mallarına ihtiyaç duymaktaydı. Çin'in ihtiyaç duyduğu malların başında hayvanlar, hayvansal gıda ürünleri, keçe, yün, deri ve kereste kütük gibi ağaç ürünlerinin yanı sıra, saf madenler ve bu madenlerden elde edilen silahlar ile günlük hayatta kullanılan çeşitli araç gereçler gelmekteydi. Açıkça görüldüğü gibi, Çin'in Hunlardan almak istediği malların çeşidi daha fazladır.

Hunlar çok çeşitli üretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ancak ağırlıklı olarak yapılan faaliyet hayvancılıktı. Ancak hayvancılığı incelediğimiz ikinci bölümde de değindiğimiz gibi, hayvancılık faaliyetinin bazı riskleri mevcuttu. Hayvansal ürünlerin tarım ürünleri gibi depo edilememesi, hayvanların ömürlerinin belli bir döneminde verimli olup bir müddet sonra ölmesi, kıtlık, soğuk gibi sebeplerle ani olarak çok sayıda hayvanın kaybedilmesi gibi riskli durumlar, bozkır ekonomisinin dengelerini aniden sarsabiliyordu. Bu iç zayıflık, konar göçer devletlerin başarılı yöneticilerini daha güvenli bir ekonomik yapı geliştirmeye zorluyordu²⁵¹. Çin ile yapılan ticaret, bu güvenli yapıyı oluşturabilmek için atılmış en önemli adımlardan biriydi. Shan-yü idaresindeki Hun yönetimi, Çin'den mal getirmek ve ticari fayda sağlamak için kullanılan göçebe

²⁵¹ Barfield Thomas J. The Hsiung-nu Confederacy: Organization and Foreign Policy, *The Journal Of Asian Studies*, Vol: 41, No:1, November 1981, s. 45-61, s. 52

aşiretleri organize etmiştir²⁵². Bu kişiler Hun tüccarlarıydı ve zamanla zenginleşerek, Hun elitleri arasına girmişlerdir.

4.1.1.1. Sınır Pazarları

Bu dönemdeki ticari faaliyetleri daha iyi anlayabilmek için Çin'in durumuna da bakmak gerekir. İlk yıllarında iç karışıklıklarla boğuşan Han Devleti, dengeli bir yapıya kavuştuktan sonra ekonomik olarak ilerleme kaydetmiştir. Gelişen bu yapı ile beraber Çin'in ticareti de ilerlemiştir. Han döneminde Çin'in dış ticareti üç gruba ayrılarak incelenebilir:

- 1- Sınır ticareti (Hunlar ile yapılan ticarettir.)
- 2- Kara yolu ile batı memleketleri ile yapılan ticaret
- 3- Deniz aşırı ticaret²⁵³

Burada bizi en çok ilgilendiren nokta sınır pazarlarıdır. Sınır pazarlarının kuruluşunda Hunların baskısının rolü olmuştur. Çünkü ihtiyaçları temin etmenin en kısa yolu bu sınır pazarlarında alışveriş yapmaktır. Sürekli akınlar tertiplemek hem riskli hem de maliyetliydi. En kestirme yol sınır ticaretiydi ki bundan hem Hunlar hem de Çinliler fayda görecekti²⁵⁴. Ancak baskıyla sınır ticaretini başlatan Hunlar, ticaretin de kural koyucusu idiler. Bu nedenle sınır pazarlarında yapılan alışveriş, Çin için her zaman kazançlı olmamıştır. Çin'in sık sık bu pazarları kapatmak istemesinin ve biraz güçlendiğinde ilk olarak bu pazarları kapatmasının en önemli sebebi budur. Çin de Hun mallarına ihtiyaç duyuyordu fakat Çin için hayvansal ürünleri elde edebilecekleri başka üreticiler de vardı. Bunlar güneybatıda Tibetliler ve batıda Yüeciler'di. Çin'in özellikle Yüeciler ile hiç çatışmaması, bu ticareti ayrıca kolaylaştırıyordu. Sınır ticaretinde Çin, Hunlara alternatif üreticilere sahipken, Hunlar Çin'in alternatifi ziraatçı komşulara sahip değildi. Bu nedenle Hunlar her zaman sınır ticareti için istekli olmuşlardır.

İlk sınır pazarlarının kuruluşunun Mao-tun döneminde olduğu düşünülmektedir. M.Ö. 201 yılında Hunların Çin İmparatoru Kao-tsu'yu çembere almışken serbest bıraktıkları Pai-teng kuşatmasından sonra Hunlar, sürekli Çin sınırına akınlar yapmaya devam ettiler. Bu akınlardan oldukça bunalan Han Devleti çareyi Hunlarla anlaşmakta buldu. Uzun yıllar devam edecek bu anlaşmanın adı Evlilik Anlaşması'(Ho-c'hin) dır.

²⁵² Barfield Thomas J. The Hsiung-nu Confederacy, s. 52

²⁵³ Onat Ayşe, Han Döneminde Hun Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220), Belleten, Cilt: LI, Sayı: 200, Ağustos 1987, Ankara 1987, s. 611-624, s. 620

²⁵⁴ Gumilev Lev. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Selenge Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 2003, Çev. Ahsen Batur, s. 102

Buna göre Shan-yü'ye bir prenses eş olarak verilecek ve beraberinde Hunlara bol miktarda ipek, pirinç, tahıl, altın, şarap gibi maddelerden oluşan yıllık harç verilecekti. Çinlilerin buradaki öncelikli amacı, Hunlar ile akrabalık bağı kurmaktır. Çin'in esas amacı ise, gönderilen Çinli prensesin Yen-chih, yani baş hatun yapılarak, Hun hanedanının Çinli prensesin soyu ile devam etmesini sağlayarak, Hun hanedanını Çinlileştirmek ve daha sonra Hunları rahatça kendilerine bağlayabilmektir. Fakat Çin'in bu gizli planı tutmamış, Evlilik Anlaşması uzun yıllar tekrarlanan, daha çok Çin'den yıllık vergi almayı düzenleyen bir anlaşma olarak kalmıştır. İlerleyen yıllarda, Hun-Çin mücadelesinde, kaybeden taraf hep bu anlaşmanın yenilenmesini istemiştir. Bu mücadelede Hunlar baskın olduğunda Çin, anlaşmanın yenilenerek akınların durmasını istemiştir. Hunlar savaş kaybettiklerinde ise vergilerin azaltılarak da olsa anlaşmanın yenilenmesini istemişlerdir. Ancak Çin güçlü olduğu dönemlerde anlaşmayı tamamen feshetmek istemiştir. Hunların sınır akınları tekrar başlayınca, anlaşma daha az miktarda vergiler ödenmek suretiyle yenilenmiştir. Bu nedenle anlaşma sık sık yenilenmiştir. Bu anlaşma yüzyıllar boyu Çin ve çeşitli Türk devletleri tarafından gelecek olan bir anlaşma şekliydi ve M.Ö. 135 yılına kadar on defadan fazla tekrarlandı²⁵⁵. Anlaşmanın bu kadar sık tekrarlanmasının sebebi savaşlardır. Gücün el değiştirmesi sonucu anlaşmanın yenilendiğini belirttik. Bunun yanında Hunlar, neredeyse kazandıkları her zaferin ardından anlaşmayı, şartları daha da ağırlaştırarak yeniliyordu.

Evlilik anlaşmasıyla beraber, sınır ticaretinin de düzenli bir biçimde yapıldığı söylenebilir. Sınır pazarlarının kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir ancak her iki tarafın ihtiyaçları, bu pazarların kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu ihtiyaçlar Hun Devleti'nin kuruluşu ile beraber ortaya çıkmamıştır. O nedenle pazarların çok daha eski dönemlerde kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Hun döneminde, evlilik anlaşması yoluyla sınır pazarlarının kurulması Mao-tun'un oğlu, Lao-Shang Shan-yü döneminde olur. Büyük bir orduyla Çin'e giren Shan-yü ile Çin İmparatoru Wen-ti arasında evlilik anlaşması yenilenir. Bu gelişme HS'da şu cümlelerle anlatılır: ...Ho-ch'in anlaşması fikri, ilk olarak Liu Ching'den çıkmıştı. O sırada ülke yeni düzene girmişti. ...Hsiao Wen (Wen-ti) zamanına gelindiğinde, sınırlarda pazarlar kurulmuş, Han kızlara Hsiung-nu'lara eş olarak gönderilmiş, hediyelerin miktarı artarak, yılda

²⁵⁵ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 53

1000 altını bulmuştu...²⁵⁶. Hunlar ile Çin arasında sınır ticareti çok eskilere gitse de, devlet destekli pazar sistemine Wen-ti dönemine kadar rastlanmamıştır²⁵⁷. Tarihçilerin büyük kısmı, resmi sınır pazarlarının açılmasının İmparator Ching-Ti (M.Ö. 157-141) zamanında başladığını düşünürdü. Bunun sebebi Çince metinlerin tercümesinde yapılan hatalar olabilir. Çünkü SC 110'da Çin İmparatoru Ching-Ti'nin evlilik anlaşmasını yenilemesi anlatılırken, İmparator Ching Hunlarla tekrar evlilik anlaşması yaptı, sınır geçişlerindeki pazarları “tekrar” açtı, Hunlara hediyeler ve eskiden olduğu gibi bir prenses gönderdi²⁵⁸, ifadeleri yer alır. Burada “tekrar” kelimesinin gözden kaçması bu hataya sebep olmuş olabilir. Ayrıca, sınır pazarlarının daha önce kurulmuş olduğunu da yukarıda aktardık.

Aslında sınır pazarlarının kurulması, Hunlar tarafından İmparator Wen'e zorla kabul ettirilmişti. M.Ö. 169 yılında ölen devlet adamı ve bilgin Chia İ, bize sınır pazarları hakkında kısa bir anlatım bırakmıştır: “Hunların çok acil ihtiyaçları olan, sınır pazarlarıdır (kuan-shih) ve bunları bizden alabilmek için zor kullanmaya dahi başvurarak uğraşılar. Zatı şahanelerinin Hunlarla barış yapmak için onlara zengin ve gösterişle hediyelerle elçiler yollamalarını ve bu imkânı kullanarak –aslında kaygıyla aldığımız bir karar olan- büyük ölçekli sınır pazarları kurma isteklerinin lütfedileceği kararımızın onlara bildirilmesini sağlamanızı ısrarla arz ederim. Elçilerimiz döndükten sonra, stratejik önemi olan bölgelerde derhal çok sayıda pazarlar açmalıyız. Her bir Pazar yerinde bizim kendi savunmamız için yeterli olacak bir askeri güç bulundurmalıyız. Her bir büyük sınır pazarında çiğ et, şarap, pişmiş pirinç ve lezzetli ızgaralar satan dükkânlar açılmalıdır. Bütün dükkânlar 100 ila 200 kişiye hizmet edecek büyüklükte olmalıdır. Bu şekilde, Çin Seddi'nin dibindeki pazarlarımız Hunlar ile kaynayacaktır. Üstelik eğer kralları ve generalleri Hunları kuzeye dönmeleri için zorlamaya çalışırsa, ister istemez onlar dönüp krallarına saldıracaklardır. Hunlar bizim pirincimiz, yemeklerimiz ve şarabımıza ısrarlı bir tutku geliştirince bu, onların öldürücü zayıflıkları olacaktır”²⁵⁹.

²⁵⁶ Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 93

²⁵⁷ Shih Yü Ying, *Han Foreign Relations, Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008, s. 388

²⁵⁸ SC 110, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010, s. 282

²⁵⁹ Shih Yü Ying., *Hsiung-nu, Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Selçuk Esenbel, Ed. Denis Sinor), s. 175-176

Çin'in başta istemeyerek açtığı pazarlar vasıtasıyla Hunları etkileyerek, onların kendilerine iltica etmelerini sağlamak istediği açıktır. Ancak bu gayret beklenen şekilde başarıya ulaşmamıştır. Eğer Çin'in istediği olmuş olsaydı, ilerleyen dönemlerde Çin, bu pazarları ısrarla kapatmak istemezdi. Demek ki bu pazarların kurulmasında kazançlı çıkan taraf hunlar olmuştur. Güçlü her zaman kazançlıdır. Bu mücadelede savaşı kazanan, iktisadın da kurallarını koyan taraf olmuştur. Bu metinde dikkat çeken bir diğer nokta da pazarlarda askerlerin varlığıdır. Pazarda Çin askeri olduğuna göre, Hun askerleri de yakınlarda olmalıdır. Olası bir asayiş bozukluğunda müdahale etmek üzere her iki taraf da asker bekletmiştir. Kayıtları günümüze ulaşmasa da bu asker sayılarının her iki tarafın anlaşarak belirlemiş olması ihtimali yüksektir. Bunun yanında pazarlarda yaşanan asayişsizlik sebebiyle taraflar arasında büyük sorunlar, çatışmalar yaşandığına dair kayıt yoktur. Bu nedenle pazarlarda alışverişin, genel olarak huzurlu bir ortamda yapıldığı söylenebilir. Bu pazarlara gelenler, ticari kazanç sağlamak ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliyorlardı. Böyle bir ortamda büyük sorunların, büyük kavgaların yaşanması da beklenmez. Her iki taraftan askerlerin varlığı da bu huzurlu ortamı sağlamlaştırmıştır.

İmparator Wen, sınır pazarları ve yıllık vergiler sayesinde, nispeten Hun akınlarının azaltmayı başarmıştır. Ancak bütün bu gayret, Hunların akınlarını tamamen önleyemiyordu. Örneğin M.Ö. 144 yılında Hunlar, Shang garnizonluğunun epey içine kadar girebilmiş, imparatorluk ahırlarından at almışlardır. Yine M.Ö. 142 yılında Hunlar, Yen-men'i istila ettiler ve kumandan Feng Ching ile savaştılar, kumandan bu çarpışmada öldü. Ho-c'hin anlaşmalarının artan maliyeti ve azalan etkinliği karşısında, Han sarayının savunma siyasetinden saldırganlık siyasetine geçmeye karar vermesi neredeyse kaçınılmazdı²⁶⁰. Bu kararın verildiği dönem Wu-ti dönemidir. Ancak Wu-ti de saltanatının ilk yıllarında bu anlaşmayı devam ettirdi. Tabii ki bunun sebebi, Hunlardan çekinmesi ve gücünü toparlama amacıydı. Evlilik Anlaşması M.Ö. 133 yılında Wu-ti tarafından feshedildi.

Saldırgan siyaset bu kez de Han Devleti'nin kasasını boşalttı. Wen-ti döneminde de alışverişin ve yıllık vergilerin maliyeti vardı ancak bu dönemde Çin'de yaşanan refah artışı ile Wen-ti, bu yükün altından rahatça kalkabiliyordu. Çünkü Wen, sadece hunlarla değil, bütün komşuları ile savaştan mümkün olduğunca uzak duracak bir siyaset

²⁶⁰ Shih Yü Ying., Hsiung-nu, s. 177

izlemiştir. Bu sakin ortam sayesinde, Çin'in ticaret hacmi artmıştır. Bu dönemde Çin'de iç sükûn da sağlanmıştır. Çin tarihinin başlangıcından beri ilk defa olarak büyük ve birbirine bağlı bölgeler, Shih-huang-ti ve Kao-tsu'nun zamanlarında olduğu gibi, devamlı mücadeleler olmadan bir hükümdarın idaresi altında bulunuyordu. Böyle bir sulh bölgesinin meydana getirilmesi, ekonominin ilerlemesine çok yardım eder. Nüfus artıyor ve bununla birlikte istihsal ve buna bağlı diğer kolonizasyon da artıyordu. Nihayet eşya mücadelesi de artıyordu. Bu da tedavüldeki takas vasıtasının azlığından meydana gelecek deflâsyona mâni olmak için bakır paranın serbestçe basılmasına müsaade edilmesiyle kendini göstermiştir. Böylece vergiler kısmen mahsul, kısmen de para şeklinde ödeniyordu. Bu da yine merkezin kuvvetini arttırmakta idi²⁶¹. Devlet ve bilhassa merkez, Wen-ti'nin siyasetinden dolayı zengin olmuştu. Büyük bir debdebe hüküm sürüyordu. Hükümet merkezine her taraftan nadide eşyalar geliyordu. Bilhassa Orta Asya yoluyla gelen Ön Asya eşyaları yüzünden Orta Asya ile ticaret artmıştı. Ticaret yolu Batı Shensi ve Kansu'dan Doğu Türkistan'a gidiyordu. Bu ticaretten yalnız tüccarlar değil, tüccarların içlerinden geçtikleri il ve bucaklardaki memurlar da kazanıyordu ve bu ticarete mâni olunmamasında büyük menfaatleri vardı. Fakat bu sıralarda Hunlar, Türkistan'a giden yollara hâkimdiler ve ticaret yolunu değiştirebilir yahut kesebilirlerdi. Böylece Batı Çin'deki memurlar, kervanların muntazam vasıl olmaları ve yağma edilmemeleri için, ticaret yollarını doğrudan doğruya kendi kontrolleri altına almakta büyük menfaatleri vardı. Aynı zamanda hunların Kansu'da iktidar kazanmaları da siyasi bir tehlike teşkil ediyordu. Çünkü bu suretle, yine tehlikeli olan Tibetlilerle birleşip, müşterek plana göre Çin'e hücum edebilirlerdi. Bunun için Tibetlilerle, Hunları birbirlerinden ayırmaya çalışmaları lâzımdı. Nihayet Çin hükümeti, anlaşma siyasetine başladıkları zamandan beri, çok zenginleşmelerine ve kuvvetlenmelerine rağmen, hâlâ Hunlara hediyeler ve prensesler vermeyi şerefsiz buluyorlardı²⁶².

Wen-ti dönemindeki ekonomik ilerleme Hunlara olumlu bir biçimde yansıyor. Sükûn ortamı sınır ticaretini geliştirmiştir. Ayrıca Wen-ti'nin büyük savaşlardan sakınması sebebiyle de Hunlar, Çin'den yüksek miktarda vergi alabiliyorlardı.

İlerleyen yıllarda başa geçen Wu-ti'nin saldırgan siyasetinin en önemli sebeplerinden biri, batıdaki ticaret yollarının güvenliği ve bu ticaretin, o bölgeye

²⁶¹ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 91

²⁶² Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 93-95

Hunların hâkim olması sebebiyle aksayacağı düşüncesidir. Buradan başlayan Wu-ti, daha sonra Hun tehlikesini tamamen bertaraf etmek isteyecektir. Wu-ti'nin saldırgan politikası nedeniyle devletin kasası hızla boşalmıştır. Wen-ti döneminin bolluğu ve refahı bu dönemde yok olmuştur. Bu refah, Wu-ti'nin güçlü ordular hazırlamasını hızlı bir şekilde hazırlamasına olanak vermiştir. Ancak ordular yüksek maliyetlerini, ganimetlerle karşılayamamışlardır. Çünkü Hunlara karşı net bir zafer elde edilememiştir.

Tekrar sınır pazarlarına dönecek olursak, bu pazarlarla ilgili bir diğer önemli nokta da bu pazarlarda satışın nasıl yapıldığı, nelerin alınıp satıldığı ve ticaret hacminin büyüklüğünün ne kadar olduğudur. Bu konuda Çin kaynaklarında neredeyse hiç bilgi yoktur. Ancak her türlü malın, özellikle komşuda olmayan malların, pazarlara getirildiğini tahmin etmek zor değildir. Ayrıca yukarıdaki metinde, Chia İ'nin görüşlerinden de anladığımız üzere, Çin bu pazarlar üzerinden Hunları, Çin kültürü, Çin'in cazip yaşam biçimi ile etkilemeyi hedeflemiştir. Bu nedenle, özellikle Çin'i farklılaştıran, ipek, şarap, pirinç gibi ürünlerin pazarlara fazlaca getirildiği söylenebilir. Tahılı Çin'i farklılaştıran bir ürün olarak görmüyoruz çünkü Hunların da etkin denebilecek bir düzeyde tarım yaptığını artık biliyoruz. Ziraî faaliyetlerde Çin'in farkı, ürettiği ürün miktarının fazlalığıdır. Tarım üretiminin fazla olmasının sebebi de Çin'in, neredeyse Hunların on katı olan nüfuslarıdır. Çünkü tarım sektörü, hayvancılığa nispetle daha fazla iş gücüne ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç, Çin'in yüksek nüfusu ve köleler sayesinde kolayca karşılanabildiğinden, ziraî üretim artmıştır. Tarım ürünlerinin bolluğu, yağma, vergi ve ticaret gibi çeşitli yollarla, Hunları bu ürünleri elde etmek için cezbetmiştir. Hunların da tarım yaptığını biliyoruz fakat Çin ile sınır pazarlarının açılması için yoğun bir şekilde baskı yapmaları, pazarların kapandığı, ticaretin azaldığı dönemlerde hemen yağma akınları düzenlemeleri, kazanılan her savaştan sonra Çin'i vergiye bağlamak istemeleri, Hunların iç piyasalarında ürettikleri tahılın kendilerine yetmediğinin bir delilidir. Hunların kesin nüfusunu bilmiyoruz fakat Hun sancağı etrafında birleşen irili ufaklı bozkırlı kavimler, kuzeye itilmeleri sebebiyle kendi aralarında organize olarak güneye yönelmişler ve güneye tekrar yerleştikten sonra, özellikle Mao-tun döneminde bu devlet hızla büyümüştür. Hızla büyüyen devletin, yeni fethedilen bölgelerde yaşayan insanları kendi bünyesine katması, başta hayvancılık sektörü olmak üzere, ekonomik yapı için olumlu bir ilerlemedir. Ancak kısa sürede yaşanan nüfus artışı, tahıl ihtiyacının artmasına da sebep olmuştur. Çünkü Hunlara yeni

katılan kavimlerin hemen hepsi hayvancıydı. Hepsinin özellikleri ve ekonomik varlıkları benzerdi. Bunun yanında, Hunların Çin'in kuzeyinde tarım yaptıkları alanlar da sınırlıydı. Uçsuz bucaksız çiftlikleri, bağları yoktu. Yani, Hunların ziraat yaptıkları alanlar Çin'in zirai alanlarına göre daha dardı. Bu durumun en önemli sebebi, coğrafyanın Orta ve Doğu Asya'nın her yerinde aynı cömertlikte olmamasıdır. Bölgenin her yeri tarım yapmaya elverişli değildir. Bu sebeplerle, özellikle Mao-tun dönemi ve sonrasında, tahıl talebinde yaşanan artış, Hunları bir anlamda Çin'e bağımlı kılmıştır ve böylece Hunlar, tahıl ve diğer ihtiyaçlarını temin edebilmek için, Çin Seddi civarında sınır pazarları kurulması için Çin'i zorlamışlardır. Bu zorlamaya karşılık Çin, Hunların istediğini yapmıştır. Kabul edilen genel görüşe göre Han Devleti'nin hem evlilik anlaşmasını kabulü hem de sınır pazarlarını açtığı dönem, askeri yönden zayıf, iç siyaset yönünden de henüz dengeye kavuşmuş olduğu bir dönemde olmuştur²⁶³. Han Devleti'nin ordusunun zayıf düşmesinin sebebi, Hunların üst üste kazandığı zaferlerdir. Sürekli savaştan uzak politikalar izlediğini belirttiğimiz Wen-ti, esasen akıllıca davranarak Hunlara istediğini vermiş ve Hun taarruzlarını eskiye nispetle azaltarak, ülkesini huzura kavuşturmuştur. Wen-ti'den sonra gelen imparatorlar da benzer siyaseti takip etmiş ve artık Çin'in iktisadi yönden iyice güçlendiği Wu-ti döneminde, hızlı bir şekilde taarruz politikasına geçilmiştir.

Sınır pazarlarına Çin tarafından gelen malları biliyoruz. Hun tarafından ise, tahmin edilebileceği gibi, canlı hayvan ve hayvan ürünleri getirilirdi. Değişimi yapılan malların çeşitleri ve miktarları pek çoktu. Bu mallar arasında bronz ve demir aletler, çömlekler, ağaçtan yapılmış eşyalar, at koşum takımları vardı²⁶⁴. Bu pazarlarda da bir üstünlük mücadelesi vardı. Her iki taraf da kendilerine ait en değerli, en farklı ürünleri bu pazarlara getiriyorlardı. Hun tarafından gelen değerli ürünlerden biri de attı. Uzun süren savaşlar nedeniyle atlar çok çabuk telef oluyorlar, dolayısıyla Çinliler sık sık ticari yollarla Hunlardan at satın almak zorunda kalıyorlardı. Çin için özellikle tarım ve ulaştırma sektörlerinin gelişebilmesi için tarım hayvanlarının ithali azami derecede önemliydi²⁶⁵. Çin, orduda ata, ticari faaliyetlerde ise atın yanı sıra, katır, öküz, eşek gibi hayvanlara da ihtiyaç duyuyordu. Ancak Hunlar bu hayvanları Çin'e verirken Çin'in ihtiyacının tamamını karşılamak gibi bir amaç edinmemişlerdir. Çünkü değerli bir savaş

²⁶³ Cosmo Nicola Di, *Ancient China and Its Enemies The Rise Of Nomadic Power In East Asian History*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2002, s. 215

²⁶⁴ Sarıtaş Eyüp, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Kazılara Göre İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 136

²⁶⁵ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 136

aracı olan atın iyi cinsleri Çin'e verildiğinde, Çin bu atlarla oluşturduğu süvari ordularıyla Hunlara saldırabilirdi. Yani Hunların en önemli silahı, Çinlilerin eline geçmiş olacaktı. Kayıtlarda Hunların at ticaretini sınırladığına dair bir metne rastlamadık. Ancak Çin'in sürekli iyi cins atlara ihtiyaç duyduğunu biliyoruz. Örneğin Wu-ti'nin, Fergana'daki kan terleyen atları alabilme için neler verdiğini gördük. Çinliler için pek de kârlı olmayan Fergana seferi M.Ö. 104 yılında gerçekleşmişti. Demek ki Hunların Çin'i ciddi biçimde rahatsız etmeye başladığı Mao-tun döneminden beri, Çin iyi cins atlara olan ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu süre yüz yıldan fazladır.

Çin at ihtiyacını sadece Hunlardan karşılayabilirdi. Çünkü diğer hayvancı kavimler, mesela Moğollar daha kuzeyde kalıyordu. Arada Hun toprakları vardı. Ayrıca Çin'in Moğollardan at aldığına dair en ufak bir kayıt yoktur²⁶⁶. İlk at alışverişinin de Chou dönemiyle birlikte, Çin Seddi'nin ilk yapılmaya başladığı yıllarda yapıldığı söylenebilir. Chou döneminde gittikçe kuzeye giden Çinli köylüler, efendileri tarafından kuzey kavimlerine karşı korunmak zorunda idiler. Fakat bunlar, ordularını ve süvarilerini Çin'in iç savaşlarında kullanmak zorunda kaldıklarından, köylü yerleşimlerine karşı yapılan kuzey kavimlerinin süvari taarruzlarına mâni olmak için, bir hudut duvarı inşa ettiler. Böylece büyük Çin Seddi'nin ilk şeklini meydana getirmiş oldular. Bundan dolayı ilk defa olarak, Çinlilerle Çinli olmayanlar arasında sabit bir hudut yapılmış oldu. Fakat bu hudutlarda, tıpkı şehir duvarlarının yanında olduğu gibi, büyük pazarlar kuruluyor ve Çinli köylüler mahsullerini, Çinli olmayan göçebelerle mübadele ediyorlardı. Böylece ticaret yapan bu iki grup buna çok alışıyor ve her ikisi için de çok faydalı oluyordu. Göçebelerden at satın alıp Çin'in içinde satan birçok at tüccarına tesadüf ediyoruz²⁶⁷. Eberhard'ın bu görüşlerine dayanarak, ilk sınır pazarlarının Çin Seddi'nin ilk yapıldığı dönemlerde kurulduğunu söyleyebiliriz. Hunların Han Devleti'nden resmen istediği pazarlar, iki devletin kontrolü altında ve alışveriş kurallarının daha çok Hunlar tarafından belirlendiği pazarlardır. Chou devrindeki pazarlar, daha çok serbest piyasa şartlarında oluşmuş gibi görünmektedir. Çünkü bozkırlılara yaklaşan Çinli köylüler merkezlerinden uzaklaşmıştır ve kendi efendilerinin dâhi kontrolü dışındadır. Kaldı ki Chou Devleti'nin son yıllarına yani, M.Ö. IV ve III. yüzyıllara denk gelen bu dönemde, Chou Devleti, ciddi iç karışıklıklarla

²⁶⁶ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, Cilt I, s. 100

²⁶⁷ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 60

boğuşmaktadır. Kuzeylilerle mücadele edecek ve ticaret kurallarını belirleyecek durumda değildir.

Chou döneminin at tüccarları, Hunlardan aldıkları atı, Çin iç pazarında bronz paralar karşılığında satmışlardır. Çin’de tüccarlar, toplumun en alt tabakasındaki kimselerdi ve Han döneminde, onların günlük hayatları ile ilgili pek çok kısıtlama vardı. Örneğin, ipekli elbiseler giyemez, umuma açık yerlerde ata binemezlerdi. Bu sebeple, zenginliklerini gösteremezlerdi²⁶⁸.

Örneğin Ch’in Devleti’nin kuruluşunda önemli bir rol oynayan Lü Pu-wei bir tüccardı. Bu adam büyük bir siyasi rol oynamış olacak. Çünkü Ch’in hükümdarının gayri meşru olan çocuğunun veliaht ilân edilmesin temin etti ve bundan başka veliahda eş olarak bir kadın sattı. Bu evlenmeden meşhur imparator Shuh-huang-ti dünyaya gelmiştir. İlk defa olarak Çin tarihinde bir tüccar, yani asilzadelere mensup olmayan birisi, bu kadar yüksek bir mevki sahibi olmuştur. Lü Pu-wei’nin ne ticareti yaptığı kesin olarak bilinmiyorsa da Chao (Shans’nin kuzeyinde) Devleti’nin başlıca ihracatı olan at ticareti yapmış olması muhtemeldir. O zamanki ordu için at ihtiyacı fazla olduğundan, at ticaretinin büyük bir siyasi tesiri de olduğu kabul edilebilir²⁶⁹. Bu dönemden başlayarak at tüccarları, hızla zenginleşmeleri sebebiyle, Çin toplumunda sınıf atlamışlardır. Derebeyi olanlar siyasette de etkili olmuşlardır. Bu zenginleşmenin sebebi, Çin’in her daim ihtiyaç duyduğu iyi cins atlardır. Bu talep, Çin’in ekonomik dengelerini her zaman etkilemiştir.

Atın yerine bir başka hayvanı koymak, yani atı ikame etmek mümkün değildir. Atla yapılanları katırla veya eşekle yapmak imkânsızdır. Hunların yaptığı gibi, çok yüksek sayıda ata sahip olmak ayrı bir kültür ister. Çok sayıda iyi cins at yetiştirmek için Çin’in yaşam biçimini de değiştirmesi lazım gelir. Zirai, yerleşik kültürde bu pek olası değildir. Hayvancılık bölümümüzde, Hunlar gibi at yetiştirmek için nelerin gerektiğini gördük. Çin’in çevresine baktığımızda da bu şartlara sahip olan tek devletin, Hunlar olduğu görülmektedir. Hunlar da Çin’in at talebinin tamamına karşılamakta isteksizdirler. Han döneminde, Pazar kurallarını çoğunlukla güçlü olanın, yani Hunların belirlemesi, Wu-ti döneminde de pazarların kapatılması neticesinde Çin, istediği atları bir türlü elde edememiştir. Kayıtlarda Çin’in Hunlara karşı kazandığı büyük bir zafer sonucu çok sayıda atı ganimet olarak ülkelerine getirdiğine dair bir bilgi de yoktur.

²⁶⁸ Florence Chan, The Money Making In Ancient China: A Literature Review Journey Through Ancient Texts, *Journal Of Business Ethics*, Spring 2010, S. 91, s. 17-35, s.34

²⁶⁹ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 78

Dolayısıyla Han Devleti, hiçbir zaman istediği at varlığına ulaşamamıştır. Wu-ti döneminin masraflı savaşlarında bu talep daha da artmıştır. Bu talep karşılanamadığı için savaşlarda kesin sonuçlar elde edilememiş ve bu mali yük halkın sırtına binmiştir. Yani Han Devleti'nde, halktan alınan vergiler arttırılmıştır. Bozkır ekonomisinin bu gücü, Çin ekonomisi üzerinde ağır tesirler bırakmıştır.

Tabii ki Hunların sınır pazarlarına getirdiği tek mal at değildi. Ancak sınır ticaretinin, Hunların getirdikleri atları Çinlilere satmalarıyla başlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Geleneklerini değiştirip, Hun elbiseleri giyip, Hun savaş taktiğini benimseyen Chao Kralı Wu-ling döneminde süvari ordularının kurulması sebebiyle at talebi artmıştır. Bu dönemde kuzey sınırındaki Yün-chüng, Yen-men ve Tai bölgelerinde Pazar yerleri kuruldu. Chao kralı M.Ö. 306 yılında Ting bölgesini aldıktan sonra, batıya döndü. Hunların Yün-chung adlı yerini aldı. Bunun üzerine Orman Hunları (Lin Hu) ona, atlar gönderdiler²⁷⁰. Sınır ticaretini başlatan ve hızlandıran en önemli etken her iki tarafın birbirlerinin mallarına duydukları ihtiyaçtır. Çin için en çok ihtiyaç duyulan mal at iken, Hunların en çok ihtiyaç duyduğu mal ise tahıldır. Sınır ticaretinin devlet kontrolü altında yapıldığı dönemde kuralları Hunlar koyduğundan, neredeyse istedikleri kadar tahıl alabilmişlerdir. Ancak Çin, istediği kadar at alamamıştır. Han Devleti güçlü olduğu zamanlarda, ticaretin kurallarını belirlemek yerine, sınır pazarlarını tamamen kapatmayı tercih ettiğinden, Hunlardan hiçbir zaman istedikleri kadar at alamamışlardır. Bu durum Hunların pazara getirdiği diğer mallar için de geçerli olmuştur.

Sınır ticaretinin canlılığını destekleyen en önemli veriler, arkeolojik malzemelerdir. Nitekim Hun mezarlarında çok miktarda Çin yapımı ipekliler, aynalar, madeni paralar, lakeli eşyalar, günlük hayatta kullanılan diğer eşyalar ve çeşitli inşaat malzemeleri, Hunlarla Çinliler arasındaki yakın ticari ilişkilere tanıklık etmektedirler. Hun mezarları ile şehir kalıntılarının hepsinde Han devrine ait aynalar bulunmuştur. Örneğin, Pu-t'ung-kou'daki iki numaralı mezarda ve Ta-t'ung'daki, Shang-ts'un Cnia-chai'daki Hun mezarlarında toplam 22 adet ayna bulunmuştur²⁷¹. Bu bilgi, pazarlarda stratejik yönden değerli ürünlerin yanında süs eşyalarının da satıldığını gösterir. Böylece pazarların büyüklüğü daha net anlaşılabilir. Sınır pazarları, canlı hayvandan

²⁷⁰ Ögel Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Cilt I, s. 76-77

²⁷¹ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 137

gıdaya, süs eşyalarından tekstil ürünlerine kadar pek çok malın bir arada satıldığı, ürün yelpazesi oldukça geniş, büyük pazarlardır.

4.1.2. Para

Eski çağlarda ticaretin hızlanmasıyla, takas ekonomisinin yetersizlikleri ortaya çıkmıştır. Değiş tokuş, bu değişime ayak uyduramamıştır. Çünkü artan ticaret hacmi ile beraber, ürün çeşitleri de artmış ve böylece mallar için bir ortak değer belirleme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Takas ekonomisinde insanlar, pek çok defa alışverişte kazançlı mı olduklarını ya da zarar mı ettiklerini anlayamamışlardır. Bu nedenle de belirlenecek bu ortak değer, herkesin kabul edeceği, her yerde değeri belli bir şey olmalı idi. Ancak tabii ki Dünya'nın her yerinde, değeri ortak olarak kabul edilen, herkesin kullanabildiği bir takas aracı olmadı. Ancak paranın ortaya çıkışı ile aynı coğrafyadaki devletler arasındaki ticaret ile iç ticaretin belli bir düzene girdiği söylenebilir.

İlk olarak insanlar arasında pek çok nesne para niyetine kullanılmıştır. Örneğin Hindistan'ın en eski ödeme araçlarından biri, İran çöllerinde yetişen ve oradan getirilen bir çeşit bademin acı çekirdekleri olmuştur. Meksika'da Aztekler küçük alışverişler için kakao tanelerinden yararlanıyorlardı. İnsanoğlu para yerine kullanmak için daha elverişli koşulları hayvancılık alanında bulmuştur. Avcı ve çoban halklar yakaladıkları veya vurdukları hayvanlarını, yetiştirdikleri evcil hayvanları, değiş tokuş yapacakları her şey için bir ölçek ve bedel kabul etmişlerdir²⁷². Bu yöntem hayvancı kavimlerin belirlediği bir yöntemdi. Hayvanı takas aracı olarak kullanmalarını sebebi, çok yüksek sayıda hayvana sahip olmalarıdır. Kendilerinde olmayan bir ürünü almak için bir ya da birkaç hayvan vermek, bu kavimler için bir kayıp değildi.

İnsanoğlu bir müddet deniz kabuklarını para olarak kullandıktan sonra, daha dayanıklı ve kullanışlı bir mübadele aracı arayışına girdi. Madenin işlenmeye başlandığı dönemlerde yaşanan değişiklik, insanlık tarihi için adeta bir devrim niteliğindedir. Önce bakır, sonra bakır kalay alaşımı olan tunç, sonra bronz, en son da demir ortaya çıktı. Bu madenlerin hepsi para yapımında kullanıldı. Daha sonra, gümüş ve altın paralar görülmeye başlandı. Hunların kadim komşuları Çin'in ise metal parayı ilk olarak M.Ö. III. bin yılın başlarında kullanmaya başladılar. Bunlar tunç bıçaklar, gümüş bilezikler ya da yüzükler biçimindeydi²⁷³. Yani bu ilk metal ticaret aracı, sikke şeklinde değildir.

²⁷² Sédillot Renè, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, s. 30

²⁷³ Sédillot Renè, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, s. 49

Metalden önce de sırasıyla, kıyı kesimlerde deniz kabuklarını, dağlık bölgelerde postları, incileri ve değerli taşları takas aracı olarak kullanmayı deneyen Çin’de, ilk sikke yapımının Chou döneminde başladığı düşünülmektedir.

Chou döneminde iç karışıklıklara sebep olan pek çok derebeyinin bertaraf edilmesiyle, bu beylere ait topraklar ellerinden alındı. Boşalan toprakların işlenmesi gerekiyordu ve araziler alınıp satılabilen bir mal haline geldi. Bunun para ekonomisini başlaması ile çok sıkı bir münasebeti vardır. Bu sıralarda maden gittikçe daha fazla kullanılıyor ve demir görülmeye başlıyordu. İlk zirai aletler madenden yapılmaya başlanmış, bunun yanında maden sikke olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece para ortaya çıkmıştır. Fakat parayı kazanan tüccarlar kazançları ile ne yapacaklardı? Çin’de para önceleri umumiyetle bakırdan yapılırdı. Bakır para halinde bulunan büyük bir meblağı saklamak için geniş bir yere ihtiyaç vardı. Birinin parası çok olursa bunu herkes bilir, bu, haydutların celbine ve emniyetsizliğine sebebiyet verir. Bunun için kimse yanında çok para bulundurmaya cesaret edemezdi. Bu nedenle tüccarlar, eski asillerin seviyelerine ulaşmaya, yani arazi sahibi olmaya çalışıyorlardı²⁷⁴. Bu şekilde ilk kez para karşılığında arazi satın alınmaya başlamıştır. Bu dönemde at tüccarlarının da zenginleştiği göz önüne alınırsa, bu arazileri alan tüccarların büyük kısmının at tüccarları olduğunu tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır. Bu dönemde toprak sahibi olan at tüccarlarının torunları Han döneminde, ülkenin önde gelen derebeyleri olacaklardır.

Ch’in Sülalesi dönemi, Çin’de para ekonomisinin iyice gelişip olgunlaştığı dönemdir. Bu dönem, antik Çin’de pek çok alanda yeniliklerin, düzenlemelerin yapıldığı dönemdir. Bu dönemde yapılan düzenlemelerden biri de madenin parasal değeri ile ilgilidir. Bu, Çin tarihi açısından önemli bir yeniliktir. Ch’in Devleti’nin organizatörü denilebilecek bir filozof olan Shang Yang yahut Shang-tse, bu reformların öncü ismidir. SC kayıtları, onun ölülünden iki yıl sonra yani M.Ö. 336’da²⁷⁵ Ch’in Devleti’nin ilk sikkelerinin tedavüle girdiğini yazar. Bu devirde ve daha öncesinde sikkeler, değişik büyüklüklerde ve şekillerde, farklı eyaletlerde farklı değerlerdeydi.

²⁷⁴ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 53

²⁷⁵ Bu tarih Çin tarihinde esasen, Chou devrine denk gelir. Ch’in Sülalesi’nin antik Çin’de devletini yönetmeye başladığı tarih, farklı kaynaklarda M.Ö. 256, M.Ö. 249 ve M.Ö. 221 olarak geçer. En genel kabul gören tarih, M.Ö. 256 yılıdır. Bu tarihte Chou Sülalesi’nin son imparatoru, Ch’in derebeyliğinin hükümdarı lehine feragat edince, yönetimi Ch’in Sülalesi devralmıştır. Bundan önce Ch’in Sülalesi, Batı Çin’de bir derebeylik idi. İktidarı devralmadan yaklaşık yüz yıl kadar önce Çin’de nüfuzları artmıştır. Bu derebeyliğin akıl hocalarından biri de Shang Yang’tır.

Onların arasında, bıçakla kesilmiş, kaşıkla biçimlendirilmiş ve deniz salyangozu kabuğu şekli verilmiş olanları vardı²⁷⁶. Ch'in Devleti'nin yeni sikkeleri, kolay tanınabilen, ortasında kare delik olan dairesel sikkelerdi. Bu şekil gelecek iki bin yıl boyunca Çin sikkelerinin genel şekli olacaktı. HS'da Ch'in döneminde yapılan reformla ilgili şu ifadeler bulunur: Ch'in Dünya'yı birleştirdiğinde, iki çeşit para yaptı. Bunlardan ilki sarı altından yapılan, “i” adı verilen üst sınıfın parası iken, diğeri Chou sikkelerine benzeyen, bronzdan yapılmış ve üzerinde yarım ons yazan, üzerindeki yazıyla değeri eşit olan sikkedi. Böylece inci, yeşim taşı, kaplumbağa kabukları, deniz salyangozu kabuğu, gümüş ve kalay, birer dekorasyon ve değerli süs eşyaları olarak kaldı. Bunlar artık para olarak kullanılmadı²⁷⁷. Bu dönem artık Çin'de para ekonomisinin geliştiği ve hızlandığı dönem olmuştur. HS'daki bu ifadelerden, Çin'de daha önce nelerin para olarak kullanıldığını da öğrenmek mümkündür. Çinli devletler de çağdaşlarının kullandığı malzemeleri para niyetine kullanmış ve en sonunda dengeli bir ekonomisi sistemi kurabilmiştir.

Çin parasının üzerinde, belki de konumuzun dışına çıkarak, fazlaca durmamızın sebebi, bugünkü bilgilerimize göre Hunların kendilerine ait paralarının olmayışı ve kendi topraklarında Çin paralarını kullanmış olmalarıdır. Kazı yapılan bazı Hun mezarlarında Çin paraları bulunmuştur. Birçok Hun mezarında Wu chu adı verilen Han devri madeni paraları çıkarılmıştır. Bu paralar Rusya'nın Minusinsk bölgesinde de ortaya çıkarılmıştır. Burada bulunanların M.Ö. 118 yılından daha eski olmadığı ve bu tür madeni paraların ilk olarak bu tarihte basıldıkları bilinmektedir. İç Moğolistan'daki Hsi-ch'a-kou'da çıkarılan 500 kalıntı arasında Çin tarzında basılmış paralar da bulunmuştur²⁷⁸. Hunların pek çok farklı dönemine tarihlenen, çok sayıda Çin parası, Hun mezarlarında bulunmuştur. Hunların bölünmelerinden sonraki dönemde de Çin paralarını kullandıkları, arkeolojik verilerle görülmüştür. En fazla paranın bulunduğu kazı ise 1983 yılında yapılmıştır. Kazı yapılan Çin'in Ning-hsia eyaletindeki T'ung-hsin Tao-tun-tzu adlı Hun mezarlarının sayısı 27'dir. Bu 27 mezardan bulunan 1000'den fazla kalıntının arasında 689 adet madeni para çıkarılmıştır. Paraların üzerinde oldukça açık bir şekilde, Çin yazısı kullanılarak “Wu chu” tabiri yer almaktadır. Wu sözcüğü,

²⁷⁶ Bodde Derk, The State and Empire Of Ch'in, *Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008, s. 60

²⁷⁷ Bodde Derk, The State and Empire Of Ch'in, *Cambridge History Of China Vol: 1*, s. 60

²⁷⁸ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 137

beş anlamına gelmektedir. Chu ise bir ağırlık ölçü birimidir²⁷⁹. Bunun yanında, Çin parası Hun topraklarına, imparatorluğun gönderdiği hediyelerle beraber de girmiştir. Kendisine tâbi insanları alarak güneye giden ve Doğu Hunları'nı yöneten Hu-han-yeh Shan-yü, bildiğimiz gibi Çin'e tâbi olmuştur. Bu biatından sonra kendisine, Çin sarayı tarafından çeşitli hediyelerle beraber 200.0000 bakır para ve 20 sandık altın verilmiştir²⁸⁰.

Çin parası bulunan bu mezarların, tüccarlara ait olma ihtimali yüksektir. Bu kadar çok miktarda paranın, Hun coğrafyasında farklı bölgelerde bulunması, Hun ülkesinde paranın dolaşım, yani el değiştirme hızının yüksek olduğunu gösterir. Hunlar arasında da iç ticaret mutlaka yapılmıştır. Hunların ticareti sadece dış ticaretten ibaret değildi. Hun coğrafyasında Çin parasının varlığı, ticaret hacminin büyüklüğü göstermesinin yanı sıra, Çin parasının Hun ülkesinde de para olarak kabul edildiğini ve reel bir kıymeti oluşunu da gözler önüne serer. Bu yaygın kullanım, Hunların iç ticarete de Çin parasını kullandıklarının işaretidir.

Hun mezarlarında, ölen kişinin yaptığı iş ile ilgili eşyaların da bulunduğunu biliyoruz. Para bulunan mezarların da tüccarlara ait olduğu düşünülürse, Hun toplumu arasında bir tüccar sınıfının varlığından söz edilebilir. Sınır pazarlarına ürün getiren kişiler sadece farklı iktisadi faaliyetleri yürüten kimseler değildir. Bu pazarlara Hun tüccarları da gelmiştir. Bunların Çin paraları karşılığında iç piyasadan mal alıp, sınır pazarlarında para karşılığı Çinlilere satmak ile uğraştıkları kuvvetle muhtemeldir. Böylece Hun tüccarları açık bir biçimde, takas yolu ile değil, para yolu ile ticaret yapmış olmalıydılar. Kârları da para ile olduğundan, mübadele yolu ile yapılan ticarete göre daha ölçülebilir ve kesindir. Bu fikirlerimiz destekleyen bir başka nokta da tarih boyunca ticareti hep tüccarların yapmış olmasıdır. Köylünün, üreticinin malını perakende olarak sattığının örnekleri pek nadirdir. Tüccar malı üreticiden alır ve nihai tüketiciye ulaştırır. Bugün de geçerli olan bu kural, antik dönemlerde de aynı olmuştur.

Bütün bu görüşlerimiz, bugünkü verilere dayanmaktadır. Bir gün, yapılacak bir kazıda Hunların kendilerine ait paranın bulunmayacağının garantisi yoktur. Bir sonraki bölümde Hunların madencilik faaliyetlerinde ne kadar ilerlemiş olduklarını göreceğiz. Çin parasının hammaddesi olan bronz, Çin'e kuzeyden girmiştir. Madencilikte ileri düzeyde olan Hunlar için sikke üretimi zor bir iş değildir. Ancak sikke basımını, konar

²⁷⁹ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 138

²⁸⁰ Shih Yü Ying., *Hsiung-nu*, s. 196

göçer yaşam bir derece de olsa zorlaştırmış olabilir. Bu nedenle Çin parası kullanılmış olabilir. Ancak, dediğimiz gibi, Hun parası yoktur, hep Çin parası kullanmışlardır gibi kesin ifadeler kullanmamak gerekir.

4.1.3. Uluslar Arası Ticaret Yolları

Konumuz Hunlar ile Çin arasındaki ekonomik vaziyete de değindiğinden, ticaret yolları denilince akla ilk olarak İpek Yolu gelmektedir. Çin'in iç bölgelerinden başlayıp batıya doğru giden yolun, karadan devam eden kısmı Çin'den çıktıktan sonra iki kola ayrılır. Bu ayrılmadan hemen önce yol, Tarım Havzası'na gelir. Bu durum da zirai açıdan zaten yüksek bir değere sahip olan Tarım Havzası'nın genel iktisadi değerini ve stratejik önemini bir derece daha arttırır.

Bu yolun mevcudiyeti coğrafyacı Ptoleme'e tarafından da doğrulanmıştır. Selefî olan Tir'li Marin'den Ptoleme'e'nin öğrendiğine göre, Makedonyalı bir tüccar olan Maes Titianios adında biri, M.S. I. yüzyılda adamlarına, bu yolun izini ve mesafe taşlarını buldurmuştur²⁸¹. Bu ticaret yoluna İpek Yolu adının verilmesi XIX. Yüzyıla denk gelmektedir. Sinolog ve Doğu coğrafyacısı Ferdinand von Richtgofen, XIX. Yüzyılda ticari ilişkilerden bahsederken bu kıtalar arası yolu, Büyük İpek Yolu olarak adlandırmıştır. Bu terim çok isabetli olmuş ve bilimsel literatüre girmiştir²⁸². İpek Yolu üzerinden yapılan ticaretin ve yolun rotasının detaylarına fazlaca girmeyeceğiz. Bizim için önemli olan nokta, kuzeyinde Hunların bulunduğu Tarım Havzası ve yolun buradan geçen kısmıdır. İpek Yolu vasıtasıyla ticaretin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir fakat özellikle Han İmparatoru Wu-ti zamanından itibaren ipek üretimi ve ihracının, Çin'in ticareti ve siyasi gücü üzerindeki etkisinin büyüklüğü iyi bilinen tarihsel bir gerçektir²⁸³. Dolayısıyla genel görüş, İpek Yolu vasıtasıyla ticaretin Han İmparatoru Wu-ti döneminde başladığı yönündedir. Hunlara karşı müttefik olmayı düşündüğü Yüecilere gönderdiği elçi Chang K'ien'in İpek Yolu'nun ilk yolcusu ve simgesi olduğu düşünülür²⁸⁴. Elçinin batıya giderken Yüecilere ittifak teklif etmek amacıyla bilinmektedir ancak bir diğer amacı da Çin'in zenginlik sembolü ve kendisini

²⁸¹ Grousset Renè, Bozkır İmparatorluğu, Çev. Dr. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, 6. Basım İstanbul 2010, s. 70

²⁸² Buryakov Luriy F., Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, Cilt 3, s. 208-214

²⁸³ Stein Sir Aurel, Central Asian Relics Of China's Ancient Silk Trade, *T'oung Pao Archives, Ed. Henri Cordier-Paul Pelliot, Vol. XX, E.J. Brill, Leiden 1921* s. 130-141, s. 130

²⁸⁴ Roux Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 97

farklılaştıran ürünü olan ipeğe yeni pazarlar bulmaktı. Nitekim kısa bir süre sonra Part Krallığı ile ipek ticareti başlamıştır. M.Ö. 138’de yola çıkan elçi, M.Ö. 126’da Çin sarayına geri döner. M.Ö. 115’te Part Kralı Mithridates’in Wu-ti ile ticaret anlaşması yaptığı görülmektedir²⁸⁵. Demek ki bu seyahatten kısa bir süre sonra ticaret başlamıştır. Bu ticarete bizi ilgilendiren bölüm, Hunların ticaret kervanlarına olan ilgisi ve zaman zaman bu kervanların içinde bulunmaları ve bu stratejik bölge için Çin ile yaptıkları mücadelelerdir.

Çin’in yayılmacı politikası Wu-ti zamanında başlamıştır. Bu yayılmanın en önemli amacı, ticaret yollarını ve dolayısıyla tarım sahalarını ele geçirmektir. Coğrafya bölümünde değindiğimiz gibi, Orta ve Doğu Asya’da doğu-batı istikametinde bulunan geçitlerin sayısı azdır. Bu nedenle Han Devleti’nin Tarım Havzası’nı almaktan başka çaresi yoktur. Yol daha kuzeye çevrilse yine Hunların içine girilecek, güneye döndüğünde ise çok yüksek dağları aşmak gerekecekti. Bu nedenle Wu-ti hemen batıya yöneldi ve müttefik arayışına girişti. Ancak bu bölgeden Hunların kesin olarak uzaklaştığını görmek Wu-ti’ye nasip olmamıştır. Hunlardan bu kıymetli bölgeden M.Ö. 60 yılında uzaklaşmıştır. Esasen daha önceden de bölgeden yavaş yavaş kopmaya başlayan Hunlar, burayı tamamen kaybettikten sonra, yaşanan iktisadi darlık sebebiyle bölünme ve yıkılma sürecine girmişlerdir.

Hunların Sin-Kiang üzerindeki hâkimiyeti bazen bizzat bölgeye yerleşerek, bazen de bu bölgedeki küçük krallıklara kendisine vergi vermek suretiyle gerçekleşmiştir. Hunlar güçlü oldukları dönemde İpek Yolu ticaretine katılmış, bu yolu kontrol etmiş ve yoldan geçenlerden vergi ya da haraç almışlardır. Ticaret de dahil olmak üzere tüm bu ek kaynaklardan bir anda vazgeçebilirlerdi. Çünkü sürüleriyle yetinebilir, yalnızca bunlardan elde ettikleriyle yaşayabilirlerdi²⁸⁶. Her zaman belirttiğimiz gibi Hun ekonomisi aslında kendisine yetebilen bir ekonomidir. Fakat bozkırlı, genelde azla yetinebilen ve asgari şartlarla geçinebilen birey olduğundan, güçlenince, farklı ve lüks mallara ilgi duymuştur.

Karşılıklı olarak takasa edilen mallar çok çeşitliydi. Ancak Hunların da ticaretine katıldıkları malların arasında en önemlisi ipekti. Hunlar bu ticarete katılarak, pek çok ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir. Çin ipeği, Hunlar gibi komşularına hediye ve haraç olarak da verirlerdi. Bunun yanında Çin’in ipeği kullandığı bir başka politikası da

²⁸⁵ Thorley J., *The Silk Trade Between China and Roman Empire At Its Height A.D. 90-130, Greece&Rome Second Series, Vol: 18, No: 1 (April 1971), s. 71-80, s. 71*

²⁸⁶ Roux Jean Paul, *Orta Asya Tarih, s. 48*

ürettiği ipeği Çinli olmayan, bozkırlı tüccar ve komisyonculara vererek, onları ipek ticaretine dâhil etmesiydi. Tabii ki bu konuda Hunlar da oldukça istekli, hatta baskıcıydı. Bu durum, Çin ve orta Asya arasındaki ilişkilerdeki ekonomik etkenin başlıca noktasının, kervan tüccarlarını ve komisyoncuları çekerek, Çin'in artan ipek üretiminden ve ipek üretilen alanlardan kuzeylileri uzaklaştırmayı ifade eder²⁸⁷. Uzak ülkeler arasında ticaret yapmak, bozkır kavimlerine daha uygundur. Güçlü hayvanlar ve yüksek taşıma kapasitesini bu kavimler daha kolay elde edebilir. Bu nedenle Çin, bozkırlıları bu ticarete aracı olarak kullanmayı seçmiş olabilir. Hunlar zaten uzun mesafeler arasında gidip gelmeye alışkındırlar. Bunun yanında, bölgede sürekli olarak hareket eden Hunlar, yolları, coğrafi şartları, iklimi çok daha iyi biliyorlardı. Bir Çinlinin ülkesinden kalkıp yeni keşfedilen uzun yollarda gidip gelmesi mümkün değildir. Bu uzun seyahatler, toprağa bağımlı, yerleşik Çinlilere pek uygun değildir. Bozkırlılar bu konuda daha başarılıdırlar. Bu nedenle kıtalar arası ticaret ve nakliye, bozkırlıların daha kolay yapabileceği bir iktisadi faaliyettir. Çin kaynakları arasında böyle uzun yolculuklar yapan tüccarlardan uzun uzadıya bahsedilmemesi de Lattimore'un savını güçlendirmektedir. Zira Çin kaynakları, karanlık ülke, uzak diyarlar, büyücüler ülkesi gibi mitolojik ifadeleri kullanmaya pek heveslidir. Eğer Çinli tüccarlar böyle uzun yolculuklar yapmış olsalardı, bu maceralar mutlaka kaynaklarda abartılı bir biçimde yer bulurdu. Çünkü elçi Chang K'ien'in yaptığı gibi sadece birkaç örneği olan uzun seyahatler bile kaynaklarda geniş yer bulabilmiştir. Netice itibarıyla, ipek trafiğinin büyük kısmı, Orta Asyalı kervan tüccarları ile komisyoncuların elindeydi²⁸⁸. Fakat Hunlar kuzeye itildikten sonra, Hunları memnun etmenin Çin açısından gereği kalmamıştır. M.S. 60 yılında Kuzey Hunları Çin Türkistanı (Sinkiang)'nı yani Tarım Havzası'nı tekrar ele geçirmek için büyük bir akın düzenlemişlerdir. Bu akının sebebi kıtlıktı. Hunlar buraya yerleşti fakat 90 yılında ünlü Çinli general Pan Ch'ao bu bölgeyi geri aldı. Ticaret yolu boyunca, askeri birlikler ile beraber Çinli tüccarlardan oluşan ticaret kolonileri yerleştirildi. Böylece Çin'den başlayıp Tarım Havzası'na gelen tüm ticaret yolları tamamen Çinlilerin eline geçti²⁸⁹. Bu kayıpla beraber zaten kıtlıkla mücadele eden Hunlar, bir iktisadi kaynağı daha yitirmiş oldular.

²⁸⁷ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967, s. 492

²⁸⁸ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 493

²⁸⁹ Thorley J., *The Silk Trade Between China and Roman Empire* s. 72

4.2. Vergi

Bir devletin en önemli gelir kaynaklarından biri, halktan toplanan vergilerdir. Tarih boyunca, özellikle para ekonomisinin gelişmesinden sonra, devletler vergi sistemlerini geliştirmiş, daha çok vergi geliri elde etmenin yollarını aramışlardır. Geliştiren vergi politikaları, milli ekonominin gidişatını yönlendirmek amacıyla da kullanılmıştır. Vergi yükünün arttırılmasıyla talebin yavaşlatılması veya vergi yükünün azaltılmasıyla iç talebin arttırılması bu politikalara örnektir. Ancak devletler vergiyi, iç talebi yönlendirme aracından çok, gelir ede etme aracı olarak görürler. Bu nedenle verginin esas görevi devlete gelir sağlamak, dolayısıyla halka da pek çok alanda hizmet gitmesini sağlamaktır.

Para ekonomisinin gelişmediği dönemlerde vergi, üretilen ürünlerden bir kısmının devlet tarafından alınması yoluyla toplanmaktadır. Devletler bunu için vergi memurları tayin etmiştir. Konumuz olan dönemde önce Çin'e baktığımızda, verginin buğday olarak toplandığı görülmektedir. Ch'in Sülalesi döneminde yapılan para ve ölçü reformuna yukarıda kısaca değinmiştik. Bu dönemde artık her yerde aynı ölçü birimleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu düzenleme verginin de daha kolay toplanmasını sağlamıştır. Daha önceki dönemlerde de Çin'de var olan vergi sistemi, bu dönemde tamamen düzene girmiştir. Ölçüler arasındaki farklılık tüccarlara menfaat sağlıyordu. Ancak bu düzenleme ile vergi gelirleri artmıştır. Vergi olarak toplanan buğday, sarayın ve asilzadelerin ihtiyacı için kullanılıyordu. Ch'in hükümetinin merkezi olan Hsien-yang'da (Shensi eyaletinde bugünkü Hsi-an-fu civarında) asilzadeler yerleştirildiğinden ve nüfusu çok arttığından, buğday talebi de artmıştır²⁹⁰. Bu bölgeye yapılan nakliye de hızlanmıştır.

Konumuzla ilgili bazı eserlerde, Hun Devleti halktan vergi toplardı gibi ifadelerle sıkça rastlamak mümkündür. Ancak Çin kaynaklarında ve arkeolojik malzemelerde, devletin halktan vergi topladığını kesin olarak gösteren kayıtlar ve malzemeler bulunmamaktadır. Ancak bir devletin vergi toplamadan ayakta durabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle daha sonraki Türk devletlerinde 100 hayvanı olandan 1 hayvanı "Gapçır" adlı hayvancılık vergisi olara almanın, Hunlarda da görülmüş olması muhtemeldir.

²⁹⁰ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 80

Hun halkı, yaptığı ekonomik faaliyetlerle kendisine yetebilmiştir. Ancak en azından saray masraflarının karşılanması ve ordu ile soyluların ihtiyaçlarının giderilebilmesi için, halktan vergi toplanmış olması mümkündür.

Ancak konargöçer devlet tarafından organize edilmiş, yayılmış çobanların ürünlerini toplamak, devleti ayakta tutmanın yolu değildir²⁹¹. Hun iktisadi sistemi güçlü orduları sayesinde, Çin gibi komşularını vergiye bağlayarak ihtiyaç duyduğu malları elde eder. Bu nedenle, Hun toprakları içinde halktan toplanan vergi, ordunun saray ile çevresinin ihtiyaç duyduğu, Çin'den veya diğer komşulardan elde edilemeyen ürünlerden ibaret olmalıdır. Bunların başında hayvan ve hayvansal ürünler gelir. Erzak olarak kullanılan ürünler ile canlı hayvanların vergi olarak toplanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bunların da ihtiyaçtan fazla toplanmasının Hun sistemi için bir anlamı yoktur. Zira hayvan bakım ister ve tüketilemeyen gıda ürünleri bozulabilir. Yani hayvansal ürünler, tarım ürünleri gibi uzun süre dayanabilecek, depolanabilecek ürünler değildir. Bu nedenle, Hun yönetiminin topladığı vergi miktarı, o dönemki ihtiyaçlar kadar olmalıdır. Bunun yanında Hunların ziraat yaptığını da biliyoruz. Ancak üretilen tahıl ancak halkın ihtiyaçlarına yetecek kadardı. Dolayısıyla Hun sarayının halktan tahıl topladığını düşünmüyoruz. Kıtlik zamanlarında, istisnai bir biçimde halktan vergi toplanmış olabilir. Fakat normal, dengeli dönemlerde böyle bir uygulamanın yapılmış olması ihtimali pek azdır.

Hunların Çin'i vergiye bağlamasına değineceğiz ancak Hunların vergiye bağladıkları tek toplum Çin değildir. Bilindiği gibi Mao-tun batıya yöneldiğinde önce Yüçileri sonra Vusunları yenmiştir. Çin transkripsiyonunda adı Wu-sun/Hu-sung olarak geçen büyük devlet M.Ö. II. yüzyılın ortalarında, şimdiki Kazakistan'ın güneyinde, yani Vusunların yeni vatanında ortaya çıkmıştır. Merkezi Balkaş Gölü'nün güneyini, kısmen de Çin'in Cungarya bölgesinin topraklarını kapsıyordu. Vusunlar M.S. V. Yüzyıla kadar varlığını sürdüren ve İpek Yolu'nun hatları üzerinde önemli bir konuma sahip olan, hayli uzun ömürlü bir devlet kurmuşlardır. Batıya göç etmeden Vusunlar, uzun süre Hunlara haraç ödemişlerdir. Ancak I. Büyük K'un-Mo döneminde, vassallarını toplayarak haraç ödememe konusunda anlaşmışlar²⁹². Ancak bunu üzerine Mao-tun Vusunlar üzerine sefer düzenledi, onları yendi ve Vusunlar batıya göç etti. Vusunlar Hunların batıda vergiye bağladıkları devlettir. Vusunlar ile ilgili bilgi pek

²⁹¹ Barfield Thomas J. The Hsiung-nu Confederacy, s. 47

²⁹² Yatsenko Sergei, Vusunlar, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, Cilt 1, s. 776-781

azdır. Ağırlıklı olarak ne tür iktisadi faaliyetler ile uğraştıkları konusunda kesin bilgiler yoktur. Hayvancılıkla ne derecede uğraştıklarını bilemiyoruz fakat kuruldukları coğrafyaya bakıldığında tarımla etkin bir biçimde uğraşmış olmaları ihtimal dâhilindedir. Bulundukları coğrafyadaki nemli dağların etekleri ziraat için oldukça uygundur²⁹³. Dolayısıyla Hunların Vusunlardan aldıkları verginin önemli bir bölümü tahıl olabilir.

Hunların doğudaki en önemli komşuları da Moğol kavmi olan Wu-huanlardır. Hunlar askeri üstünlükleri sayesinde, Mao-tun döneminden itibaren Wu-huan'ları vergiye bağlamışlardır. Wu-huanların, Hun baskısından kaçabilecek alanları olmadığından, uzun müddet Hunlara vergi vermişlerdir. Ağırlıklı iktisadi faaliyetleri hayvancılık olan Wu-huanlar Hunlara vergi olarak en çok deri veriyorlardı. Çok uzun yıllar devam eden bu düzen, Han Devleti'nde vezir iken entrika ile iktidarı eline geçiren Wang Mang, zaten ikinci kez bölünüp iyice güçten düşen Hunların bu ekonomik desteğini kesmek için, Wu-huanları Hunlara vergi olarak deri vermemeleri konusunda uyarmasıyla bozuldu. Hunlar eskisi gibi Wu-huanlardan vergi istemek üzere elçi gönderdiklerinde, Hun halkından ticaret yapmak isteyenlerin hepsi heyetle beraber gelmişti. Wu-huanlar onların isteklerini reddederek, "Göğün Oğlu'nun emriyle uyguladığımız bu maddelere göre Hunlara vergi vermememiz gerekmektedir" demilerdi. Hun elçisi sinirlenerek Wu-huan liderini yakalayıp baş aşağı asmıştı. Liderin kardeşleri öfkelenerek hepsi birlikte Hun elçisi ve maiyetini öldürüp kadınları ile at ve sığırlarını ele geçirmişlerdi. Shan-yü bnu duyunca, görevlendirdiği Sol Bilge Beyi, ordusuyla Wuhuan topraklarına girmiş, elçiyi öldürmekle suçlayarak onlara saldırmıştı. Hunlar halkın çoğunu öldürüp, bine yakın kadın ve çocuğu da beraberlerine alarak götürmüşler, bunları Sol Bilge Beyi'nin topraklarına yerleştirip Wuhuanlara haber göndermiş, at ve diğer hayvanlar ile deri getirip onları kurtarabilirsiniz demişlerdi. Wu-huanlar esir alınanların iki binden fazla olduğunu görünce onları kurtarmak için mal ve hayvanlarını getirmişlerdi. Hunlar bunları almış ancak esirleri alıkoyarak geri göndermemişti²⁹⁴. Hunlar doğudaki komşularını çok uzun yıllar kendilerine tâbi kılmıştır. Zayıf oldukları dönemde bile, oradan istediklerini alabilmişlerdir. Ancak Wu-huanlar, Hunların zayıflık gösterdikleri anlarda ilk isyan eden topluluk olmuşlardır. Yukarıdaki olaya bakınca aradaki ilişkilerin gergin olduğu ve Tung-huların bir kolu

²⁹³ Yatsenko Sergei, Vusunlar, s. 779

²⁹⁴ Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 80

olan Wu-huanların, üzerlerindeki Hun baskısını kırmak için fırsat kolladıkları anlaşılabilir.

Hunlar bu iki komşularının yanında, Türkistan'daki küçük krallıkları da vergiye bağlamışlardır. Buradaki vahalarda nüfusları belki de bir milyonu dahi geçmeyen küçük devletler vardı. Temel olarak bu vahalar, Çin'in birer küçük örneği gibiydiler. Hayatın temeli, yoğun ve etkin tarıma dayanıyordu²⁹⁵. Buradan alınan vergi, tahmin edilebileceği gibi, tahıldır. Bu toprakları ele geçiren Hunlar ya bizzat buraya yerleşerek tarım yapmışlar ya da bu küçük devletleri kendilerine bağlayarak düzenli bir şekilde bu bölgeden hububat almışlardır.

Hunların çok uzun yıllar vergiye bağladıkları kadim komşuları Çin, Hun ekonomisinde dengenin sağlanması için önemli katkılarda bulunmuştur. Han Devleti'nin kuruluşundan önce, Chou döneminden itibaren kuzeyden gelen akınların kaynaklarda daha fazla yer bulmaya başladığını görüyoruz. Yağma akını niteliğindeki bu akınları kesmek için Çinliler kuzeylilere, vergi vermeye başlamışlardır. Bu şekilde başlayan Çin'in vergiye bağlanma süreci, ilk evlilik anlaşmasıyla resmi bir nitelik kazanmıştır. Uzun müddet devam eden bu anlaşmanın uygulandığı dönemde, Hunların aldığı en vergi miktarları şöyledir:

- 5.000 hu hububat (1hu=20,9 litre)
- 10.000 shih şarap (1 shih=1,9968 litre)
- 10.000 p'i ipekli elbise (1 p'i=9,24 metre)

Han yönetimi tarafından, sınırda hizmet eden bir yetişkin erkeğe yıllık 36 hu (yaklaşık 752,5 litre) hububat veriliyordu. Bu orana göre Han Devleti'nin hububat vergisi, yılda 140 adamı besleyebilirdi. Fakat eğer beşte bire indirilir ve bir Hunun doğal beslenme şekline ilâve olarak kullanılırsa, yıllık 700 adamı besleyebilirdi. Benzer olarak, şarap vergisi de Shan-yü ve çevresine günlük 55 litrelik bir paya denk gelecek şekilde veriliyordu. Bu verilerden anlaşılıyor ki, hububat ve şarap vergisi sadece Shan-yü ve çevresine yetiyordu²⁹⁶. Yukarıdaki miktarlardan açıkça görüldüğü gibi, Çin'den alınan vergilerin en önemli kısmı ipekten oluşuyordu. Hunlar Tarım Havzası'ndan ve kendi tarım alanlarından tahıl elde edebilmişlerdir. Bunun yanında sınır pazarlarından ve yağma akınları vasıtasıyla da tahıl alınabiliyordu. Hunlar milli içkileri kımız da hiçbir zaman Çin şarabına değişmemişlerdir. Ancak vergilerin ağırlığın oluşturan ipeğe,

²⁹⁵ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 492

²⁹⁶ Barfield Thomas J. *The Hsiung-nu Confederacy*, s. 53

Hunların özel bir ilgileri vardı. Bu nedenle Çin'den sadece vergi yoluyla bile çok yüksek miktarda ipek almışlardır. Batıdaki Part Krallığı, Roma İmparatorluğu gibi güçlü devletlerin büyük bir çabayla aldıkları ipeği Hunlar, güçlü ve caydırıcı orduları sayesinde kolayca alabilmişlerdir.

Han hükümetinden direkt olarak alınan vergiler, Shan-yü'nün Hun elitlerini ödüllendirmesi için yeterliydi fakat vergiler Hun aşiret üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için yetersizdi. Hun perspektifinden, bu talebi karşılamanın iki yolu vardı: Sınra saldır ve yağmala ya da düzenli bir pazarın parçası olarak hayvansal ürünlerle Han mallarını takas et²⁹⁷. İşte bu nedenle Hunların sınır pazarlarının açılması isteği ile yağma akınları Hun tarihi boyunca son bulmamıştır.

Bu vergilerin dışında Han Devleti sık sık Hun Shan-yü'süne ve çevresine hediyeler göndermiştir. Hunların en zayıf dönemlerinde dahi bu uygulama devam etmiştir. Hatta evlilik anlaşmasının yürürlükten kalktığı, sınır pazarlarının kapandığı, Hunların artık bölünmüş vaziyette olduğu dönemlerde, Hun Shan-yüleri Çin başkentine ziyaret yapıp hediyeler almayı adet haline getirmişlerdir. Ancak özellikle Hunların son döneminde Çin hediyeleri, Hunlar arasına nifak sokmak ve Hunları parçalayarak güçten düşürmek amacıyla girmeye başlamıştır. Hunlar da ne yazık ki pek çok kez bu hilelere aldanmıştır.

²⁹⁷ Barfield Thomas J. The Hsiung-nu Confederacy, s. 54

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. DİĞER EKONOMİK FAALİYETLER

5.1. Dokumacılık

İnsanın beslenmeyle beraber en önemli ihtiyacı barınmadır. Giyim kuşam da barınma ihtiyacı içinde kabul edilebilir. İnsan sıcak, soğuk hava gibi iklimin yaratabileceği olumsuz koşulların üstesinden gelebilmek için bir barınak bulmalı ve giyinmelidir. Giyinme ihtiyacını karşılayabilmek, yaşanan barınakları, sade bir barınak olmaktan çıkarıp ev haline getirebilmek için dokuma faaliyetlerinin yapılması gerekir.

İnsan var olduğundan beri ihtiyaçları değişmediğinden, giyinme ve barınma ihtiyaçları da hep var olmuştur. İlk insanların soğuktan korunmak için hayvan postlarını giydiği düşünülmektedir. Bunlar muhtemelen avcı kavimlerdir. Avladıkları hayvanların postunu giysi olarak kullanmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. İlerleyen dönemlerde dokumacılık faaliyetleri başlamıştır. Ancak bu faaliyetlerin kesin olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. Çünkü elbiseler, halılar çabuk çürüyüp kaybolmuştur. Fakat bazı değerli buluntular bu konuda bizlere fikir verebilmektedir. Bilim adamları kumaş dokumacılığının tarihinin 8-9 bin yıllık bir geçmişi olduğunu belirtirler. Çatalhöyük kazılarında bulunan dokuma parçaları Neolitik Çağ'a ait en eski kumaş parçaları olarak bilinir²⁹⁸. Bu kumaşların dokuz bin yıllık olduğunu ileri süren görüşler vardır. Anadolu'da bulunan bu örneklerin benzerlerinin Dünya'nın başka yerlerinde de var olması muhtemeldir. Bunlar sadece bulunabilen örneklerdir.

İnsanlığın doğduğu coğrafyanın bugünkü ifadeyle Ortadoğu bölgesi olduğu genel kabul gören bir görüştür. Ancak Orta ve Doğu Asya'da yapılan arkeolojik çalışmalar, bu bölgede de kadim medeniyetlerin var olduğunu göstermektedir. Buluntular arasında sayıları binleri bulmasa da elbise ve halı parçaları vardır. Bu az sayıda malzeme mühim bilgiler vermesi bakımından çok değerlidir. Bu arkeolojik malzemelerin arasında pek çok halı parçası vardır. Bu halılar mezarlarda, yani kurganlarda bulunmuştur. Kurganlar neolitik dönemden itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Daha ziyade ölünün muhafaza edildiği yer olan mezar üzerindeki koruyucu

²⁹⁸ Salman Fikri, Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, Cilt 4, s. 208-214

nitelikteki suni tepelere kurgan ismi verilmiştir²⁹⁹. Kurgan kelimesinin kökü “kırı”dır. Nitekim Divan-ı Lügat’it Türk’de kırı, korumak anlamına gelmektedir³⁰⁰. Kurgan geleneği, esasen mezarları gizlemek için uygulanmıştır. Ölüler, değerli eşyalar ile beraber gömüldüğünden mezarların talan edilmesi ihtimali vardı. Özellikle saltanat ailesi mensupları ve soyluların mezarları çok değerli eşyalar ile doluydu. Mezar soygunculuğunun önüne geçerek, hem bu eşyaların mezar içinde kalması sağlanıyor hem de mezardaki ölünün rahatsız edilmesi engellenmiş oluyordu. Ancak bu sebeple, özellikle hükümdarların mezarları halen bulunamamıştır. Mezarları gizlemek amacıyla yapılan ve bulunabilen büyük kurganlarda çok sayıda değerli eşya bulunmuştur. Bunların arasında mezarların alt bölümüne yaygı olarak serilen halılar da vardı. Hemen her mezarın taban bölümüne halı seriliyordu. Bu halıların çoğu çürüdüğünden, bazı mezarlarda halı bulunamamış, bazılarında ise sadece küçük parçalar bulunabilmiştir. Aynı zamanda değerli halılar da mezara ayrıca konuluyordu.

Gelişmiş halı kültürü tahmin edilebileceği gibi, hayvancılıkla bağlantılıdır. Koyun yünü, halının hammaddesiydi. Hunların, Asya’nın en önemli koyuncu toplumu olduğunu gördük. Koyundan elde edilen hiçbir ürün israf edilmezdi. Koyun yünü de dokumacılık faaliyetinin en önemli hammaddesiydi. Koyun besleme faaliyetinin M.Ö. ikinci binlere kadar gittiğini düşünürsek bu tarihi veya bir müddet sonrayı, yün işlemenin de başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür. Yün ile halı, keçe, çorap gibi günlük kullanımda ihtiyaç duyulan pek çok eşya üretilebiliyordu.

Altaylar’da büyük Ulagan Vadisi’nde, Çulışman ve Başkaus Nehirleri arasındaki Pazırık Yaylası’nda bulunan Pazırık kurganları Hun dokumacılık ürünlerinin en iyi örneklerinin bulunduğu yerlerdir. Pazırık kurganları büyüklü küçüklü kırk civarında kurgandan oluşmaktadır. Bunlardan ancak beş tanesi büyük kurgan sayılmaktadır. Mezarlar genel olarak M.Ö. V ile III. yüzyıllara tarihlendirilmekle beraber, bazı tarihçiler tarafından yapılış yılı M.Ö. II. yüzyıla kadar indirilmiştir³⁰¹. Ancak genel kabul gören görüş, mezarların M.Ö. III-II. yüzyıllara ait olduğu yönündedir. Kurganlar farklı tarihlerde inşa edilmiştir. Fakat aynı sahada bulunan kurganlar, aynı tarihte olmasa da birbirlerine yakın tarihlerde yapılmışlardır. Örneğin ikinci kurganla beşince kurgan arasında, tahminlere göre elli yıllık bir fark vardır.

²⁹⁹ Çoruhlu Yaşar, Hun Sanatı, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 54-76

³⁰⁰ Çoruhlu Yaşar, Hun Sanatı, s. 58

³⁰¹ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 195

Hunlarda erkekler gün içinde hayvanlar ve toprakla uğraşırken, kadınlar ve kızlar ise, günlerini dokuma tezgâhlarının başında çalışarak geçirirlerdi. Kadınlar, hepsi birer sanat eseri hüviyetinde renk cümbüşü ile bezenmiş keçeleri ve nefis halı dokumaları ve bu iş için kullanılacak iplikleri bükmekle vakitlerini değerlendirirlerdi. İşte böylece, Türklerin dünya medeniyetine hediyesi olan halıcılığın ilk şaheser örneğini adı bilinmeyen bir Hunlu kadının mahir parmaklarına ve eşine olan sevgisine borçluyuz³⁰². Çünkü meşhur Pazırık Halısı'nın zemine serilmek üzere değil, at örtüsü olarak yapıldığı düşünülmektedir. Hun mezarlarında bulunan koşum takımı, eyer gibi buluntular, Hunların atlarını çok güzel bir biçimde süslediklerini gösterir. Neredeyse at üzerinde yaşayan Hun erkekleri için, atlarının güzel ve şatafatlı görünmesi önemliydi. Burada da Hun hanımlarının katkısı yadsınamaz. Bu eserlerin günümüze ulaşmasını sağlayan sebep ise bir Hun âdetidir. Hun asilleri genellikle yüksek dağlara gömülüyorlardı. Buralardaki keskin soğuk, kurganın içine giren suların erimeden kalmasına sebep olmuş, böylece halı, keçe, kumaş gibi tekstil ürünlerinin çürümeden muhafaza edilmesini mümkün kılmıştır. Bu nedenlerden ötürü, erken dönem Türk sanat eserleri çağımıza kadar gelebilmiş ve yapılan kazılarda elde edilen bu kıymetle eserler St. Petersburg Hermitage ve Moskova müzelerine taşınarak oralarda sergilenmiştir³⁰³.

Beşinci Pazırık kurganında bulunan Pazırık Halısı Türk dokumacılığının henüz çok erken devirlerde ne kadar ileri bir durumda olduğunu bizlere gösterir. Halı koyun yününden bükülmüş iple dokunmuştur. Pazırık Halısı, Dünya'nın en erken tarihli düğüm dokumasıdır. Yaklaşık 189X200 cm boyutlarındadır. Türk düğüm tekniğiyle (Gördes Düğümü) dokunmuştur³⁰⁴.

³⁰² Diyarbakirli Nejat, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 827-894

³⁰³ Diyarbakirli Nejat, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, s. 873

³⁰⁴ Deniz Bekir, Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 198-207

Resim 1: Pazırık Halısı'ndan bir kesit. Halının at üzerinde örtü olarak kullanıldığı, halının üzerine işlenmiş at figürlerinin üzerinde de halı olmasından dolayı, rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Resim, Tilla Deniz Baykuzu'nun Asya Hun İmparatorluğu adlı eserinden alınmıştır.

Bu halı aynı zamanda, Hunların ince işçiliğinin ve zevkinin bir örneği olan şaheserdir. Halının zemininde süvariler, geyik ve hayali hayvan figürleri son derece sanatkârane bir şekilde dokunmuştur. Figürlerin açık ve anlaşılır bir biçimde zemine yerleştirilmesini mümkün kılabilmek için, bir cm²'ye 36 ilme isabet edecek şekilde çok ince olarak dokunduğu görülür. Yani bir m²'ye 360.000 Türk ilmesinin (böylece halıda 1.250.000 ilme sayısı olduğu ortaya çıkar) isabet edebileceği sıklıkta bir dokuma, ancak bu şekilde bir desen anlayışını zemine geçirmeye imkân vermektedir. Bu aynı zamanda, çok ince ve temiz bir yapağının malzeme olarak kullanılması ile olmuştur. Bu yüzden Pazırık Halısı'nın kalınlığı sadece 2mm. kadardır³⁰⁵. Bu sanat eseri, Hunların ulaştığı medeniyet seviyesini, çağdaşlarında olmayan ileri dokumacılık teknik ve becerilerini açık bir biçimde gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Bu halı sayesinde, Hunların dokumacılıkta komşularından ne kadar ileri olduğu daha iyi anlaşılabilmektedir.

Hun dokumacılığına ait, bulunabilen tek örnek Pazırık Halısı değildir. Pazırık'ta ve diğer kurganlarda çok sayıda elbise kalıntısı, keçe örtü ve halı bulunmuştur. W. Radloff'un kazılarını yaptığı Katanda kurganlarında buzullar içinde çıkarılan elbiseler

³⁰⁵ Diyarbakirli Nejat, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, s. 891

vardır. Bu elbise tipleri bugün dahi Sibiryâ'da kullanılan elbise tipleri ile benzeşiyordu. Pazırık kurganlarında buzullar arasında bozulmadan kalan elbise ve gömlekler bulunmuştur. Kaftan tarzı elbiseler ilk kez karşımıza çıkar. Keçe çorap ve çizmeler, Noin-Ula buluntularıyla benzeşir³⁰⁶.

Bazı kurganlarda ve kazı alanlarında ise ipekli kumaşlar bulunmuştur. Hunlar ipeği Çin'den ganimet ya da vergi olarak alıyorlardı. Yazılı kaynaklardan Hunların, Çin'den ipekli kumaşı top şeklinde aldıklarını biliyoruz. İpekli kumaşlar, ara sıra kağana ve ailesine elbise şeklinde gönderilmiş olsa da Hun topraklarına genelde ham bir şekilde giriyordu. Kurganlarda ipekli elbise bulunması, Hunların yabancı oldukları bir kumaş türünü de işleyerek elbise haline getirebilecek düzeyde tekstil bilgisine sahip olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Turfan civarındaki Astana mezarlığında bulunan ipekli bir kumaş parçasında bir av sahnesi yer almaktadır. At üzerinde giden savaşçı, mitolojik bir yaratık şeklinde tasvir edilen aslana, geriye dönerek ok atmaktadır. Tavşanı kovalayan tazi, gökyüzünde uçuşan kuşlar, av sahnesini tamamlayan diğer unsurlardır. Koyu kırmızı zemin üzerine, sarı ipekle dokunan figürlerde atlı bozkır üslubunun özellikleri görülür³⁰⁷. Bu örnekten de Hunların, dış kaynaklı bir kumaş olan ipeği de kendilerine göre şekillendirdikleri görülmektedir. Hunların her ürününde kendi damgaları vardır. Bu damga hayvan üslubudur.

Fakat ipek, Hun yaşam biçimine hiç uymamıştır. İpeğin özelliği gösterişli olmasıdır. Bu nedenle tabiatla iç içe olan bozkırlılara pek uygun değildir. Ancak buna rağmen gösterişli Çin ipeği her zaman Hunların dikkatini çekmiş ve sürekli talep ettikleri, kullanmak istedikleri bir mal olmuştur. Bu da Hunların zayıf noktalarından biridir. Mao-tun'un oğlu Shan-yü Lao-shang'ın baş danışmanı Çinli Chung-hang Yüeh, Shan-yü'yü bu tehlikeye karşı şu ifadelerle uyarmıştır: Hsiung-nu ahalisinin nüfusu, Han Devleti'nin bir ili kadar bile olamaz. Ancak sizin güçlü olmanızın sebebi, farklı beslenmeniz ve giyiminizdir. Han'a güvenmeyin. Şildi Shan-yü geleneği değiştiriyor ve Han mallarına ilgi duyuyor. Han mallarının onda ikisi, Hsiung-nu'ların Han tarafına seve seve geçmesine yetecektir. Eğer Han ipek elbiselerini giymeyi adet edinirseniz ve ata ipekli elbiseyle binerseniz, dikenli çalıların arasından geçtiğinizde, elbiseler ve

³⁰⁶ Salman Fikri, Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı, s. 210

³⁰⁷ Salman Fikri, Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı, s. 211

pantolonlar yırtılacaktır. Böylece keçe ve kürk kadar mükemmel kalitede olmadıklarını göstereceklerdir³⁰⁸.

Yün ve deriden her türlü elbise üretebilen Hunlar elbiselerinde, her şeyden önce kullanışlılığa ve dayanıklılığa önem vermişlerdir. Hatta M.Ö. IV. yüzyılda Çin'in kuzeybatı beyliği olan Chao Beyliği kendi kıyafetlerini dayanıklı Hun kıyafetleriyle değiştirmişlerdir. Chao Kralı Wu-ling (Saltanatı: M.Ö. 325-299), kendi bölgesinde geleneksel kıyafetlerini Hu elbiseleriyle değiştirdi ve atla giderken geriye atış yapma talimleri yaptırdı³⁰⁹. Bu satırlar Hun elbiselerinin dayanıklılığını ve askeri faaliyetlere uygunluğunu teyit eder. Bu reformdan sonra Chao Beyliği, askeri anlamda bazı başarılar da kazanmıştır.

Hun dokumacılık sektörünün en önemli ürünlerinde biri de keçedir. Keçe, dokuma ve yaygı ürünlere göre daha kolay üretilbildiğinden, kumaştan ve dokuma ürünlerinden daha önce kullanılmış olması muhtemeldir. Keçe Orta Asya'da hem çadır dış ve iç örtüsü, hem yaygı hem de bir süsleme malzemesiydi³¹⁰. Çadırların en önemli süsleme malzemesi keçe ve halı idi. Bunun en önemli göstergesi, Hunlarda değerli halıların duvara asılmasıdır. Değerli halı zenginlik sembolüdür. Bu adet günümüzde de ülkemizin bazı bölgelerinde görülmektedir. Pek çoğumuz dedelerimizim veya babalarımızın evinde duvara asılan duvar halılarını görmüşüzdür. Bu gelenek büyük dedelerimiz Hunlardan kalmadır. Keçe yünün sıkıştırılması ve tepelenmesiyle yapılır. Bu işlem biraz zahmetlidir ancak tabiat koşulları Hunları keçe yapmaya mecbur kılmıştır. Çünkü ortasında ocak bulunan çadırın soğuğa karşı korunması için sıkıca örtülmesi gerekiyordu. Hem tabana serilen hem de çadırın dış yüzeyine sıkıca kaplanan keçe ile, Hun barınakları soğuk günlerde sıcak kalabiliyordu. Hun kurganlarından çıkan, uçları deri sırımlarla birleştirilmiş altı sırik, Hun çadırlarının yapısı hakkında bizleri aydınlatmaktadır. Bu sıriklar konik bir şekilde toprağa konulduğunda üzeri keçe örtü ile kapatılıyor, böylelikle sade ve çok pratik bir barınak elde ediliyordu. Kurganlardan bu tarzda çadırları örtmek üzere enlemesine dokunmuş ve çift kat dikilmiş bezler de çıkmıştır³¹¹.

Hun çadırlarında direkler dikilip birbirlerine bağlandıktan sonra, çadırı ölçülerine göre kesilen keçelerle çadır sıkıca sarılır. Kapı bölümü ayrıca keçeyle

³⁰⁸ SC, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010, s. 274

³⁰⁹ SC, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's*, s. 253

³¹⁰ Deniz Bekir, Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, s. 198

³¹¹ Diyarbakirli Nejat, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, s. 850

kaplanır. Çatının üst kısmında, yuvarlak çember tüğnüğü üzerinde bulunan keçe örtü de icabında geriye doğru kaldırılır ve bu suretle duman ve vantilasyon için bir açıklık elde edilir. Kış aylarında hüküm süren büyük soğuklarda, mevcut keçe örtülerin üzerine bir kat daha örtü serilir ve yurdun duvarlarının kenarlarına çepeçevre toprak veya kar yığılarak her türlü hava cereyanlarına karşı sıcaklığı muhafaza edilirdi. Bu suretle ispirto lambası dahi çadırın içini ısıtmaya kâfi gelirdi. Yazın ise keçe örtüler toprak seviyesinden 30-40 cm. yükseltilir ve aynı zamanda damın tepe kısmı açılır, dolayısıyla hoş bir hava cereyanı elde edilirdi. Bu sayede en şiddetli sıcaklarda bile Güneş ışınlarına hedefe olan bir çadırda rahatlıkla serin bir şekilde oturmak mümkün olurdu. Keçe güneşte fazla ısınmadığı gibi, aldığı ısıyı da etrafa vermez, muhafaza eder³¹². Yani keçe Hunların barınaklarda kullandığı bir yalıtım malzemesiydi. Keçenin günümüzde kullanılan yalıtım malzemelerinin kaliteli olanlarından bir farkı yoktur.

Çağdaşı topluluklardan çok daha ileri bir seviyede bulunan Hun dokumacılığı, toplumun bu sektörden beklediği, giyim-kuşam, barınma gibi bütün ihtiyaçlara cevap verebilmiştir. Hatta Hunlar, Çin'e kumaş ve keçe satmışlardır. Hunlar bu tür ihtiyaçlarında da kendi kendilerine yetebilmişlerdir. Kendilerinden kalan az sayıda nadide örnekten anlaşıldığına göre Hunlar, kendine yetmekten öte, özellikle dokumacılığı bir sanat gibi icra etmişlerdir. Fakat en başta Çin'in ipekli kumaşlarına ve sonra da diğer Çin mallarına ilginin zamanla artması Hunların, Çinli Chung-hang Yüeh'in de ileri görerek belirttiği gibi, güçlerinin kaynağı olan yaşam biçimlerini, kültürlerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Başka bir kültüre ait elbisenin giyilmesi, kültürü ne derece etkiler diye bir soru sorulabilir. Hunlar ile Çin arasındaki en büyük fark kültürdür. Daha önce değindiğimiz gibi Hunların güçlü olmalarının sebebi, sıkı disiplin altında devam eden yaşantılarıdır. Görünmez bir el tarafından kontrol edilircesine, bir makine gibi çalışan bozkır sistemi sadedir, lüksten uzaktır. İnsan lüks, yani başkalarında pek az bulunan bir mala sahip olduğunda onu kaybetmek istemez. Hatta sürekli onu düşünür. Bu durum, bu malın ithal edildiği veya topluma birdenbire girdiği durumlarda görülür. Ani ve yapay refah artışı yaşayan ülkemiz gibi memleketlerde de bu tip örnekler görmek mümkündür. Daha önce sahip olmadığı ve kısa vadede sahip olması beklenmeyen orta halli insan, lüks bir ürüne sahip olduğunda, sürekli onu düşünür. Neredeyse ona sarılıp yatacak hale gelir. Bu durumdaki insan, değerlerinin, inançlarını üstüne lüks sevdasını koyar. Zamanla değerlerini yitirmeye

³¹² Diyarbakirli Nejat, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, s. 854

başlar. Daha önce çok önemseydiği değerleri, anlayışı, kendisine ait kültürü artık törpülenmiştir. Önceden tepki göstereceği bir olayı umursamaz hale gelebilir. Kültür artık yitirilmiştir ancak sonradan edinilen lüks mal yerindeyse problem yoktur. Ülkede tepki gösterilmesi gereken, hırsızlık, işgal gibi olaylar görüldüğünde toplum tepkisizleşir. Çünkü insanların kaybetmek istemeyecekleri şeyleri çok fazladır. Ne zaman ki, bu değerli mallara dokunulursa birey o zaman tepki gösterir. Yani, aniden zenginleşen insan değerlerini yitirince değil, malını yitirince sesini yükseltir. İpeğin Hunları kendi benliklerinden uzaklaştırması bu şekilde olmuştur. İpek, Hun toplumunda yayıldıkça insanların, onu ve benzeri değerli malları elde etme çabaları artmıştır. Milli ve manevi değerlerini yüceltici faaliyetler yerine, lüks mal edinme çabası artış göstermiştir. Devlet toprak kaybetse de Çin'den ipek geldikçe bu sorun büyütülmemiştir. Ancak Hunlar iyice kuzeye itildiklerinde, ellerindeki zenginlikleri kaybetmeye başladıklarında, kıtlıkla yüz yüze geldiklerinde, tekrar birlik olup, önce yaşayabilecek asgari şartları sağlamaya, sonra da güneye inmeye çalışmışlardır. Hunların Gobi Çölü'nden bile kilometrelerce kuzeye gittikten sonra bir miktar toparlanmalarının sebebi akıllarının başlarına gelmesidir. Bu nedenle ileri görüşlü, büyük hükümdar Mao-tun Çin mallarını hiç beğenmediğini sık sık ifade etmiştir. HS 66'ya göre Mao-tun, en iyi Çin yemeklerini tatmış ama pis kokulu, iğrenç diye beğenmediğini sertçe ifade etmiştir. Bazı Çinli tarihçiler bu yorumun Mao-tun'un gerçek hisleri olmadığı, aslında Çin yemeklerini beğendiğini fakat halkında Çin mallarına karşı bir hayranlığın başlamasını istemediği için böyle söylediğini ileri sürerler. Bu da bize Çin kültürünün, daha Mao-tun zamanından itibaren yavaş yavaş Hun yüksek tabakasını etkilemeye başladığı ihtimalini düşündürür³¹³.

İlerleyen yıllarda görülmeye başlanan kültürel yozlaşma, Hunları içten içe sinsice kemirmiştir. Dokumacılıkta kendi kendilerine yetmelerine rağmen, Çin mallarına haddinden fazla ilgi duyma Hunların, özelliklerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Bu heves Hunları geriletmiştir çünkü kendi ürünleri daha kullanışlı, daha faydalıdır. Bunu gören Çin, Hunlardan ipek ve tahıl karşılığı keçe ve kumaş almıştır. İpeğin Hunlar tarafından ilgi ve rağbet görmesi, Hun dokumacılığının Çin'den geri olduğunu göstermez. Bu sadece farklı olana duyulan hevestir. İpeğin pratikte Hunlara hiçbir faydası yoktur. Hunlar dara düştükleri zamanlarda bile, ileri dokumacılık faaliyetleri sayesinde ihtiyaç duydukları ürünleri üretebilmişlerdir. M.Ö. III yüzyılın

³¹³ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 60 (99 numaralı dipnot)

çok öncesinden itibaren yapılan bu faaliyet, Hunların kendilerine has giyim kuşam adetlerinin, barınak yapma tekniklerinin doğmasını da sağlamıştır.

Hunlar Çin'den ipek almışlar ve kendi dokuma ve tekstil ürünlerini de Çin'e ihraç etmişlerdir. Yün örtüler, yün kumaşlar, muhtelif cinsten keçeler ihraç ederler³¹⁴. Günlük ve askeri yaşamda büyük yararları olan, lüks mal kategorisine girmeyen bu giysiler, Çin toplumunda ipeğin Hun toplumunda yaptığı gibi tahrip edici bir etki yaratmamıştır. Bu elbiseler özellikle sağlamlığı ile Çin ordusu için ipek ve benzeri Çin ürünlerinden çok daha yararlı olmuşlardır. Kumaş pantolonun yanında deriden yapılmış giysiler de Çin'e Hunlar vasıtasıyla gitmiştir. Çin'de hayvancılığın az olmasının yanında, Çin kültüründe bir hayvanı öldürüp, derisini giymek biraz garip karşılanıyordu. Hayvan derisinden yapılmış giysiler, kuzeyin soğuk bozkır milletleri bölgesi için soğuğa karşı dayanma ve kendilerini sıcak tutmak için çok önemliydi. 1979 yılında İç Moğolistan'daki Chun-ka-erh-ch'i-pu-erh şehri yakınlarındaki M2 numaralı bir Hun mezarında çeşitli süs eşyaları ile birlikte, koyun derisinden yapılmış kürk bulunmuştur³¹⁵. Elbiselerin, halıların çürümesi bu tip ürünlerin bulunmasını zorlaştırıyordu. Az sayıda da olsa, bulunan elbiseler ve kürkler, Hunların giyim kuşam adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik verilerden anlaşılan üzere, Hunlar bu alanda da çok sayıda kaliteli ürünü üretebilmişlerdir. Dokumacılıkta, ipek haricinde Çin'den daha ileri oldukları söylenebilir.

5.2. Madencilik

Orta Asya altın, gümüş, bakır, kalay gibi has renkli madenlerden lacivert taşı ve firuze, oniks ve diğer değerli ve eğreti taşlar gibi renkli parlak taşlardan, renkli tuzlardan oluşan zengin mineral hammadde kaynaklarına sahipti³¹⁶.

5.2.1. Demir

Demircilik zanaatının sırlarının ilkin, M.Ö. 1400'lerden çok eskilere uzanmayan bir tarihte, Asya'nın kuzeydoğusunda bulunduğu kesin görünüyor³¹⁷. McNeill burada

³¹⁴ Eberhard Wolfram, *Çin' in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2. Baskı, Ankara 1996, s. 77

³¹⁵ Sarıtaş Eyüp, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Kazılara Göre İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 127-128

³¹⁶ Buryakov Yuriy F., Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 234-242

M.Ö. 1400'lerden evvel bulundu derken, demirciliğin bir zanaat olarak ortaya çıkışını ve demir çağının başlangıcını kastetmektedir. Çünkü demirin ilk keşfedildiği yer olarak bazen Afrika, bazen Güney Hindistan, bazen de Doğu Anadolu gösterilmiş, M.Ö. 4. binlerde Mısır'da daha sonraları Çin'de, Troya'da (Çanakkale) ve Mezopotamya'da demirin tanındığı ileri sürülmüş ise de bunlar doğru olsa dahi, fazla bir değer taşımamaktadır. Çünkü meteor ve tellürik (filiz) halde bu demir materyal o çağlarda son derece azdı ve faydası yoktu. Esasen adı geçen bölgelerde istihsale geçebilecek ölçüde demir madeninin mevcut olduğu bütün tarih boyunca da ispatlanmış değildir. Gerçek demir çağı bu madenden bol miktarda alet ve silah yapılması ile başlar. Bu imkân da Altaylarda, Yenisey Nehri'nin kaynak bölgelerinde mevcut olmuştur³¹⁸. Tarihin eski devirlerinde bulunan yeni bir tekniğin ilk olarak nerede ortaya çıktığını söyleyebilmek gerçekten zordur. Eldeki arkeolojik verilerden en eskisi nerede bulunduyorsa, bu teknik kesin olarak orada yaşayanlara aittir demek pek doğru değildir. Çünkü Dünya'nın başka bir yerinde, daha eski tarihli bir malzeme hâlen toprak altında yatıyor olabilir. O nedenle ilgilenmemiz gereken, bulunan yeni tekniği kimin daha etkin bir biçimde kullanarak, tarihin seyrini etkilediğini araştırmak olmalıdır. Hayvancılık bölümümüzde attan bahsederken, böyle bir yöntem kullanmaya çalıştık. Bulunan en eski at fosilinin nerede olduğu ile değil, atın kimler tarafından etkin bir biçimde kullanıldığı ile ilgilendik. Aynı şekilde ilk basit demirden aletlerin nerede olduğu ile değil, bu aletlerin nerede, kimler tarafından tarihin seyrine tesir edecek kadar etkin kullanıldığı ile ilgileneceğiz. Burada da yine karşımıza, konumuz olan Altaylı bozkır kavimleri çıkmaktadır. Hun Devleti'nin kuruluşundan çok önce başlayan demircilik faaliyetleri Asya ve Dünya tarihinin yönünü belirlemiştir.

Demirin yaygın bir biçimde kullanılmasıyla, tunç çağı kapanmaya başladı. Çünkü demiri elde etmek, tunç yapmak için gerekli olan bakır ve kalayı elde etmekten daha ucuzdu. Demirin yaygın kullanımıyla, sayı çokluğu yeniden savaş alanlarında söz sahibi olmaya başladı. Ancak demir ergitme, tümüyle yeni beceriler dizisini gerektirdi. Tunç yapmak için, bakır ve kalay külçelerinin sıvı duruma gelinceye kadar ısıtılması, sonra kalıplar içine dökülüp soğutulmaya bırakılması gerekiyordu. Demirde bu yolla başarı sağlanamazdı. O tarihlerin metalürji uzmanları için kolay olmayan bir işle demiri ergitecek yükseklikte ısı dereceleri elde edilebilmiş olsa bile demir, bir kalıba dökülüp

³¹⁷ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004, s. 89

³¹⁸ Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2005, s. 224

yavaş yavaş soğumaya bırakıldığında kristalleşti. Sert, araç ve silah yapımına elverişsiz, esnek olmayan, kolayca kırılabilen bir madde durumuna geldi. Demirin için yayılacak bir miktar karbon atomu, çelik dediğimiz maddeyi oluşturarak bu kristalleşmeyi önleyecekti. Yeterince yinelenen kızdırmalardan sonra, kristalleşmeyi önlemeye yetecek sayıda karbon atomu karıştırılmış oluyordu. Her kızdırmadan sonra dövülerek demire, bir kalıp kullanmak gerekmesizin istenilen aracın ya da silahın biçimi verilebilirdi. İstenen biçime ulaşıldığına karar verince demirci, yapılan aracı bir kez daha kızdırıp soğuk su kabına daldırıyordu. Birden soğuma, demirin bazı yerlerinde kristalleşmelerin oluşmasının, ürünün zayıf noktalarının ortaya çıkmasını önliyordu. İlk demirciler, demirin işlenirken donuk kırmızılıktan akkor durumuna gelene dek aldığı çeşitli renk değişikliklerine göre nasıl işlenmesi gerektiğine karar vererek, pratik yöntemlerle çalıştılar³¹⁹.

Demirin bulunması denilince, akla hep askeri sonuçlar gelir. Demirden yapılmış, kılıcın, kalkanın zaferleri ve bu zaferlerin etkileri tartışılır. Ancak demirin etkin bir şekilde kullanılmasıyla bir çağ kapanmış, yeni bir çağ, demir çağı başlamıştır. Demirin askeri ve siyasi etkilerinin yanında, çok önemli iktisadi etkileri de oldu. Daha önce ahşaptan, taştan yapılan, sabanın orağın yerini, aynı aletlerin demirden yapılanları aldı. Sert toprağın bu sayede tarıma açılmasıyla, tarımda verim arttı. Çünkü killi, sert toprak daha fazla yer altı suyu tutabildiği için daha verimlidir. Demir tarım araçlarının kullanımı, zaman tasarrufu sağladı. Toprak, demir sabanla daha çabuk sürülüyordu. Yani kısacası demir, toprakta verimliliği arttırdı. Savaş ve ticaret amacıyla kullanılan arabaların tekerleklerinin demir olanlarla değişmesi, bu arabalara daha fazla yük yüklenmesini sağladı. Daha sağlam olan demir tekerlekler sayesinde, bu arabaların tekerlekleri, dingilleri daha az kırılır oldu. Böylece ticaret kervanlarının yolda kalma vakalar azaldı. Demirin bulunması, taşımacılıkta yaptığı bu etki ile daha fazla malın daha kısa sürede taşınmasını sağladı.

Tüm bunların yanında demirin etkin bir biçimde kullanımıyla beraber, iktisadi piyasalara yeni ürünler ve yeni iş kolları da girdi. Demir madenlerinde çalışacak ve demiri işleyecek kimselere ihtiyaç duyuldu. Bu da yeni bir uzmanlık alanı demekti. Böylece piyasalarda, hem iş kollarında hem de mal türlerinde çeşitlilik arttı. Ayrıca demir bir maden olduğundan değeri kolayca tespit edilebiliyordu. Bu nedenle ticarete uzun müddet takas aracı olarak kullanıldı.

³¹⁹ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, s. 88-89

Tarihi seyir üzerinde, çağ açıp kapatabilecek kadar derin tesire sahip olan demir kullanımı, ilk olarak Orta ve Doğu Asya’da başlamıştır. Bu etkin kullanım Türk yurdunda başlamıştır. İlerleyen satırlarda değineceğimiz gibi, kurganlarda bulunan malzemeler de bu fikri doğrular istikamettedir. Demir işleyiciliğinin başlangıç tarihi kesin olarak belirlenemese de, bu faaliyetin etkilerini tespit etmek nispeten kolaydır. Zira daha o asırlarda Türklerin geniş sahalara hükmedebilmeleri, sürat bakımından atın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silah olarak demir alet ve vasıtalarının onlar tarafından geniş ölçüde kullanılmış olması ile açıklanabilir. Asya Hunlarının ancak atın sürati ve demirin vurucu gücünün bir arada değerlendirilmesi ile anlaşılması mümkün başarıları, Hunlardan önce de aynı sahadaki imkânlar ile desteklenmiş olmalıdır. Diğer taraftan en aşağı M.Ö. 1400’lerde (Andronovo kültürü çağında) Altaylar’ın batısında bol miktarda demir istihsal edildiğini söyleyen W. Ruben’e göre, tarihi vesikalara dayanarak bu eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmekte zaruret vardır. Bunun yanında, Hun diline ait milattan evvele ait Çin kaynaklarında muhafaza edilen en eski Türkçe kelimelerden birinin de demir (tieh-fa) ve kılıç (king-lu) olduğunu belirtmekte fayda vardır³²⁰. Türklerin ana yurdundan Dünya’ya yayılan demir kullanımı, zamanla yukarıda belirttiğimiz şekilde, insanlık tarihi üzerinde etkili olmuştur. Türklerin ilk olarak ne zaman demiri işlemeye başladıklarını belirlemek çok güçtür. Fakat bildiğimiz kadarıyla, Çin’e demirin gelişi, yukarıda Türklerin ilk kullanımı ile ilgili kabaca verdiğimiz tarihlerden çok sonradır. Minusinsk ve Yenisey nehirleri üzerindeki maden ocaklarını 18.’inci asırda olduğu gibi milâd asırlarında işleyenlerin çelik manasında kullandıkları kuruç sözü, Uzakdoğu, bilhassa Çinlilere milattan öncelerinden beri malum olan bir kelimedir. Çinlileri demirciliğin M.Ö. ancak 7. asırda Chou’lar zamanında mâlum olduğu fikri sanat tarihçisi O. Münsterberg tarafından ileri sürülmüşse de Çin rivayetlerine dayanarak bu madenin daha M.Ö. 18. asırda bu millete mâlum olduğu iddia olunuyor; fakat demirin geniş mikyasta ve silah imali için istimali Çin’de ancak M.Ö. 300’lerde başlamıştır. Orta Asya’da Türklerin bu madeni ne zaman tanıdıklarının tarihini tayin etmek zordur. Fakat Çin sanatı mütehassısı Carl W. Bishop’un 06.05.1937 tarihiyle Columbia Üniversitesi hocalarından Thomas Read’e yazdığı bir mektubunda, en eski Çin demir silahları Shansi vilayetinde ve Chou Sülalesi’nin vatani olan yerlerde bulunduğundan demirin “steppe corridor”, yani Wei Nehri havzası yoluyla garptan gelmiş olduğunu ve bunu

³²⁰ Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, s. 225

Chou'ların getirmiş bulunduğunu ileri sürmüştür. M.Ö. 1022 senesine ait kayıta *lüks kılıç* manasında bir *king-luk* kelimesi Hunların eski ecdadının sözü olmak üzere M.Ö. 47 senesinde yazılan bir Çin kaynağında zikredilmiştir. Sinolog F. Hirth, bu sözü Türkçede *iki yüzlü bıçak* manasında bugün dahi kullanılan *kingirlik* kelimesiyle birleştirmiş ve bunu tarihte mukayyet en eski Türkçe kelime olarak kaydetmiştir. Bunun gibi *ham demir* manasında olan Türkçe *çügün* kelimesinin de Chou Sülalesi zamanında, zikri geçtiği asıl menbalardan kontrol edilmesi icap eden bir rivayettir³²¹. Chou döneminde Çin'e Türk kültürünün sirayet etmesi ve Çin'de yayılması olağandır. Demir gibi, Türk dini dediğimiz Gök Tanrı dini de Choular döneminde Çin'de yayılma alanlı bulmuştur³²². Bu dini kuzeyden getiren Choular beraberlerinde demir işleme kültürünü de getirmiş olabilirler. Bütün bu etkiler ve Chou'ların Türk olması sebebiyle normal karşılanmalıdır. Chou'lar, aslın bir Türk kabilesiydi; ufak olan devletleri, bilhassa Türklerle Tibetlilerden müteşekkildi. Kültürleri, daha önce detaylı olarak değindiğimiz, Yang-shao (boyalı çanak çömlek) kültürüne çok yakındı, yalnız zamanla daha ziyade gelişmiştir³²³. Demirin Çin'de yaygın bir biçimde kullanımının Türklerden daha sonra ve yine bir Türk kavmi olan Choular ile başlamış olması, bütün bilgileri birleştirdiğimizde akla oldukça yatkın gelmektedir. Türkleri bölgede farklılaştıran unsurların başında demir kullanımı gelmektedir. Bu nedenle ve yukarıda değindiğimiz noktalardan hareketle demiri Orta Asya'da ilk kullananların Türkler olması kuvvetle muhtemeldir. Eğer Çin daha önce demiri işlemeye başlamış olsaydı, bölgede özellikle askeri alanda, bir adım önde olan kavimin Çinliler olması gerekirdi. Hâlbuki Çin, demiri ve atı etkin bir şekilde kullanan ordulara sahip olamadığından, en güçlü zamanlarında dâhi savunmada kalmaya mecbur kalmıştır. İmparator Wu-ti'nin en güçlü olduğu zamanlarda bile, kuzey sınırına gözetleme kuleleri, savunma duvarları inşa edilmiştir. Çünkü Hun ordusu her an hızıyla, vurucu gücüyle sınıra gelebilirdi. Demiri etkili bir şekilde kullanan Çin, yani Han Devleti olsaydı, dönemin askeri ve siyasi seyri bu şekilde olmazdı.

Türk bozkır kültürünün üç önemli temeli vardır. Bunların başında at gelir, attan sonra da demir ve koyun gelir. Atı, çağdaşlarından ve komşularından çok daha etkin bir

³²¹ Togan A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 29-30

³²² Gök Tanrı dininin Çin'de Choular döneminde yayılmasıyla ilgili bakınız: Nabi Muhaddere Özerdim, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten* Cilt XXVII, Sayı 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, Ocak 1963, s. 1-24

³²³ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 33

biçimde kullanan Hunlar, nüfus yönünden, iktisadi imkânlar yönünden kendisinden çok daha üstün bir durumda olan Çin'i dize getirmeyi başarmışlardır. Mao-tun zamanında Çin'i fethedebilecek kadar güçlü olan Hunlar, Çin nüfusunun kendi nüfuslarının yaklaşık on katı olması sebebiyle, Çin içinde erimekten korktukları için Çin'in tamamını almamışlardır. Bu gücü yaratan bir diğer unsur da demirdir. Mutfak eşyalarından kılıca, kamaya kadar pek çok alet ve araç gereç yapımında demiri, komşularından daha etkin şekilde kullanan Hunlar, bu sayede bölgelerinde farklılık yaratmış ve dolayısıyla daha güçlü bir konuma gelmişlerdir. Güç derken sadece askeri ve siyasi yönü kastetmiyoruz. Bu şekilde, komşularında olmayan, onların üretmedikleri üreten Hunlar bu sayede, ticari faaliyetlerde de üstünlüğü ele geçiriyorlardı. Bu Hun mallarının talep edilmesi, Hunları bölge ticaretinde belirleyici bir noktaya taşımıştır. Bu açıdan bakınca koyunun da Hunları farklılaştıran bir üretim aracı olduğunu görürüz. Koyundan elde edilen ürünlere de aynı şekilde talep oluşmuştur. Bunu gördük. Ayrıca koyun yününden yapılan giysiler, askerlerin soğuktan çok iyi korunmalarını da sağlıyordu. Aynı zamanda kültürlerinin de temelini oluşturan bu üç maddeyi çok iyi kullanan Hunlar, bölgede askeri ve iktisadi yönden söz sahibi, belirleyici olmuşlardır.

Hunların demirden ne kadar verimli faydalanabildiklerini anlayabilmek için, kadim komşusu Çin'in durumuna bakmak yeterli olacaktır. İlk demir Çin'de M.Ö. birinci bin yılın ortalarında bulunmuş olacak. Fakat o zamanlar daha çok nadirdi. O zamanlar bile münferit derebeylikleri demiri, devletin kontrolü altına aldılar. Bu, Han devrinde de devam etmiştir. Demir ocaklarıyla, demir dökümü, resmi komiserlerin nezareti altında, babadan oğla geçen mecburi hizmetlerde çalışanlar tarafından yaptırılırdı. Hatta İsa'nın doğumu sıralarında, bu maden ocaklarında grevlerin ve işçi ayaklanmalarının vuku bulduğunu öğreniyoruz. Madenlerin hususi olarak işletilmesine müsaade edilmezdi ve zaten demirin istihsali de gizli yapılamazdı³²⁴. Hunların demir ocaklarını nasıl çalıştırdıklarını kesin olarak bilemiyoruz fakat üretimin fazlalığı sebebiyle, demir araç gereç üretiminin serbest olarak yapıldığını düşünmekteyiz. İlerleyen kısımlarda da göreceğiz gibi Hunlarda, bir esnaf-zanaatkâr kültürünün var olduğunu düşünürsek, serbest üretimin var olma ihtimali daha da artmaktadır. Az miktarda demir madenine sahip Çin'in yanında, çok sayıda ve zengin maden yatağı ile üstün demir dökme kabiliyetine sahip kişilerin varlığı, Hunların gücüne güç katmıştır.

³²⁴ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 120-121

Gerçekten Türk siyasi ve sosyal hayatında ata kutluluk derecesinde değer verdiren ve destanlarında, yeminlerinde bağlılığını dile getirdiği demir ve demirciliği de aynı kutsal mertebeye yükselten bu kültür, Türklerin atalarını diğer topluluklardan çok farklı bir dünya görüşü ve yaşayış tarzına götürmüştür. Savaşçılık kabiliyetini iyice güçlendiren demirciliğin yanında, otlak ve su için mücadeleler dolayısıyla metaneti artan³²⁵ bozkırlı, aynı zamanda, huzur içinde yaşayabilmek için insanların karşılıklı saygı hissi ile donanması gerektiğin de öğrenmiş ve insan kütlelerini sürekli olarak barış halinde tutabilmek için toplulukta herkes tarafından riyeti zaruri bir hukuk düşüncesine ulaşmıştır. Bu, devlet fikrinin doğuşudur. İşte savaşçılığın, hukuk fikrine ilâveten, yine at sayesinde sağladığı iptidai, uyuşuk yerli kütleleri zihin durgunluğundan kurtararak, insan iradesine sonsuz faaliyet ufukları açan sürat kavramı ve maddi araç olarak sahip bulunduğu demir vasıtasıyla Türkler, kendilerine bağladıkları insanları idare etmek üzere yeryüzünde ilk siyasi kadroları vücuda getirmiş, ilk kanun koyucu millet olmuştur³²⁶.

Hunların, geniş toprakları ele geçirmesini, farklı boylara mensup yüz binlerce insanı bir arada tutabilmesini sağlayan güç at ve demirin birlikteliğidir. Bu noktada ilk olarak at evcilleştirilmiştir. Hunlarda demirin etkin ve yoğun bir şekilde kullanılmasının önemli bir sebebi, at kültürü olabilir. At koşum takımlarının çeşitliliği ve çokluğu, cenaze merasimlerinde at kurban edilmesi ve bu atların, beraberlerinde kullanılan demir araç gereçlerle gömülmesi, bu kültürde atın ekonomik ve sembolik öneminin demirle beraber arttığının göstergesi sayılabilir³²⁷. Kurganlarda bulunan koşum takım ve benzeri at binmede kullanılan malzemedeki işçilik gerçekten göz kamaştırıcıdır. Bu araç gereçlerin pek çoğu altınla da kaplanmıştır. Hunlar, at üzerindeki eşyalar hem kendi toprakları içinde hem de ülke dışında zenginlik, asalet emaresi gibi görüldüğünden, atlarının görünümüne zaman ve emek harcamışlardır. Ayrıca kutlu ve mitolojik değeri olan at için hazırlanan malzemeler, Hunların iç dünyalarının bir nevi dışa vurumunda sembolleşen figürler içermektedir. Burada tabiatla iç içe yaşadıkları için, hayvan

³²⁵ Bozkırlının metanetini arttıran bir diğer unsurun da bozkır iklimi olduğunu düşünüyoruz. Yazları kuru havanın da etkisiyle yakıcılığı artan sıcak havanın, kışları ise aşırı soğuk ve karın etkisi altında aylarca kalmak, bozkırlıyı daha sabırlı bir hale getirmiştir. Kışın dört tarafı açık bozkırda, soğuk havaya keskin rüzgâr da eklenince, bozkırlının dayanması gereken şartlar bir derece daha ağırlaşır. Bu sert şartlar ruhun dayanma gücünü artırır. Böylece bozkırlı değiştiremeyeceği şartlara karşı sabırlı, değiştirebileceği şartlara karşı ise mücadeleci, inatçı bir yapı kazanmış olur.

³²⁶ Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, s. 225-226

³²⁷ Di Cosmo Nicola, *Ancient China and Its Enemies The Rise Of Nomadic Power In East Asian History*, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2002, s. 70

üslubunun etkilerini görmek olağandır. Halıların, at koşum takımlarının, kemerlerin ve daha birçok araç gerecin üzerinde görülen aslan, pars, kaplan gibi hayvanların otçul memeli hayvanları avlama figürleri, hem tabiatın bu dengesine karşı korkuyla karışık duyulan bir ilginin hem de güçlünün cüsse olarak kendisinden büyük hayvanları alt edip avlamasına duyulan hayranlığın ifadesidir. Neredeyse bu tip bütün buluntularda bu sahneleri veya tek başına hayvan figürlerini görmek mümkündür.

Yukarıda belirttiğimiz demir madeni yataklarından başka, Hunlar her zaman kendilerinden uzaktaki maden yataklarıyla da ilgilenmişlerdir. Han Devleti'nde iç karışıklıkların devam ettiği sırada Mao-tun Hun-yü, Ch'ü-yi, Ting-ling, Li-k'un ve Hsin-li kavimlerini kendisine bağlamak için kuzeye yöneldi³²⁸. Kuzeye yapılan bu sefer yalnızca geriye emniyete almak değil, ayrıca maden yataklarını ele geçirmek için yapılmış olma ihtimalini de taşır³²⁹. Kuzeyde ve batıda, bugünkü Kazakistan topraklarında altın ve demir madenlerinin çokça bulunduğunu biliyoruz. Her askeri hareketlerinde iktisadi gaye sezinlediğimiz Hunların, maden yataklarına ilgilerinin olması olağandır. Yukarıda adı geçen kuzeyli Türk boyları, iktisadi kaynaklarıyla beraber Hunlara katılmıştır.

Arkeolojik kazılarda, Hunların demirden yaptığı pek çok eşya ve askeri araç gereç bulunmuştur. Az sayıda da olsa, demirden yapılmış bardak, bıçak, kaşık gibi mutfak eşyaları, pek çoğu bütün halde olmak üzere mevcuttur. Ning-hsia'daki Tung-hsin Hun mezarlarından bir adet demir bardak, Ning-hsia Hsi-ch'a-kou'da Hun mezarlarında bir adet demir kaşık bulunmuştur³³⁰.

Hsi-ch'a-kou Hun mezarlarından 60 adet demirden yapılmış at koşum takımı çıkarılmıştır. Tung-sheng ilçesinin 20 km. güneybatısında keşfedilen ve Doğu Han Hanedanı devrinin son yılları ile Batı Han devrinin ilk yıllarına tarihlenen Pu-t'ung-kou Hun mezarlarında uzun kılıçlar bulunmuştur. Ning-hsia ilçesindeki T'ung-hsin yakınlarındaki Li-chia-t'ao-tzu Hun mezar grubundan da beş adet kılıç çıkarılmıştır. Yine Hsi-ch'a-kou mezarlarında az sayıda da olsa kama bulunmuştur. Bunların yanında açılan mezarlardan, çok sayıda demir ve bronz ok uçları bulunmuştur³³¹.

Bu buluntuların az sayıda olması, Hunların demiri fazla kullanmadıkları düşüncesini akla getirmemelidir. Geniş Hun topraklarında yapılan kazı yapılan alanlar,

³²⁸ SC, Nienhauser William H., *The Grand Scribe's Records* Vol. IX, Part II, s. 267

³²⁹ Baykuzu Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 44

³³⁰ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 82-83

³³¹ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 86-87

kazı yapılmayan alanların yanında çok küçük kalmaktadır. Toprağın neleri gizlediğini bilemeyiz. Ayrıca bu bölgelerde resmi kazılar başlamadan önce, mezarların çoğunun mezar hırsızları tarafından talan edildiğini de unutmamak gerekir.

Yazılı kaynakların sınırlı olduğu Hun döneminde, elbette en değerli veriler arkeolojik verilerdir. Hunlara ait demirden yapılma eşya buluntuları M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasına tarihlenmektedir. Bu buluntuların büyük kısmı bugünkü Ulan Batur'un kuzeyindeki Noyin Ula'da ve Buryat Özerk Cumhuriyeti başkenti Ulan-Ude yakınlarındaki Ivolga şehrinde bulunmuştur. Ivolga bölgesinin, kömür ve tezek gibi maddelerle ergitilmiş demirle yapılmış maddelerin bulunması nedeniyle özel bir önemi vardır. Bu sayede Hun topraklarında demir dökümünün yapıldığını söylemek mümkündür³³². Burada bulunan bir adet araba tekerleği kapağı ve tekerlek göbeğinde yapılan incelemelerde, geç dönem Moğol demir buluntularına nispetle daha fazla karbon atomu bulunduğu tespit edilmiştir³³³. Göktürklerle ait buluntularda da aynı özelliğe rastlanmıştır. Fakat buradaki karşılaştırmadaki Moğol buluntuları M.S. 14-15. yüzyıllara aittir ve o döneme kadar demircilikte bazı ilerlemelerin olması da normaldir. Moğol buluntularında, fosfor, sülfür gibi başka elementlere rastlanmıştır. Bunlar ergime ısısını yükselterek çeliğin daha sağlam olmasını sağlayan, yani karbon atomunun bulunma oranının az olmasına rağmen çeliği sağlamlaştıran elementlerdir. Hunlar ise bu işlemi yüzyıllar önce, demiri tekrar tekrar kızdırarak, karbon atomu miktarını arttırmak vasıtasıyla yapıyorlardı. Alıntı yaptığımız çalışmada, aralarında yaklaşık 1700 yıl fark olan demir aletlerin yapı bakımından karşılaştırılması dikkate değerdir.

Buradan anlaşılan, Hunların dönemlerinin en iyi demir ustası olduklarıdır. Ayrıca Hun döneminde çok kaliteli demir ürünlerinin üretilmesi, bu zanaatın Türkler arasında çok daha önceleri yaygınlaşmaya başladığının göstergesidir.

5.2.2. Bronz

Bronz daha çok Çin ile ilişkilendirilir. Çin'de neolitik dönem ile Shang Dönemi arasında kullanımı çok yaygın olmuştur. Çin'de yaygın bronz kültürü M.Ö. 14. yüzyılda Shang devrinde başlamıştır³³⁴. Tıpkı demir gibi bronzun kullanımı da daha eski tarihlere

³³² Gelegdorj Eregzen, Chunag Amartuvshin, Robert B. Gordon, Jang-Sik Park, Transitions In Iron Cast Technology Of Nomads In Mongolia, *Journal Of Archaeological Science*, Sayı: 34, 2007, s. 1187-1196

³³³ Gelegdorj Eregzen, C. Amartuvshin, R. B. Gordon, J.S. Park, *Transitions In Iron Cast Technology* s. 1191

³³⁴ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967, s. 263

gidiyordu ancak, burada verilen tarih Çin’de bronz kullanımının artarak bir bronz kültürünün oluşmaya başladığı tarihtir. Türklerde demir kullanımının yaygınlaştığı dönemde, Çin’de bronz kültürü yayılmaktaydı. Shang döneminde Çin’de siyah çömlek kültürü vardı. Yavaş yavaş bronz kullanılmaya başlansa da bronz, özellikle ilk kullanıldığı yıllarda pahalı olmuştur. Buradaki ayrışmanın, yani bronzun Çin’e gelişi açıklanmalıdır. Bronz kullanım tekniği Çin’e dışarıdan mı geldi? Eğer öyleyse bu, ticaretle mi, taklitle mi oldu? Ya da neolitik dönem Çin’i bronz silahları ile fetheden istilacılarla mı gelmiştir? Veya Çin bu tekniği kendisi mi bulmuştur? Bu sorulara ayrı ayrı cevaplanması zordur ancak Shang dönemi bronzu hem sanatkârane yönüyle hem de teknik yapısıyla Çin’de görülen en iyi bronz örnekleridir. Bu da bronzun Çin’e ileri derecede gelişmiş bir formla, aniden ve muhtemelen de istilacılar tarafından kuzeyden getirilmiş olabileceği fikrini güçlendirmektedir³³⁵. Gerçekten de bronz, Çin’de ani bir şekilde ortaya çıkmıştır. Shang döneminde gündelik aletler topraktan yapıldı. Bu çanak çömlekler Yang-Shao kültüründe görülen örnekler gibi boyalı değildir. İşte bu nedenle Çin kültür çevresi Lung-shan kültürünün devamıdır. Toprak kapların daha fazla kullanılmasının sebebi ise, bronz ve tuncun, birinci binin ortalarında dahi pahalı olmalarıdır. Bu durum bazı fiyat raporlarında görülmüştür. Bir kanun vardır ki, bunu bilmeden Çin’in tarihi ve kültürel gelişimi anlaşılamaz: Çin daima maden sıkıntısı çekmiştir. Bunun için madeni sermaye olarak biriktirirler ve bu suretle fiyatlar yükselir. Fiyatlar kâfi derecede yükselince, bunlar yine piyasaya arz edilir ve fiyatlar yine düşer. Daha sonraları madeni para mevcut olduğu zaman, enflasyon ve deflasyon devresi daha açık görülmektedir. Madeni paranın hakiki kıymetiyle itibari kıymeti aynı idi, yani bir sikkede bulunan madenin kıymeti, itibari kıymeti kadardı. Bunun için bronz kapları eritmek suretiyle para yapılırdı. Piyasada fazla para bulununca da paranın kıymeti düşerdi. O zaman paradan madeni kaplar yapılırdı. Böylece, yine para azalır ve kıymeti artardı. O zaman da tekrar kaplar eritilerek para basılırdı. Çin’de bütün tarih boyunca, maden kıtlığından ve madenin az istihsal edilmesinden dolayı daima maden mevcudu ile maden kıymeti arasında kıymetli bir temevvüç tespit edilmiştir. Bunun için bronz kaplar hiçbir zaman devamlı kullanılamamıştır. Fakat topraktan yapılan kaplar her zaman vardı. Bu da porselenin erken icat edilmesine vesile olmuştur. Porselen kap, metal kabın kalitelerine haizdi, yalnız daha ucuzdu³³⁶. Çin’in içine düştüğü bu kısır

³³⁵ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 264

³³⁶ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 28

döngü de bronzun ve diğer madenlerin Çin topraklarında fazlaca bulunmadığına işaret eder. Bronzun pahalılığı, Hunların çağdaşı olan Han Devleti döneminde de devam etmiştir. Bronz, Türk kavimleri vasıtasıyla Doğu Asya'ya getirilmiştir. Orada ilk zamanlara ait silahların şekilleri muhafaza edilmiştir. Fakat M.Ö. 1450 yıllarında görülen bronz kaplar, Asya'nın başka yerlerinde yapılanlardan tamamen farklıdır. Bunlarda güney (galiba Tai kültürü) tezyinatı görülüyor ki, bu herhalde tahta ve kabaktan yapılan kaplar üzerine yapıldı; sonra bronzla tatbik edilmişti. Bundan anlaşıyor ki bronz dökme sanatı, ilk önce Türk kavimleri tarafından ithal edildiği kuzey Çin'den, çok geçmeden, kendilerine has bir bronz sanayisinin teşekkül ettiği Doğu ve Güney Çin'e yayılmıştır³³⁷. Bu kesin bilgilerden başka, yine efsanevi bilgilerde de bronz ve hatta madencilik, kuzey kavimleri vasıtasıyla Çin'e geldiğine dair bilgiler vardır. Shang döneminde, Çinli olmayan bronz dövücülüğü ile uğraşan Kun-wu adında bir kuzey kabilesi vardı. Onların kabile tanrısı Ch'ih-yo adında bronz kafalı ve demir alınlı bir boğa idi. Takriben M.Ö. 2 binlerde Shansi'ye giren bu kabile ile orada yaşayan ve ziraatçı olan aileler arasında birçok savaşlar verilmiştir³³⁸. Efsanevi bir bilgi de olsa, Çin'e bronz ilk olarak Kun-wu adlı kabile getirmiş olabilir. Çok eski dönemde efsanevi bilgilerle başlayan ve sonra arkeolojik verilerle desteklenen bilgilere göre, bronzun Çin'e kuzeyden geldiği kesin gibidir. Çin'in iktisadi hayatını, paranın değerinin belirlenmesi bakımından belirleyen bronz, kuzeyde daha çok mutfak eşyalara ve savaş araç gereçleri yapımında kullanılıyordu.

Hun topraklarında bulunan ve onların hüküm sürdükleri dönemlere tarihlenen bronz buluntuların sayısı, demir buluntulara göre daha fazladır. Bunlar arasında yine mutfak gereçleri ile savaş malzemeleri vardır. Kazanlar bronz buluntular arasında çokluk bakımından ilk sırayı alır. Bronz kazanlar Ordos tipi bronz eşyaların önemli bir bölümünü oluşturur. Kuzey Çin bozkırlarında yaşayan milletlerin karakteristik eşyalarından birini oluştururlar. Genel olarak He-pei, Shaan-hsi ve Heilung-chiang eyaletlerinde yayılmış durumdadırlar. Ordos tipi bronz eşyalar 1000 yıldan fazla süre kullanılmışlardır. Hun tipi kazanlardan bazıları son yirmi yıl içinde Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Doğu Türkistan'da bulunmuştur. Cungarya kazanı, Uygur bölgesi başkenti Urumçi yakınlarında, diğerleri ise Kumul (Doğu Türkistan) bölgesinde, özellikle Barkol Gölü civarı ve bu sahanın kuzey kanadında bulunmuşlardır. Burası çok iyi bilinen bir

³³⁷ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 24

³³⁸ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s. 67

Hun arazisidir³³⁹. Bunlardan başka Sarı Nehir bölgesinde de tipik Hun eşyası olan çift kulplu Hun kazanı bulunmuştur. Bu kazanların en eskileri Batı Chou döneminin son yıllarına aittir. İç Moğolistan'da da benzer örnekler bulunmuştur. Kazanın yanı sıra, Hunlar bakraç, kaşık, bardak, bıçak ve tas yapımında da bronz kullanmışlardır.

Hunların savaş aleti yapımında ağırlıklı olarak demir kullandıklarını biliyoruz. Fakat bronz da neredeyse demir kadar yoğun kullanılmıştır. Özellikle demirin işlenmeye başlamasından önce, Hun savaş sanayisi hammadde olarak bronz kullanıyordu. Demirin kullanılmaya başlanmasıyla da bronz önemini yitirmeyerek kullanılmaya devam edilmiştir. Demirden yapılan hemen her alet bronzdan da yapılabilirdi. Bronzdan yapılma pek çok aletin kalıntısı günümüze kadar ulaşmıştır. Bugünkü Çin, Moğolistan ve Rusya³⁴⁰ topraklarında yapılan kazılarda onlarca bronz savaş aleti bulunmuştur. Bunların arasında kılıç, kama, balta ve ok uçları ile at koşum takımları mevcuttur.

Hunların demir ve bronzdan başka yoğun olarak kullandıkları bir diğer maden de altındır. Ancak altın o dönemde daha çok süs eşyası yapımında kullanılıyordu. Altına günümüzde olduğu kadar yüksek bir ekonomik değer atfedilmemiştir. Ancak altının da Hunlar arasında, özellikle süsleme amaçlı olarak fazlaca kullanıldığını düşünüyoruz. Çünkü Hun kurganlarında ilk kazılar başladığında, mezarların çoğunun daha önce mezar hırsızları tarafından soyulduğu görülmüştür. Bu sebeple, altın malzemeler, soyguncular tarafından alınmış olabilir. Hun döneminin ekonomik değeri en yüksek madeni demir ve bronzdur. Çin paralarının bronzdan yapıldığını ve Çin'in bu konuda sıkıntılar yaşadığını gördük. O yıllarda bronz para demekti ve Çin'in bronzla olan talebi, bu madenin nisbi değerini arttırıyordu. Bu nedenle altın, güzel görüntüsü ve yumuşak yapısı sebebiyle daha çok süs eşyası yapımında kullanılmıştır. Bu süs eşyalarının arasında küpeler, kolyeler ve kemerler vardı. Özellikle kemerlerin üzerlerine yine hayvan üslubunun tesiriyle, av sahneleri ve hayvan figürleri işlenmişti.

Hun madenciliğinin vurgulamak istediğimiz en önemli özelliği, savaş aletleri yapımından, süs eşyası üretimine kadar, madencilikle ilgili her alanda kendisine yetebilmesidir. Çin ile alışverişler olmuştur. Bazı Hun mezarlarında Hun eşyalarının yanında, Çin yapımı eşyalar da bulunmuştur. Bunlar sınır pazarları vasıtasıyla gelmiş

³³⁹ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 74-75

³⁴⁰ Yapılan kazılarda elde edilen bronz Hun savaş aletlerinin detayları için bakınız: Sophia Karin Psarras, *Han and Xioungnu: A Reexamination Of Cultural and Political Relations I*, Monumenta Serica, Vol: 51, 2003, s. 55-236, s. 97

olmalıdırlar. Bu küçük çaplı alışverişlerin sebebi Çin mallarına duyulan ilgidir. Çin kaynaklı buluntuların da neredeyse tamamı süs eşyasıdır. Hunlar özellikle savaş aleti üretiminde dönemlerinin bölge lideriydi diyebiliriz. Hun koşum takımları, kılıçları, kamaları tamamen kendilerine has özelliklere sahiptirler. Bunların arasında da sağlamlık ve kılıçlar için keskinlik, en önde gelir. Bu sebeple Hun maden ürünleri, özellikle Çin tarafından sürekli talep görmüştür. Fakat Hunlar, düşmanları Çin'e, bu mallardan çok az sayıda satmışlardır.

Çin'de madenin az bulunması, hep savunmada kalmayı ilke edinen Han Devleti'ni kuzey bozkırlarına saldırmaya iten en önemli sebeptir. Han imparatoru Wu-ti, savaş harcamalarının fazlalığı sebebiyle yaşanan iktisadi sorunları aşmak için kuzeydeki maden yataklarını ele geçirmek istiyordu. M.Ö. 120'den itibaren Hunlardan maden yatağı barındıran topraklar almaya başlayan Wu-ti, ülkesini az da olsa rahatlatmıştır. Alınan bölgelere 48 tane demir üretiminden sorumlu yönetici atayarak üretimi düzenlemeye çalışmıştır³⁴¹. Çünkü Çin için maden para demektir. Bu girişim, Çin'in maden yönünden zayıflığının en önemli göstergesidir. Ancak Han Devleti, savaş harcamalarının daha da artması sebebiyle rahatlayamamıştır. Çin'in kuzeyindeki maden yatakları barındıran topraklarını kaybeden Hunlar ise, Gobi'nin kuzeyine gitmişlerdir. Bu bölgede de madenin bulunması sebebiyle maden ürünleri üretiminde sıkıntı çekmeyen Hunların, bu bölgedeki en büyük düşmanları sert iklim olmuştur.

³⁴¹ Loewe Michael, *The Former Han Dynasty, Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008, s. 160-161

Resim 2: Nan Yüeh³⁴² Kralı mezarında bulunan altın plakalar. Bu plakalar daha çok süs amaçlı kullanılmıştır. Resim, Tilla Deniz Baykuzu'nun Asya Hun İmparatorluğu adlı eserinden alınmıştır.

³⁴² Bu mezar, Hun coğrafyasından oldukça uzakta, Çin'in Yün-nan Eyaleti'nde bulunmuştur. M.Ö. III. yüzyılda Çin topraklarında kurulan üç güçlü devletten biri olan Nan-Yüeh Devleti'nin kralı Chao Mieh (M.Ö. 137-M.Ö. 122)'nin mezarı 1983 yılında keşfedilip açılmış ve içinden çok değerli objeler çıkmıştır. Mezarda bulunan resimde görülen ve diğer bazı Hun stili eşyalar, bu tarz eşyaların nasıl olup da bu kadar uzağa geldiğinin anlaşılmasına yönelik araştırmaların yapılmasına sebep olmuştur. Araştırmaların sonucunda, kaynaklarda geçmemesine rağmen Hun Nan-Yüeh devletleri arasında ticari ilişkilerin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. M.Ö. 121 yılında Çin'e teslim olan Hun-hsieh ve Hsiu-t'u boylarının yaşadığı yer Kansu bölgesi Ho-hsi koridoru idi ve bu bölgenin güneyi Ch'ing-hai eyaleti, oradan ise Ssu-ch'üan ve Yün-nan'a kadar uzanan doğal bir yol vardı. Bu yol sayesinde, Çin topraklarından geçmeden bu iki devletin birbirleriyle irtibat kurmuş olamsı son derece mümkün görünmektedir. (Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s. 216)

5.3. Ağaç İşleme

Bilindiği Sibiryâ'nın Hun coğrafyası içerisindeki bölgeleri ormanlarla kaplıdır. Bugünkü Moğolistan'ın iç ve kuzey bölgeleri ile batı bölümü yaprak dökmeyen, iğne yapraklı ağaçların oluşturduğu ormanlarla kaplıdır. Yine Moğolistan'ın doğusu, kışın yaprak döken ağaçların oluşturduğu ormanlarla kaplıdır. Hunların güneye inmeden önce Moğolistan'ın kuzey bölgelerinde yaşadığını hatırlarsak, Hunların yaşadıkları coğrafyaya uyum sağlayabilmek için, ağaç ürünlerini işlemeye, çok erken dönemlerde başladıkları söylenebilir. Ancak hep değindiğimiz gibi bu kuzey bölgeler yaşama pek elverişli değildir. Bu nedenle güneye inen Hunlar, batıdaki ve kuzeydeki ormanların güney uçlarındaki bölgeleri hammadde kaynağı olarak kullanmışlardır.

Hunların odundan ürettiği en eski buluntular, arabalardır. Bunların çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır, ulaşan parçalar da demirden yapılmış dingillerdir. Yü-lung-t'ai'da Savaşan Beylikler devrine ait 8,6 cm. uzunluğunda demirden yapılmış dingil başı bulunmuştur³⁴³. Bu sayede en azından Hunların Savaşan Beylikler döneminde araba yaptıklarını kesin olarak biliyoruz. Fakat tekerleğin bulunduğu tarihler ve Hunların atı evcilleştirdikleri ilk dönemlerde önce savaş arabası yaptıkları düşünülünce, arabanın daha eski tarihlerde yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Hunlar arabayı daha çok nakliye ve ulaşım amaçlı kullanmışlardır. Zaten tahminen M.Ö. V ve IV. yüzyıllardan itibaren süvariliğin daha da yaygınlaşmasıyla savaş arabalarını kullanmaz olmuşlardır. Bu durumla ilgili yazılı kaynaklarda da bilgiler mevcuttur. M.Ö. 8 yılında başa geçen Wu-chu-liu Shan-yü'nün ilk saltanat yılında, Han Devleti savunma danışmanı ve aynı zamanda hükümdarın dayısı olan Wang Ken'e bazı kişiler şöyle dediler: *Hsiung-nu arazisi, Han topraklarının içine girerek Chang-yeh iline kadar uzanmaktadır. Bu bölgede eşine az rastlanan ve kartal tüylü ok yapımına elverişli ağaçlar yetişmektedir. Buraları alırsak sınır bölgelerimiz zenginleşecek, ülkemiz geniş topraklara sahip olacak, Generalim siz başarılı görüleceksiniz ve ününüz sonsuza dek sürecektir.* Bu fikri imparatora aktaran Wang Ken, bu isteğin Hsiung-nu'lar tarafından reddedilmesi durumunda imparatorun otoritesinin sarsılacağını düşünülmesi sebebiyle, elçi olarak giden Hsiao-hou Fan, Shan-yü'nün huzurunda, burayı istemek kendi fikri imiş gibi konuşmuştur: *Bendeniz, Han topraklarının içlerine giren, Chang-yeh iline kadar uzanan bir Hsiung-nu arazisi gördüm. Han Devleti'nin Üç Garnizon Komutanlığı sınırlarda bulunmakta, yüzlerce asker soğuktan acı çekmektedir. Uzun süredir*

³⁴³ Sarıtaş Eyüp, *İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, s. 65

gözetleme görevi yaptıklarından yorgun düşmüşlerdir. En iyisi siz Shan-yü, bir mektupla bu araziyi imparatora hediye ettiğinizi bildiriniz. Böylece engel kesilip atılacak ve iki garnizon komutanı ile yüzlerce askerden tasarruf edilecektir. Bunu Göğün Oğlu'nun iyiliklerinin bir karşılığı olarak yapınız. Şüphesiz onun ihsanları olacaktır. Shan-yü, bölgeyle ilgili detaylı bilgiler kurmayları tarafından kendisine aktarılınca, tekrar gelen elçiye; Babadan oğla geçen beş nesil boyunca Han Devleti bu toprağı istememişti. Ancak benim zamanıma geldiğinde neden istiyorsunuz! Neden? Wen-ou-t'u Beyi'ne sordum. Hsiung-nu'ların batı sınırlarındaki beylerin çadır ve arabalarının hepsi bu dağdaki ağaçlardan sağlanmaktadır. Ayrıca burası rahmetli babamın toprağıdır, kaybetmeye cesaret edemem³⁴⁴.

Burada öncelikle M.Ö. 8 yılında da ağaç ürünleri üretmenin önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu görüyoruz. Odunun kullanıldığı en önemli alanlardan biri de çadır yapımıdır. Dokumacılıktan bahsederken, Hun çadırlarının iskeletinin odun direklerden olduğunu ve direklerin birbirine geçecek şekilde tasarlandığını gördük. Hun iç piyasasında çadıra her zaman talep olduğundan, Hunların yukarıda bahsi geçen türden arazilerden vazgeçmesi mümkün değildir. Ayrıca beylerin çadırları bu bölgeden elde edildiğine göre, buradan gelen kalaslar en kaliteli ve dayanıklı olanlar olmalıdır. Yine vazgeçilmeyen bir diğer ağaç hammaddeli ürün de arabadır. Bu yıllara geldiğinde Hunlar, savaş arabası kullanmayı terk edeli uzun yıllar olmuştur. Ancak hususi kullanım için araba imali devam etmektedir. Esasen arabaya olan talep de çadır gibi süreklilik arz etmiştir. Araba Hunlar için, sadece bile bir dönem kullanılan bir araç değildir. Özellikle göç dönemlerinde arabanın kullanılması, taşınma işlerini kolaylaştırmıştır. Bu nedenle arabaya, dolayısıyla odun ve demire sürekli talep olmuştur. Öyle ki sürekli bu işi yapan bir zanaatkâr zümresinin varlığı kuvvetle muhtemeldir.

Ağacın kullanıldığı en önemli alanlardan biri yine savaş sanayisi ile ilgilidir. Hunların meşhur okları ve yaylarının hammaddesi ağaçlardır. Kurganlarda yapılan kazılarda, çeşitli boylarda yaylar bulunmuştur. Bunların arasında boyu 1,5 metreyi bulanları vardır. Fakat bu büyüklükteki yayların savaşta sıkça kullanılmadığını düşünüyoruz. Hun okçularının neredeyse tamamı atlıdır ve Hun ordusunun en büyük gücünü, vızıldayan okları kullanan bu askerler oluşturur. Daha önceleri yaya olan

³⁴⁴ Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 69-71

okçular ata binice, en başta hızları artmıştır. Ayrıca ata bindikleri için görüş alanları genişlemiş ve daha uzaktan hedeflerini vurabilir hale gelmiştir. Hun ordusu için hız önemli olduğundan ve bozkır savaşçısının öldürücü manevrası olun dörtlüyle geri giderken isabetli atışları yapabilmesi için bu yayların atlı okçu için fazla ağır olmaması ve etkili, güçlü atışlar yapabilmesi önemliydi³⁴⁵. Bu ihtiyaç da usta bir zanaatkâr zümresi doğurmuştur. Yayın fazlaca üretilmesi gerektiğinden, zaman yaylar, boynuzdan da yapılıyordu.

Hunlar, ölülerini gömerken oduna ihtiyaç duyuyorlardı. Mezar odası şeklindeki kurganların çökmemesi için kalas ve kütükler kullanılıyordu. Bazı kurganlarda bu amaçla taş kullanıldığı da görülmüştür. Ölülerin çoğu tabutla gömüldüğünden, tabut imali de yapılmaktaydı. Kurganlarda bulunan tabutların neredeyse tamamı çam ağacından yapılmıştır.

Bu bölümde incelediğimiz üç iktisadi faaliyetten, Hunların mutfak araç gereçlerinden, savaş aletlerinin üretimine, süs eşyaları imalinden mezar yapımına kadar pek çok alanda, kendilerine fazlasıyla yettiklerini anlıyoruz. Kadim komşuları Çin, özellikle savaş sanayisinde, Hunları taklit etmeye çalışsa da gerek hammadde yetersizliğinden gerek üretim tecrübe ve becerisinin noksanlığı sebebiyle, hiçbir zaman Hunların ulaştığı seviyeye ulaşamamıştır. Böylece Hunların farklılaşarak güçlenmelerine, burada bahsettiğimiz ekonomik faaliyetler de katkı sağlamıştır. Bu şekilde Hunlar bölgelerinin önemli bir gücü haline gelmişlerdir. Fakat nüfusun azlığı, hele de Çin nüfusunun neredeyse onda biri oluşu, Hunların daha da büyümesini ve ekonomik olarak güçlenmesini engellemiştir. Zira iktisadi gücün en önemli unsurlarından biri nüfustur. Ekonomik faaliyetler ne kadar başarılı, yeterli olursa olsun üretime katılan nüfus fazla olmaz ise toplam üretimde çok yüksek olmayacaktır. Bu nedenle, örneğin Çin'in tarımla yarattığı toplam iktisadi değer Hunların toplam iktisadi değerinden fazla olmuş olabilir. Hun nüfusunun az oluşu sebebiyle Hunlar, askeri güçleri yetse de Çin'i tamamen fethedememişlerdir. Ancak zor günlerde de Çin içinde kaybolmamışlar, farklı bölgelerde varlıklarını koruyarak, Türk varlığının devamını sağlamışlardır.

³⁴⁵ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 64-65

SONUÇ

Bir araştırmaya başlarken akıldaki en önemli soru, araştırmanın nereye varacağı, nasıl sonuçlanacağıdır. Tabii ki baştan bazı sonuçlar görülebilir, kestirilebilir. Ancak çalışma tamamlandığında, tahmin edilenlerin yanı sıra daha farklı sonuçlara da ulaşılması mümkündür. Ülkemizde tarih araştırmalarında, sosyal, kültürel ve iktisadi hayata yeterince önem verilmediğini görüyoruz. Düz bir şekilde anlatılan olaylar silsilesi, esasen sosyal, kültürel ve iktisadi hayatın sonuçlarıdır aslında. İşte bu sebeple, çalışmamızı tamamladığımızda, sonuç olarak karşımızda Hunların siyasi tarihini bulduk.

İlk olarak Çin'in kuzey bölgelerinde görülen Hunların siyasi tarihini incelediğimizde, en başta kendi aralarında birlik olarak güneye yöneldiklerini görüyoruz. Bundan çok önce de tarihi dönemlerin yavaş yavaş netleşmeye başladığı Chou döneminde dahi, Hunların Çin'e büyük akınlar yaptığını gördük. T'ou-man döneminde kuzeye gitmek zorunda kalarak zor duruma düşen Hunlar, ilk fırsatta tekrar önce Gobi Çölü'nün, sonra da Sarı Irmak'ın güneyine inmeye gayret etmişlerdir. Bu akınların sebebi nedir diye baktığımızda, karşımızda toprak genişletme çabasını görmedik. Dini sebepler de yoktu bu akınların arkasında. Bu akınların arkasında sadece yaşam mücadelesi vardı.

İnsan önce yaşayabileceği çevreyi oluşturmak zorundadır. Yaşanabilecek çevre için, öncelikle barınma ve beslenmeye uygun alanlar gerekir. Bunları sağlamak için de bazı ekonomik faaliyetleri yürütmek, yani çalışmak gerekir. Hunların iktisadi faaliyetlerini inceledik. Çeşitli ekonomik faaliyetler yürüten Hunların temel faaliyeti hayvancılık olmuştur. Hunlar bu faaliyet sayesinde, temel ihtiyaçları olan barınma ve beslenmeyi karşılayabiliyorlardı. Ancak Orta ve Kuzeydoğu Asya'nın her bölgesi, Hunların yaptığı gibi büyük ölçekli hayvancılık yapmaya uygun değildi. Dönemin enerji sahalarına benzettiğimiz verimli çayırlar, Hunların en önemli stratejik sahalarıydı. Çok sayıda hayvana sahip olan Hunlar, çok geniş meralara ihtiyaç duyuyorlardı. Hayvanların telef olması ve sayılarının azalması, hayvanlardan elde edilen ürünlerin azalması demektir. Hayvansal ürünler denince, akla sadece gıda ürünleri gelmemelidir. Nitekim çalışmamızda Hunların hayvanlardan elde ettikleri ürünlerle, keçe yün gibi malzemelerle giyim kuşam ihtiyaçlarını karşıladıklarını, yine keçe ile çadırlarını kaplayarak barınma alanları oluşturduklarını, hayvan derileri ile özellikle askerler için

elbise yaptıklarını biliyoruz. Yani hayvancılık faaliyeti pek ihtiyacın karşılanmasını sağlıyordu. İşte bu nedenle Hunlar, kıtlık, hastalık, hırsızlık, savaşlarda alınan yenilgiler gibi nedenlerle hayvan kaybettiklerinde, zor durumda kalmışlardır. Ayrıca hayvancılığın, diğer ekonomik faaliyetlere göre olumsuzluk yaratabilecek dış etkenlere daha açık olması sebebiyle ortaya çıkan istikrarsız yapısı da Hunların iç iktisadi dengelerini sağlamayı zorlaştırıyordu. Ani bir soğuk hava dalgası veya sert geçen bir kış, çok sayıda hayvanı öldürebilirdi. İşte bu nedenlerle Hunlar, kuzeyin soğuk ikliminde uzaklaşarak, güneyin hem daha ılıman iklimine hem de daha verimli çayırlarına kavuşmak zorundaydılar.

Zaman zaman Çin toprakları içinde kalan bu değerli alanları almak isteyen Hunlar, mecburen Çin üzerine akınlar yapıyordu. Bu çalışmamızda, Hunların Çin'e saldırmalarının temel sebebinin iktisadi amaçlar olduğunu gördük. Bu iktisadi sebeplerin başında da verimli otlakları ele geçirme çabası vardı. Bu otlaklar olmazsa Hunların yaşaması mümkün değildi. Bu mücadele, bir iktisadi kaynak mücadelesidir.

Sadece Çin'e değil doğuya ve batıya da seferler düzenleyen Hunların, doğularında ve batılarında bulunan kavimlere saldırmalarının sebebi, Çin'e yönelmenin nedeni olmayan yayılmacı politikadır. Hunlar doğu ve batı istikametinde yayılmacı, güney istikametinde ise faydacı olmuşlardır. Doğularında Moğol kavimleri ile batılarındaki Yüecileri tehdit olarak gören Hunlar, bu boyları bertaraf edip, buradaki sınırlarını sağlama aldıktan sonra Çin'e yönelmişlerdir. Çin'e sık sık saldıran Hunların hiçbir zaman Çin'in tamamını ele geçirmek gibi bir amaçları olmamıştır. Bunun iki büyük delili vardır. Birincisi, Mao-tun'un Han imparatoru Kao-tsu'yu ve ordusunu, bunu yapabilecekken yok etmemesidir. Mao-tun'un kuşatmayı kaldırmasının nedeni, Hunların aradaki ciddi nüfus farkı sebebiyle Çin içinde eriyip gideceğini düşünmesidir. İkinci delil de, bu bakış açısını destekler mahiyettedir. Mao-tun Han İmparatoriçesi Lü'ye yazdığı mektupta, imparatoriçeye Çin'i beraber yönetmeyi teklif etmiştir. Gücü yetmesine rağmen ülkenin tamamının kendisine teslim edilmesini, istememiştir. Kalabalık Çin nüfusu arasında kaybolmaktan korkmaları sebebiyle, Çin topraklarının tamamını ele geçirmek gibi bir hedefleri olmayan Hunlar, nispeten dengesiz, tabiatın sürprizleri karşısında çabuk sarsılan ekonomik sistemlerini daha dengeli bir yapıya kavuşturabilmek için, Çin topraklarında üretilen ve kendilerinde az miktarda bulunan ürünleri elde etmeyi, devletin temel politikası haline getirmişlerdir. Hunların Çin'e karşı politikaları, hep Çin'den iktisadi anlamda faydalanma üzerine kurulmuştur.

Bu amaç için çeşitli vasıtalar devreye sokulmuştur. Sınır pazarları, yağma akınları, ticaret yollarının hâkimiyeti bunların en önemlileridir. Bu kazanımları sağlayan en önemli unsur ise güçlü Hun ordusu olmuştur. Hunlar güçlü ve hızlı orduları sayesinde yağma akınları yapmış, Çin'i evlilik anlaşmasına razı etmiş ve ticareti ve ticaret yollarını kontrol edebilmişlerdir. Karşılıklı yapılan ticaretten Çin de faydalanmıştır ancak güçlü olan, yani Hunlar, bu ticaretin kurallarını koydan taraf olduklarından, alışveriş Çin için biraz daha pahalı olmuştur.

Sınır alışverişinde ve yağmalarda elde edilen mallar Hun halkının tamamına yetmemiştir. Bu nedenle Hun askerleri, kendileri için belirli miktarlarda yağma yapmakta serbestlerdi. Bu da Çin'den elde edilen malların artmasını ve bu malların tüm Hun ülkesine yayılmasını sağlamıştır. Hunlar Çin ile yaptıkları savaşlardan sonra her zaman bir vergi anlaşması olan evlilik anlaşmasının yenilenmesini ve sınır pazarlarının açık tutulmasını istemişlerdir. Hunla ile Han Devleti arasında yapılan anlaşmalarda hep iktisadi konuların görüşüldüğü göze çarpmaktadır. Savaşlar sonrası yapılan anlaşmalarda toprak talebi, sınırların yeniden belirlenmesi gibi konular neredeyse hiç görüşülmemiştir. Hunların kazandıkları savaşlardan sonra Çin'i vergiye bağlamak ve ticaretin devamını sağlamak istemeleri, Çin'e yaptıkları akınların iktisadi amaçlı olduğunun en önemli göstergesidir. Bir devlet veya bir millet neyi istiyorsa onun için savaşır. Bazı savaşların sebebi dindir. Amaç dini yayılmacılıktır. Bazı savaşlar toprak kazanmak, düşmanı veya rakibi yok etmek için yapılır. Bu sebepler zaman zaman başka emellerin görünen sebepleri de olabilir ancak her savaşın haklı veya haksız mutlaka bir sebebi vardır. Bu sebepler, kazanan tarafın savaştan sonra ne istediğine bakılarak anlaşılabilir. Hunların Çin'e karşı kazandıkları savaşlardan sonra istediklerine baktığımızda da Hun akınlarının neredeyse tamamının iktisadi amaçlı olduğu görülmektedir.

Hunların temel ekonomik faaliyeti olan hayvancılık, istikrarsız yapısına rağmen, pek çok günlük ihtiyacı karşılayabildiğinden ekonomik değeri oldukça yüksek bir faaliyetti. Yoğun yapılması sebebiyle, toplum karakterini de şekillendirmiştir. Öyle ki, Hunların süs eşyalarından, kayalara taşlara kadar her yere hayvan figürleri kazındıklarını görüyoruz. Bu sayede, bir eserin Hunlara ait olduğunu kolayca ortaya koyabilecek hayvan üslubu ortaya çıkmıştır. Hayvan üslubu Hunların eserlerine attıkları imzalarıdır.

Hunları komşularından farklılaştıran bu faaliyet, ordunun yapısını da etkilemiştir. Hunların komşularında olmayan üstün özellikli atları, Hun süvarilerinin at

binme becerisiyle birleşince, karşı konulması güç bir ordu meydana gelmiştir. Hun süvarileri dayanıklılıkları, hızları ve nişancılık gibi üstün askeri vasıflarıyla düşmana korku salmışlardır. Çin'den iktisadi faydanın sağlanmasında en önemli rolü, Hun ordusu oynamıştır. Hun ordusunun gelişimini ise büyük oranda hayvancılık sağlamıştır. Koyun sırtına binerek biniciliğe başlayan Hunlar, çocukluktan itibaren tilki, tavşan gibi hayvanları avlayarak nişancılık talimlerine başlamışlardır. Küçük yaşlardan itibaren asker gibi yetişen Hunlar, yetişkinlik çağına gelip asker olduklarında usta birer binici ve nişancı oluyorlardı. Bu özelliklere, üstün özelliklere sahip Hun atı ile Hun madencilerinin ürettiği kılıç, hançer, koşum takımları gibi kaliteli savaş aletleri de eklenince ortaya, karşı konulması güç, oldukça kuvvetli bir ordu çıkmış oluyordu. Hun ordusunun gücü, hayvancı bir toplum olmasından ve demir ile bronzu çok iyi işlemesinden ileri geliyordu. Yani Hun ordusunun bütün üstün meziyetleri, Hunların ekonomik faaliyetleri sayesinde kazanılmıştı. Bu güçlü ordu, Çin'e başarılı akınlar yaparak, kendisini ortaya çıkaran Hun ekonomisinin dengeli ve daha güçlü bir yapıya kavuşmasını sağlıyordu. Böylece ordu, devlet ve millet daha da güçlenmiş ve zenginleşmiş oluyordu.

Çalışmamıza başlarken, Çin kaynakları ile fikrimiz belliydi. Çin ile Hunlar düşmandı ve bir tarihçinin düşmanını övmesi, haliyle beklenemezdi. Han Devleti tarihçilerinin Hunları anlatması, Bizanslı tarihçilerin Osmanlı'yı anlatması gibidir. Bu anlatımlarda, objektif yaklaşımların olması beklenemez. Fakat bu durum bile, Shih-chi ve Han-shu'nun değerini düşürmez. Çünkü dönem ile ilgili en değerli yazılı kaynaklar bunlardır. Ayrıca bu kaynakları tümünden reddetmek de yanlıştır. Bu kaynaklardaki bilgilerin büyük bölümünün, başka verilerle karşılaştırıldığında doğru olduğu görülmektedir. Bu kaynakları, reddetmeden, dikkatli değerlendirmek icap eder. Bu nedenle, her zaman yapılması gerektiği gibi, Çin kaynaklarına ihtiyatlı yaklaştık. Bu kaynaklarda pek bahsedilmeyen Hun tarımının, zannedilenden çok daha ileri olduğunu, arkeolojik veriler sayesinde anladık. Arkeolojik malzemelerin elimizdeki yazılı kaynaklardan daha değerli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü bu buluntular, fazla yoruma gerek bırakmayacak sonuçlar ortaya koyarlar. Hun topraklarında bulunan tarım aletleri ve şehir kalıntıları Hunların, düşünüldenden daha fazla miktarda ve Çin'den daha ileri olmayan ancak çok da ilkel sayılamayacak şekilde tarım yaptıklarını göstermektedir. Bir toplumun, hele de ticaretin fazla ilerlemediği, sanayinin el sanatlarından ve kol gücü ile yapılan üretimden ibaret olduğu klasik dönemde, sadece bir veya iki iktisadi faaliyetle

ayakta durabilmesi mümkün değildir. Çalışmamızın içinde bahsettiğimiz kazılar yapılmamış olsaydı, sadece bu fikrimizden yola çıkarak, Hunların ziraat yapmış olabileceğini iddia etmeye çalışacaktık. Ancak bu buluntular bu düşüncemizi desteklemekle beraber, yorumu gerek bırakmayacak kadar açık sonuçlar ortaya koymaktadır. Ancak Hun çiftçiliği bütün toplumu beslemeye yetecek kadar yoğun değildi. Ya da en azından her dönemde Hunlara yetmemiştir. Bunda, özellikle Mao-tun döneminde yay çeken kavimlerin hızla birleşmesiyle artan nüfusun da payı büyüktür. Bu nedenle Hun topraklarında üretilen tahıl Hunlara yetmemiştir. Böylece Çin sınırlarına akınlar da hep devam etmiştir.

Hunlarda da gördüğümüz bozkır ekonomisi, büyük oranda kendi kendisine yetebilmektedir. Bozkır ekonomisi, çalışmamızda da gördüğümüz gibi sanıldığından daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Zorda kaldığında, eğer kıtlık gibi felaketler olmazsa hayvansal ürünlerle yetinebilen Hunlar, güçlendiklerinde de İpek Yolu'ndaki ticareti dahi kontrol edebilecek tüccarlar haline gelebiliyorlardı. Bu güç, Hunların ve bütün bozkırlıların her şarta uyum sağlayabilen ve sürekli yönetme, sahip olma arzusu duyan karakterinden ileri geliyordu. Bozkır insanı, sert bozkır iklimi ile şekillenen bir karaktere sahiptir. Azla yetinme, bu coğrafyada yaşamının temel kuralıdır. Bunun nedeni daha çocukluktan itibaren açlığa, soğuğa ve yorgunluğa dayanıklı olarak en zor şartlarda yetiştirilmeleridir. Bu zorlu yaşam biçiminde, en güçlü olanlar ayakta kalırlardı. Bu gücü sağlayan da bozkırın iklimi ile beraber bozkırda yapılan hayvancılıktı. Hayvanları ile beraber mevsimlere göre göç eden ve sürekli çadırdan yaşayan bozkır insanı, haliyle her türlü ağır şarta alışmış oluyordu. Bazen aç kalıyor, bazen bir fırtınaya tutuluyor, bazen de hırsızlarla kavga ediyordu. Bu şekilde sert, güçlü bir karaktere sahip olan ve az ile yetinebilen bozkır insanı, zenginliği, rahat yaşamı görünce de neredeyse aç gözlülükle bu lüks yaşama bağlanırdı. Bu nedenle Hunlar özellikle Çin ipeği ile Çin şarabına ilgi göstermişlerdir. Bu bağıllık yaşam şeklini değiştirir ve bozkır insanının yukarıda saydığımız, kendisini rakiplerinden üstün kılan özelliklerini kaybetmesine sebep olurdu. Yani Hunlar, Çinliler gibi olurlardı. İşte bu durumu gören Mao-tun, sürekli Çin mallarını, Çin yemeklerini kötüler, halkını bunlardan uzak tutmaya çalışırdı. Lükse alışmak Hunların karakterini olumsuz bir biçimde etkiliyordu. İlerleyen yıllarda, en başta Shan-yü'lerin Çin mallarına aşırı ilgi göstermeleri, Hunlarda bir kültür erozyonunun yaşanmasına ve Hunların, kendilerini güçlü kılan yapılarını kaybetmelerine sebep olmuştur. Hun yaşantısı ile yerleşik Çin'in

yaşantısı birbirlerinden çok farklıdır. Ordularında Hun sistemini uygulamak isteyen Çinli yöneticiler, tam anlamıyla başarılı olamamışlardır. Çünkü belirttiğimiz gibi Hun ordusu, Hun kültürünün ve ekonomisinin bir sonucudur. Hunların içine Çin ekonomisi ve kültürü fazlaca girdiğinde de Hunlar kimliklerini, dolayısıyla bölgelerinde hâkim güç olmalarını sağlayan özelliklerini kaybetmişlerdir. Bu şekilde zayıflayınca, bir kısmı Çin'e iltica etmiş, bir kısmı da verimsiz topraklarda yaşam mücadelesine devam etmişlerdir. Uzun müddet Orta ve Doğu Asya'da hâkim unsur olan Hunlar, yaşam mücadelesi amacıyla çıktıkları yolda, zaman zaman çok başarılı olmuşlar, bazen de kayıplar yaşayarak, ağır problemlerle yüz yüze gelmişlerdir. Hunlar, kendilerini diğer toplumlardan ayıran ve daha güçlü hale getiren, ancak çok açık bir biçimde daha ağır, disiplinli bir hayata dayanan iktisadi sistemlerinden uzaklaşarak rahat yaşama alıştıklarında, bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Ancak bu güçlü sistem yok edilememiş, basiretli kağanların ortaya çıkmasıyla, uzun süre daha Asya bozkırlarında yaşamaya devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aka İsmail**, *Ak Koyunlular*, Makaleler Cilt II, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 45-55
_____, *Kara Koyunlular*, Makaleler Cilt II, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 55-63
- Altuntaş Halil, Muzaffer Şahin**, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2006
- Barfield Thomas J.** The Hsiung-nu Confederacy: Organization and Foreign Policy, *The Journal Of Asian Studies*, Vol: 41, No:1, November 1981, s. 45-61
- Barthold Wilhelm**; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Kültür Bakanlığı, Kültür Yayınları, Ankara 1975
- Baykuzu Tilla Deniz**, Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., Sayı 183, İstanbul, Aralık 2009, s. 247-262
_____, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012
- Bodde Derk**, The State and Empire Of Ch'in, *Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008
- Buryakov Yuriy F.**, Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 234-242
- Cahun Leon**, *Asya Tarihine Giriş*, (Çev: Sabit İnan Kaya), Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006
- Christian David**, *A History Of Russia, Central Asia and Mongolia, Volume I, Inner Eurasia From Prehistory To The Mongol Empire*, Blackwell Publishing, Sixth Publish, UK 2006
- Cosmo Nicola Di**, Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance In Chinese History, *The Journal Of Asian Studies*, Vol: 53 No:4, Kasım 1994, s. 1092-1126
_____, *Ancient China and Its Enemies The Rise Of Nomadic Power In East Asian History*, Cambridge University Press, Cambridge UK 2002

- Csornai Katalin**, Where Huns' Blood Drew, *Journal Of Eurasian Studies*, Vol: I Issue: 3, July-September 2009
- Çakan Varis**, "Orta Asya Türk Tarihinin Önemli Kaynaklarından Tzu-chih T'ung Chien Hakkında Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi XXIX/4*, s. 109-114, Ankara 2009
- Çoruhlu Yaşar**, Hun Sanatı, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 54-76
- Deer Jozsef**, İstep Kültürü, Çev. Şerif Baştav, *Şerif Baştav Makaleler Cilt III*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s.-25-52
- Deniz Bekir**, Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 198-207
- Diyarbakirli Nejat**, Eski Türklerde Kültür ve Sanat, *Türkler Ansiklopedisi, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 827-894
- Eberhard Wolfram**, Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor, (Çev. Nimet Uluğtuğ) *Ülkü Dergisi*, Mayıs 1940, s. 209-215
- _____, Eski Çin Kültürü ve Türkler, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt I, Sayı 4*, Ankara 1943, s. 19-29
- _____, Hsiung-nu'ların Müttefikleri Olarak Roma Askerleri, *Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: VIII, Sayı: 29, II. Kânun 1944*, Ankara, Çeviren: İkbâl Berk, s.143-145
- _____, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995
- _____, *Çin' in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2. Baskı, Ankara 1996
- Florence Chan**, The Money Making In Ancient China: A Literature Review Journey Through Ancient Texts, *Journal Of Business Ethics*, Spring 2010, S. 91, s. 17-35
- Frye Richard N.**, *Orta Asya Mirası*, Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, 2. Baskı
- Gelegdorj Eregzen, Chunag Amartuvshin, Robert B. Gordon, Jang-Sik Park**, Transitions In Iron Cast Technology Of Nomads In Mongolia, *Journal Of Archaeological Science, Sayı: 34, 2007*, s. 1187-1196
- Gömeç Saadettin**, *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012

- Groot Jacob Maria De-Ahmetcan Asena**, 2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan, Pan Yayıncılık, İstanbul 2011
- Grousset Renè**, Bozkır İmparatorluğu, Çev. Dr. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, 6. Basım İstanbul 2010
- Gumilev Lev. N** *Hunlar*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2002
- _____, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Selenge Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 2003, Çev. Ahsen Batur
- İnan Abdulkadir**, Altayda Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyeti, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah, *II. Türk Tarihi Kongresi İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 142-157
- Kafesoğlu İbrahim**, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2005
- Karaman Hayreddin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş**, *Kur'an Yolu-Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2008
- Koca Salim**, Büyük Hun Devleti, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, Cilt 1, s. 687-708
- Lattimore Owen**, *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967
- Loewe Michael**, The Former Han Dynasty, *Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008
- McNeill William H.**, *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004
- Nienhauser William H**, *Grand Scribe's Records Vol: II Basic Annals Of Han China*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana USA, 2002
- _____, *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010
- Nishijima Sadao**, The Economic and Social History Of Former Han, *Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch'in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008

- Olsen Stanley J.**, The Horse In Ancient China and Its Cultural Influence In Some Other Areas, *Proceedings Of The Academy Of Natural Sciences Philadelphia*, Vol: 140, No: 2, 1988, s. 151-189
- Onat Ayşe**, *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları Hakkında Notlar*, s. 3, San Matbaası, Ankara, 1978
- _____, Han Döneminde Hun Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220), *Belleten*, Cilt: LI, Sayı: 200, Ağustos 1987, Ankara, s. 611-624
- _____, Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi, *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Ankara 1987, s. 383-395
- Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun**, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004
- Özey Ramazan**, *Asya Coğrafyası*, Aktif Yayınevi, 2. Baskı İstanbul 2012
- Ögel Bahaeddin**, *Büyük Hun Devletinin Kuruluşundan Önce Kuzey Çin'in Etnolojisi Hakkında*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt VII, Sayı:4 s. 663-679, Aralık 1949, TTK Basımevi Ankara
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981
- _____, *Türk Kültür Tarihine Giriş Cilt I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991
- Özertim Nabi Muhaddere**, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten* Cilt XXVII, Sayı 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, Ocak 1963, s. 1-24
- Öztürk Mustafa**, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010
- Öztürk Murat**, *Türk Tarihçiliğine Katkıları Yönüyle Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2009
- Psarras Sophia Karin**, *Han and Xioungnu: A Reexamination Of Cultural and Political Relations I*, Monumenta Serica, Vol: 51, 2003, s. 55-236
- Roux Jean Paul**, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2006

- Salman Fikri**, *Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı*, Türkler Cilt 4, s. 208-214, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
- Sarıtaş Eyüp**, *Çin’de Yapılan Arkeolojik Kazılara Göre İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2010
- Sédillot Renè**, *Değiş Tokuştan Süpermarkete Tarih Boyunca Ticaretin Öyküsü*, (Çev. Esat Nermi Erendor) Dost Kitabevi, Ankara 2005
- Shih Yü Ying**, Hsiung-nu, *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Selçuk Esenbel, Ed. Denis Sinor)
- _____, Han Foreign Relations, *Cambridge History Of China Vol: 1, The Ch’in and Han Empires 221 B.C.-A.D. 220*, General Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge UK 2008
- Stein Sir Aurel**, Central Asian Relics Of China’s Ancient Silk Trade, *T’oung Pao Archives*, Ed. Henri Cordier-Paul Pelliot, Vol. XX, E.J. Brill, Leiden 1921 s. 130-141
- Taaffe Robert N.**, Coğrafi Ortam, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Mete Tunçay, Editör: Denis Sinor, s: 33-61
- Tekin Talat**, *Hunların Dili*, Doruk Yayınları, Ankara 1993
- Tezcan Mehmet**, I-İ Chih/I-İ-Fa-İ ve “Beş Tuzak” (Çinlilerin Hunları Yıkma İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler), *Türkler, Cilt I*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 729-742
- Thorley J.**, The Silk Trade Between China and Roman Empire At Its Height A.D. 90-130, *Greece&Rome Second Series*, Vol: 18, No: 1 (April 1971), s. 71-80
- Togan A. Zeki Velidi**, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981
- Üstünel Besim**, *Ekonominin Temelleri*, Doğan Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 1975
- Yatsenko Sergei**, Vusunlar, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, Cilt 1, s. 776-781

ÖZGEÇMİŞ

Murat Öztürk, 1981 yılında Ankara’da doğdu. Orta öğrenimi Elazığ Anadolu Lisesi’nde tamamladı. 2005 yılında Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümünden mezun oldu. Aynı yılın güz döneminde Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans eğitime başladı. 2007 yılında aynı enstitünün Tarih Anabilim Dalına Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2009 yılında Türk Tarihçiliğine Katkıları Yönüyle Wolfram Eberhard (1909-1989) adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı.

İngilizce bilir, evli ve bir çocuk babasıdır.